

๑๕๙. ๓๐๓
ว ๒๗๑ ๓
๙. ๓

ความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา
ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง

15 ต.ค. 2539

ปริญญานิพนธ์
ของ
วรรณิ แผลูกอินทร์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์

ตุลาคม 2538

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

B. ๔๖๑๘๘

ความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา
ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง

บทคัดย่อ
ของ
วรรณดี แผลูกอินทร์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์

ตุลาคม 2538

บริณญาณพนธ์นี้ ศึกษาถึงความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในภาคตะวันออกของประเทศไทย เมืองนี้อยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ประมาณ 61 กิโลเมตร โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเสนอความเห็นว่าการผลิตเพื่อการค้าได้เกิดขึ้นในภูมิภาคบางแห่งของประเทศไทยตั้งแต่ก่อนที่ไทยจะทาสันธิสัญญาบาวริง ในปี พ.ศ. 2398 โดยศึกษาจากเอกสารชั้นต้นที่ปรากฏในจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 ประกอบกับข้อมูลจากเอกสารชั้นรอง และข้อมูลบางส่วนจากการสัมภาษณ์

การศึกษาพบว่า การผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนสนธิสัญญาบาวริง มีปัจจัยที่สำคัญได้แก่ ที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ การเป็นเมืองทางผ่านของการคมนาคม ทั้งดินแดนภายในกับเมืองหลวงและหัวเมืองชายทะเล ทำให้ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้า นอกจากนี้ความอุดมสมบูรณ์ด้านผลผลิตทางการเกษตรและทรัพยากรธรรมชาติ นโยบายของรัฐบาลในการหารายได้มาใช้จ่ายในกิจการของบ้านเมือง และนโยบายการค้ากับต่างประเทศ ตลอดจนการอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินของกลุ่มชนชาติต่าง ๆ ในเมืองฉะเชิงเทรา

การผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา มีทั้งการผลิตทางด้านเกษตรกรรม คือการปลูกอ้อย การปลูกข้าวและอื่น ๆ เช่น การปลูกต้นจาก หมาก และอุตสาหกรรมขั้นต้น คือการผลิตน้ำตาลทราย การผลิตชิ้นส่วนของเรือสำเภา ซึ่งการผลิตเพื่อการค้าเหล่านี้ เป็นการผลิตเพื่อสนองตลาดต่างประเทศ และสนองนโยบายการหารายได้ของรัฐ เพื่อนำมาเป็นค่าใช้จ่ายในกิจการของแผ่นดิน รวมทั้งค่าใช้จ่ายในการทำนุบำรุงประเทศ การศาสนา การป้องกันประเทศ เป็นต้น การผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา นอกจากมีความสำคัญในด้านเศรษฐกิจ ทั้งต่อเมืองฉะเชิงเทรา เมืองใกล้เคียงและต่อรัฐส่วนกลางในช่วงสมัยดังกล่าวแล้ว ยังมีผลก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อเศรษฐกิจ การเมืองการปกครองและสังคมด้วย

ด้านเศรษฐกิจ ได้เกิดระบบเศรษฐกิจที่มีการผลิตเฉพาะอย่างเพื่อส่งออก เช่น น้ำตาลทราย ชิ้นส่วนของเรือสำเภาที่เมืองฉะเชิงเทราควบคู่ไปกับการผลิตเพื่อยังชีพ มีการขยายตัวของระบบเงินตรา การขยายตัวของการจ้างแรงงาน การขยายตัวทางด้านการค้าภายในเมืองฉะเชิงเทรา ทำให้เมืองฉะเชิงเทราสามารถเลี้ยงตัวเองได้ในทางเศรษฐกิจ และรัฐมีรายได้เพิ่มขึ้นอันเนื่องมาจากการผลิตเพื่อการค้านี้

ด้านการเมืองการปกครอง มีผลต่อการเพิ่มอิทธิพลของขุนนางท้องถิ่น แต่ขณะเดียวกัน ความสัมพันธ์ในระบบมูลนายกับไพร่พลความสำคัญลง พร้อมกับเกิดการรวมกลุ่มของแรงงานการผลิตขึ้นภายในเมืองละโว้ เชียงเพรา

การผลิตเพื่อการค้ามีผลต่อสังคม คือการเติบโตของชุมชนเมือง เกิดการก่อตัวของชนชั้นนายทุน(กระฎุมพี) ซึ่งเป็นทุนนิยมท้องถิ่นของเมืองละโว้ เชียงเพรา กรรมกรรับค่าจ้างแทนการเกณฑ์แรงงาน การเกิดค่านิยมในเรื่องแสวงหาทรัพย์สินเงินทอง โดยผลประโยชน์ส่วนหนึ่งที่ได้จากการผลิตเพื่อการค้านำมาบำรุงพุทธศาสนา อีกทั้งยังทำให้เกิดปัญหาสังคม คือเกิดคดีลักขโมยกระป๋องอันเป็นแรงงานการผลิตที่สำคัญอย่างหนึ่ง สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เกิดขึ้นที่เมืองละโว้ เชียงเพราอย่างค่อยเป็นค่อยไป ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนที่ประเทศไทยจะทาสันติสัญญาบาวริง

ดังนั้น ผู้เขียนจึงสรุปว่า การผลิตเพื่อการค้ามิใช่เป็นผลมาจากการที่ไทยต้องทาสันติสัญญาบาวริง แต่ได้มีการผลิตเพื่อการค้าและการค้าเสรี (ยกเว้นข้าว)เกิดขึ้นแล้ว ดังเช่นที่เมืองละโว้ เชียงเพรา ดังนั้นสันติสัญญาบาวริงจึงเพียงแต่ผลักดันให้เกิดการค้าอย่างเสรี และการผลิตเพื่อการค้าขยายตัวมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ อาจกล่าวได้ว่า เมืองละโว้ เชียงเพรามีความสำคัญหรือมีบทบาทในแง่ที่เป็นพื้นฐาน ต่อการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตกในเวลาต่อมา

**THE IMPORTANCE OF THE MARKET-ORIENTED PRODUCTION OF CHACHOENGSAO
PROVINCE IN BANGKOK PERIOD BEFORE THE BOWRING TREATY**

AN ABSTRACT

BY

WANNEE PHALOKIN

**Presented in partial fulfillment of the requirements for the Master of
Arts degree in History
at Srinakharinwirot University**

October 1995

This thesis examines the importance of commercial production in the early Bangkok period in Chachoengsao province (muang), which is located in the eastern part of present Thailand, about 61 kilometers away from Bangkok. With a hypothesis that the commercial production had actually been developed in some areas in Siam before the Bowring Treaty of 1855 (pho. so.2398), the author explored official manuscripts documents in the period between the Rama I and Rama IV reigns. These primary sources are also supplemented by other secondary source materials as well as by some interviews conducted by the author.

It is found out that the commercial production had already occurred in Chachoengsao before the Bowring Treaty. The factors such as its geographical location and convenience in transportation and communication both with the Capital and with the other coastal provinces had made Chachoengsao an important province on trade routes. In addition, its rich natural resources and agricultural production, the Bangkok's intention to look for sources of revenue and to promote both overseas trade and the settlement of non-Thai immigrants had also contributed the development of a commercial production in the province.

The commercial production in Chachoengsao before the Bowring Treaty included both agricultural products such as sugar cane, rice, nipa palm, and areca nuts, and some industry products such as refined sugar and parts of junks. The rise of such production was in response to both the demand from overseas and the demand for revenue from the Bangkok authorities, which, at that time were seeking for money to

implement their political, religious, and defence policies. We could also find a rise of wage labor and domestic commerce within the region during the period concerned.

The importance of commercial production in Chachoengsao to Chachoengsao itself, and to her neighboring provinces, and to Bangkok, however, was not restricted to an economic sphere. It also had significant political, administrative, and social effects as well.

In the administration of the province, such a development of commerce resulted in an increased power of local officials and, at the same time, in a decreased importance of the nai (officials in charge) and phrai (freemen) relation. The wage laborers also started to get together to form a group in the same period.

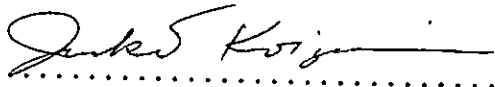
As for the social effects of the commercial production, the growth of urban population should be noted. The early "capitalist" or "bourgeoisies" class (kradumphi) was also observable in the province. The gradual emergence of wage labor to replace a forced corvée labor, and especially of a new sense of values that attached importance to money and material wealth also gave rise to some social problems such as buffalo theft.

The author concludes that the development of commercial production did not resulted from the Bowring Treaty. As we have seen in Chachoengsao, except for the case of rice export, the commercial production and free trade was already in existence prior to the Treaty. The effect of the Bowring Treaty was therefore only to stimulate the growth of free trade and commercial production.

คณะกรรมการควบคุมและคณะกรรมการสอบได้พิจารณาปฏิญานพนธ์ฉบับนี้แล้ว
เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอก
ประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

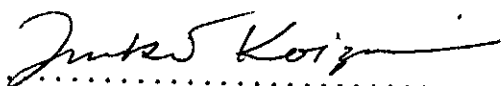
คณะกรรมการควบคุม

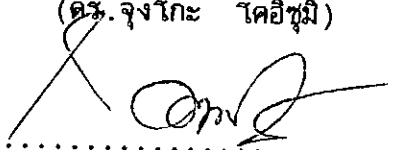
..... พล่งพล้ง ดงโน้ ประธาน
(ผศ.พล่งพล้ง ดงชนะ)

..... กรรมการ
(ดร.จุงโกะ โคอิซุมิ)

คณะกรรมการสอบ

..... พล่งพล้ง ดงโน้ ประธาน
(ผศ.พล่งพล้ง ดงชนะ)

..... กรรมการ
(ดร.จุงโกะ โคอิซุมิ)

..... กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม
(รศ.อนอม อานามวัฒน์)

บัณฑิตวิทยาลัยอนุมัติให้รับปฏิญานพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(ดร.ศิริยุภา พูลสุวรรณ)

วันที่.....13.....เดือน.....พฤษภาคม.....พ.ศ. 2538.

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ ด้วยความกรุณาจากบุคคลหลายท่าน ผู้เขียนขอกราบ
ขอบพระคุณคณาจารย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตรทุกท่าน
ที่กรุณาให้ความรู้แก่ผู้เขียน กระทั่งผู้เขียนสามารถที่จะค้นคว้าข้อมูล และจัดทำปริญญานิพนธ์จน
สำเร็จเรียบร้อย

ตลอดเวลาแห่งการค้นคว้า ท่านผู้ช่วยศาสตราจารย์ พลับพลึง คงชนะ และดร.จุงโกะ
โคอิซุมิ (Junko Koizumi) ได้ให้ความกรุณาช่วยเหลือตรวจแก้ไข และแนะนำสิ่งต่าง ๆ เป็น
อย่างดียิ่ง ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณท่านอาจารย์ทั้งสองเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

กราบขอบพระคุณท่านรองศาสตราจารย์ ถนอม อานามวัฒน์ ที่กรุณาช่วยตรวจสอบแก้ไข
ข้อบกพร่องต่าง ๆ จนปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอขอบพระคุณท่านผู้อำนวยการ ประสิทธิ์ แสนสุข และเจ้าหน้าที่สำนักงานสามัญศึกษา
จังหวัดฉะเชิงเทราทุกท่าน ที่กรุณาให้ความช่วยเหลือและ เป็นกำลังใจในการทำงานปริญญานิพนธ์

ขอบพระคุณ สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ที่ได้ให้ทุนอุดหนุนการวิจัย จำนวน
25,000 บาท

ขอขอบคุณ เจ้าหน้าที่ห้องเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
กรมศิลปากร หอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ห้องสมุดกลางจุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย ห้องสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร ห้องสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ห้องสมุดประชาชน
จังหวัดฉะเชิงเทรา ห้องสมุดสถาบันราชภัฏฉะเชิงเทรา และเจ้าหน้าที่ของหน่วยงานราชการ
ต่าง ๆ ในจังหวัดฉะเชิงเทรา ที่กรุณาช่วยอำนวยความสะดวกในการค้นคว้าข้อมูลเพื่อการวิจัย

ท้ายสุดขอกราบขอบพระคุณ คุณแม่พิศวง หริ่มเจริญ คุณพิชัย แพลุกอินทร์ คุณชุมพล
แพลุกอินทร์ คุณเดชา แพลุกอินทร์ และอาจารย์เอนก แป้นกล่อม ที่ให้กำลังใจ และช่วยเหลือ
ทางด้านการเงินตลอดมา

วรรณิ แพลุกอินทร์

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ.....	ก
1 สภาพทั่วไปของจังหวัดฉะเชิงเทรา.....	1
1. สภาพทั่วไปทางด้านกายภาพของจังหวัดฉะเชิงเทรา.....	1
1.1 ที่ตั้งและขนาด.....	1
1.2 ภูมิประเทศ.....	8
1.2.1 เขตที่ราบ.....	8
1.2.2 เขตเทือกเขาและที่สูง.....	10
1.3 ภูมิอากาศและฤดูกาล.....	12
1.4 ทรัพยากรธรรมชาติ.....	13
2. สภาพทั่วไปทางสังคม.....	16
2.1 เขตการปกครอง.....	16
2.2 ประชาชน.....	16
2.2.1 กลุ่มชาวจีน.....	19
2.2.2 กลุ่มชาวลาว.....	19
2.2.3 กลุ่มชาวเขมร.....	20
2.2.4 กลุ่มชาวมอญ.....	22
2.2.5 กลุ่มมุสลิม.....	22
2.3 วัฒนธรรม.....	24
2.3.1 ประเพณีตักบาตรน้ำผึ้ง.....	24
2.3.2 ประเพณีแห่หลวงพ่อบุทธโสธร.....	26
2.3.3 พิธีเลี้ยงผี.....	27
2.3.4 วัฒนธรรมมุสลิม.....	28

2.3.5 ความเชื่อ.....	29
2.3.6 ภาษาพูด.....	32
2.3.7 ศาสนาประจำจังหวัดฉะเชิงเทรา.....	32
2 วิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองฉะเชิงเทรา.....	34
1. ชื่อเมืองและความหมาย.....	34
2. การตั้งเมืองและความเป็นมาทางประวัติศาสตร์.....	37
2.1 สมัยทวาราวดี.....	41
2.2 สมัยสุโขทัย.....	44
2.3 สมัยอยุธยา.....	45
2.3.1 ข้อมูลจากกฎหมายตราสามดวง.....	45
2.3.2 ข้อมูลจากพระราชพงศาวดาร.....	46
2.3.3 ข้อมูลจากพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา.....	49
2.4 สมัยธนบุรี.....	51
2.5 สมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2398).....	52
3 การผลิตเพื่อยังชีพและเสียภาษีให้รัฐของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์	
ก่อนสนธิสัญญาบาวริง.....	54
1. การผลิตเพื่อยังชีพของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์	
ก่อนสนธิสัญญาบาวริง.....	55
1.1 การผลิตทางด้านเกษตรกรรม (การเกษตรเพื่อการบริโภค).....	55
1.2 การผลิตเครื่องอุปโภค (เครื่องมือเครื่องใช้).....	60
2. การผลิตเพื่อเสียภาษีอากรให้แก่รัฐ.....	63

4	ปัจจัยที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา	
	ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง.....	78
1.	ปัจจัยภายในเมืองฉะเชิงเทราที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้า.....	78
1.1	ทำเลที่ตั้งทางภูมิศาสตร์.....	78
1.1.1	เมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่บนสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง.....	80
1.1.2	ฉะเชิงเทราตั้งอยู่ในบริเวณที่สามารถติดต่อกับ ดินแดนอื่น ๆ โดยรอบ.....	81
1.1.3	เมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่ติดกับเมืองหลวง (กรุงเทพฯ).....	85
1.2	เมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่บนเส้นทางการค้า.....	86
1.3	ความอุดมสมบูรณ์ด้านผลผลิตทางการเกษตรและ ทรัพยากรธรรมชาติ.....	88
2.	ปัจจัยภายนอกที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้า	
	ของเมืองฉะเชิงเทรา.....	91
2.1	นโยบายของรัฐที่มีผลต่อการผลิตเพื่อการค้า	
	ของเมืองฉะเชิงเทรา.....	91
2.1.1	นโยบายการหารายได้มาใช้จ่ายในกิจการบ้านเมือง.....	91
2.1.2	นโยบายการค้ากับต่างประเทศ.....	93
2.2	การอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินของกลุ่มคน	
	ในเมืองฉะเชิงเทรา.....	97
2.2.1	ชาวมอญ.....	99
2.2.2	ชาวเขมร.....	100
2.2.3	ชาวลาว.....	101
2.2.4	พวกมุสลิม.....	105
2.2.5	ชาวจีน.....	107

5 ลักษณะการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์

ก่อนสนธิสัญญาบาวริง.....	114
1. การผลิตทางด้านเกษตรกรรม (การเกษตรเพื่อการค้า).....	116
1.1 การปลูกอ้อย.....	116
1.2 การปลูกข้าว.....	123
1.3 การผลิตทางด้านเกษตรกรรมเพื่อการค้าอื่น ๆ	134
1.3.1 การปลูกต้นจาก.....	134
1.3.2 การปลูกหมาก.....	136
2. อุตสาหกรรมขั้นต้น.....	138
2.1 การผลิตน้ำตาลทราย.....	138
2.2 การผลิตชิ้นส่วนของเรือสำเภา.....	150

6 ความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง.....	156
1. การผลิตเพื่อการค้ามีผลต่อเศรษฐกิจ.....	156
1.1 เกิดระบบเศรษฐกิจที่มีการผลิตเพื่อการค้าควบคู่ไปกับ การผลิตเพื่อยังชีพ.....	156
1.2 การขยายตัวของระบบเงินตรา.....	157
1.3 การขยายตัวของการจ้างแรงงาน.....	159
1.4 การขยายตัวทางการค้าภายในเมืองฉะเชิงเทรา.....	159
1.5 รัฐมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการผลิตเพื่อการค้า.....	162
1.6 เมืองฉะเชิงเทราสามารถเลี้ยงตัวเองได้ในทางเศรษฐกิจ.....	163
2. การผลิตเพื่อการค้ามีผลต่อการเมืองการปกครอง.....	164
2.1 มีผลต่อการเพิ่มอิทธิพลของขุนนางท้องถิ่น.....	164
2.2 การลดความสำคัญของระบบมูลนายกับไพร่.....	166

บทที่	หน้า
2.3 การรวมกลุ่มของแรงงานการผลิต.....	167
3. การผลิตเพื่อการค้ามีผลต่อสังคม.....	169
3.1 การเกิดค่านิยมในเรื่องทรัพย์สินเงินทอง.....	169
3.2 การเติบโตของชุมชนเมืองจะเชิงเทราที่มีการผลิต เฉพาะอย่างเพื่อการส่งออก.....	169
3.3 การรับศิลปะและวิทยาการจากจีน.....	170
3.4 การก่อตัวของชนชั้นนายทุน (กรรมสิทธิ์).....	171
3.5 ผลประโยชน์ส่วนหนึ่งจากการผลิตเพื่อการค้านาม บำรุงพุทธศาสนา.....	172
3.6 เกิดคติลักษณะ.....	172
3.7 เกิดคติการใช้เงินปลอมและคดียึด.....	172
7. บทสรุป.....	175
บรรณานุกรม.....	182
ภาคผนวก.....	201
ประวัติย่อของผู้วิจัย.....	244

บัญชีตาราง

ตาราง		หน้า
1	รายการสิ่งของเกณฑ์จากเมืองฉะเชิงเทรา.....	203
2	การส่งส่วยเร็วของเมืองฉะเชิงเทรา ระหว่างปี พ.ศ.2374-2400.....	215
3	การส่งภาษีอากรของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนสนธิสัญญาบาวริง.....	221
4	จำนวนเลขไพร่หลวง (เขมร).....	225
5	จำนวนเลขไพร่หลวงลาวเมืองฉะเชิงเทรา.....	228
6	โรงทึบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายของเมืองฉะเชิงเทราและสถานที่ตั้ง.....	231
7	บัญชีค่าใช้จ่ายในการลงทุนตั้งโรงน้ำตาลทราย.....	235
8	เครื่องมือและชิ้นส่วนของเรือสำเภาที่รัฐเกณฑ์จากเมืองฉะเชิงเทรา.....	239
9	เครื่องมือและชิ้นส่วนของเรือสำเภาที่รัฐซื้อจากเมืองฉะเชิงเทรา.....	241

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ		หน้า
1	แผนที่แสดงที่ตั้งสัมพันธ์ของจังหวัดฉะเชิงเทรา.....	2
2	แผนที่แสดงที่ตั้งจังหวัดฉะเชิงเทราและทางหลวงแผ่นดิน.....	3
3	แผนที่แสดงที่ตั้งของจังหวัดฉะเชิงเทราอยู่ในภาคตะวันออก.....	4
4	แผนที่แสดงจังหวัดฉะเชิงเทราและเขตจังหวัดใกล้เคียง.....	6
5	แผนที่แสดงแม่น้ำและลำคลองสำคัญในจังหวัดฉะเชิงเทรา.....	9
6	แผนที่แสดงการจำแนกลักษณะภูมิประเทศของจังหวัดฉะเชิงเทรา.....	11
7	แผนที่แสดงการแบ่งเขตการปกครอง ระดับอำเภอและกิ่งอำเภอ ของจังหวัดฉะเชิงเทรา.....	17
8	แผนที่แสดงที่ตั้งเมืองฉะเชิงเทราโบราณถึงสมัยรัชกาลที่ 3.....	39
9	แผนที่แสดงเส้นทางจากกรุงเทพฯ-ฉะเชิงเทราทางคลองสำโรง และคลองแสนแสบ.....	48
10	แผนที่แสดงเส้นทางการค้าในภาคตะวันออกเหนือและ ช่องทางการติดต่อกับเขมร.....	84

บทนำ

จะเชิงเทราปรากฏอยู่ในกฎหมายตรา 3 ดวง โดยมีฐานะเป็นเมืองจัตวา¹ สันนิษฐานว่าเชิงเทราถูกยกฐานะขึ้นเป็นเมือง ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ.2091-2111) เพื่อเป็นที่ระดมพลสำหรับทำศึกสงคราม² เมืองนี้ตั้งอยู่บนสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง ซึ่งมีคลองสาขาอีกมากมาย เช่น คลองท่าลาด คลองท่าไข่ ทำให้เกิดพื้นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ที่อุดมสมบูรณ์เหมาะสำหรับการทำนา ทำสวน แม่น้ำลำคลองเหล่านี้เป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อกับเมืองหลวง หัวเมืองใกล้เคียงและทางออกทางทะเลด้วย นอกจากนี้ยังมีทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ คือ ป่าไม้ของป่านานาชนิด เช่น เร่ว กระวาน ขมิ้น รง น้ำมันยาง ชัน³ จะเชิงเทราจึงอาจเป็นทั้งแหล่งอาหาร รายได้จากของป่าและกำลังคนของเมืองหลวงมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะเชิงเทรายังคงมีฐานะเป็นเมืองจัตวา⁴ แต่มีความสำคัญเพิ่มขึ้นเพราะเป็นเมืองหน้าด่าน⁵ ทางด้านตะวันออกของกรุงเทพฯ ที่คอยป้องกันการรุกรานจากญวน⁶ เมืองจะเชิงเทราในอดีตมีเขตแดนติดต่อกับหัวเมืองชายทะเล คือ เมืองพนัสนิคม บางละมุง ชลบุรี จันทบุรี ซึ่งมีพื้นที่ต่อเนื่องไปจนถึงเขมรและญวน นอกจากนี้ยังมีชายแดนโดยรอบ

¹ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา 3 ดวง เล่ม 3. 2529. หน้า 228 - 229.

²สันนิษฐานโดย ตรี อมาตยกุล ; อ้างอิงมาจาก ถนอม อานามวัฒน์ และคณะ. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยเริ่มแรกจนถึงสิ้นอยุธยา. 2528. หน้า 301. และ สุนทร คัยนันท์. จะเชิงเทราในประวัติศาสตร์. 2534. หน้า 38 - 39.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 34. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1199. หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 42. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1201. หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 111. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1208. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 7. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 159. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1213.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 248. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1230.

⁶หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 223. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

ติดต่อกับเมืองนครนายก ปราจีนบุรี ประจันตคาม กบินทร์บุรี วัฒนานคร ซึ่งมีพื้นที่ต่อเนื่องไปจนถึงหัวเมืองเขมรและหัวเมืองอีสาน เมืองจะเขิงเทราจึงมีที่ตั้งอยู่บนเส้นทางผ่านของการคมนาคมค้าขาย การติดต่อราชการ¹ และการส่งส่วยของหัวเมืองต่าง ๆ ² ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ตลอดจนเป็นเส้นทางเดินทัพของกองทัพไทยที่จะไปรบในเขมรและลาว

การที่จะเขิงเทราเป็นเมืองเปิด และตั้งอยู่ในสภาพภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวยต่อการเป็นเมืองสำคัญทางการค้าแห่งหนึ่ง คือเป็นทางผ่านของสินค้าจากดินแดนตอนใน ที่ส่งผ่านไปยังกรุงเทพฯ เพื่อส่งออกต่างประเทศขณะเดียวกันจะเขิงเทราเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ใกล้ฝั่งทะเลด้วย จึงทำให้สามารถขนส่งสินค้าและติดต่อค้าขาย ระหว่างดินแดนตอนในกับเมืองชายทะเลได้โดยสะดวก ประกอบกับเป็นเมืองที่มีทรัพยากรธรรมชาติจำนวนมากที่ตลาดต่างประเทศต้องการ และมีพื้นที่อุดมสมบูรณ์ จึงเป็นเมืองที่ผลิตอาหารและผลิตผลทางการเกษตรต่าง ๆ ได้มาก ปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้จึงเป็นสิ่งที่ดึงดูดให้ผู้คนจากถิ่นอื่นอพยพเข้ามาทำมาหากินในเมืองจะเขิงเทรากันมากขึ้น ที่เห็นได้อย่างชัดเจนคือ การอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวจีน³ ชาวจีนเหล่านี้ส่วนใหญ่จะทำการค้าขาย โดยเป็นพ่อค้าเร่หรือพ่อค้าคนกลาง รวมทั้งชาวลาว ชาวเขมร ที่อพยพเข้ามาเองและที่ถูกกวาดต้อนเป็นเชลยจากการที่ไทยทำสงครามชนะ⁴ ทำให้เมืองจะเขิงเทราเป็นชุมชนขนาดใหญ่ และเป็นแหล่งเศรษฐกิจที่สำคัญ

¹ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 131. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1209.

หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ค. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. และ

หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 31. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

² Junko Koizumi. "The Commutation of Suai from Northeast Siam in the Middle of the Nineteenth Century," Journal of Southeast Asian Studies. 23 (2):276 - 307 ; September, 1992.

³ ในปี พ.ศ.2377 ชาวจีนเมืองจะเขิงเทรา มีจำนวนมากเป็นอันดับ 2 ของประเทศ รองจากเมืองนครชัยศรี ; อ้างอิงมาจาก หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 52. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

⁴ บังอร ปิยะพันธุ์. ประวัติศาสตร์ของชุมชนชาวลาวในหัวเมืองชั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. 2529. หน้า 15.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นช่วงเวลาที่ไทยกำลังเร่งฟื้นฟูบูรณะบ้านเมือง จึงจำเป็นต้องหารายได้เพิ่มขึ้นเพื่อนำมาใช้จ่าย ในสมัยนั้นที่มาของรายได้ที่สำคัญคือภาษีจากการค้าสาเกา¹ โดยเฉพาะกับจีน รัฐบาลต้องการรายได้มากเท่าไรก็ยิ่งพยายามส่งสาเกาไปค้าขายมากขึ้น จึงมีผลให้การค้าต่างประเทศของไทยขยายกิจการออกไป กล่าวคือ นอกจากจะทำการค้ากับจีนแล้ว ไทยยังทำการค้ากับเขมร ญวน ขวา มลายูด้วย จึงส่งผลให้ปริมาณการค้าเพิ่มขึ้นทำให้สินค้าที่ได้จากส่วยไม่เพียงพอกับความต้องการของตลาด² รัฐบาลและผู้ประกอบการค้าต้องหาซื้อเพิ่มเติมจากราษฎร ทำให้ราษฎรพยายามเพิ่มผลผลิตของตนให้มากขึ้น เพื่อนำออกขายตั้งนั้นการผลิตเพื่อการค้าจึงมีความสำคัญเพิ่มขึ้น จะเห็นได้จากการเพิ่มภาษีอากรพืชผลชนิดต่าง ๆ เช่น อ้อย หนาก จาก รวมทั้งสินค้าออกที่เป็นสินค้าเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมขั้นต้น ซึ่งมีความหลากหลายมากขึ้น เช่น ข้าว หนาก ปลาแห้ง น้ำตาลทราย และเรือสาเกาหรือชิ้นส่วนของเรือสาเกา³ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า การผลิตเพื่อการค้ามีความสำคัญเพื่อสนองความต้องการของตลาด

เนื่องจากฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีความพร้อมในแง่ของปัจจัยทางการค้า ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงส่งผลให้เมืองฉะเชิงเทรามีการผลิตเพื่อการค้า พื้นฐานการผลิต ประกอบกับที่ตั้งของเมืองอยู่ในสภาพภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมต่อการเป็นเมืองสำคัญมากขึ้น ทั้งด้านเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมขั้นต้น เช่น การทำนา ทำสวนผลไม้ ทำไร่อ้อย และการตั้งโรงสีอ้อยเพื่อทำน้ำตาลทราย ดังที่ บาลเลกัวซ์ กล่าวถึงสภาพของเมืองฉะเชิงเทรา ในปี พ.ศ.2381 ว่า

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1.

2531. หน้า 105.

²นิธิ เอียวศรีวงศ์. ปากน้ำและใบเรือ. 2527. หน้า 82.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 5. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1200. ;

หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 18. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1200. ; หอสมุดแห่งชาติ.

เลขที่ 52. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196. และสุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล.

"เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325 - 2398)," ใน เศรษฐกิจไทย.

2533. หน้า 70 - 71.

...เมืองแปดริ้ว ... ทั้งจังหวัดเป็นที่ราบใหญ่ อุดมไปด้วยนาข้าว สวนผลไม้ และ
ไร่อ้อย มีโรงหีบอ้อยไม่ต่ำกว่า 20 โรง ซึ่งเจ้าของเป็นคนจีน¹ ...

จากบันทึกของบาลเลกัวซ์ จะเห็นได้ว่าโรงหีบอ้อยในเมืองฉะเชิงเทรามีจำนวนไม่น้อยกว่า 20
โรง ที่มีชาวจีนเป็นเจ้าของ แต่ยังมีโรงหีบอ้อยของหลวง² และเอกชนไทยอีก เช่นในปี พ.ศ.
2388 พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวงศาธิราชสนิทไปลงทุนตั้งโรงหีบอ้อยทำน้ำตาลทราย ที่บ้าน
ใหม่ เมืองฉะเชิงเทรา³

การที่รัฐบาลสนับสนุนให้มีการตั้งโรงหีบอ้อยเพื่อทำน้ำตาลทราย เพราะน้ำตาลทราย
เป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญอันดับหนึ่งของไทย และมีปริมาณเพิ่มขึ้นคือ ในปี พ.ศ.2365 ส่งออก
80,000 หาบ พ.ศ.2387 ส่งออก 100,000 หาบ และ พ.ศ.2392 ส่งออกถึง 107,000
หาบ⁴ ส่งผลต่อการผลิตอ้อยของเมืองฉะเชิงเทรา คือมีการขยายพื้นที่ปลูกอ้อยมากขึ้น ซึ่งพบว่า
ในปี พ.ศ.2393 ฉะเชิงเทรามีพื้นที่ปลูกอ้อยถึง 10,830 ไร่ มากกว่าเมืองนครชัยศรีที่มีอยู่
8,312 ไร่ 1 งาน⁵ นอกจากการทำไร่อ้อยและทำน้ำตาลทรายแล้ว เมืองฉะเชิงเทรายังมีการ
ผลิตเพื่อการค้าที่สำคัญอื่น ๆ อีก ซึ่งมีผลกระทบต่อเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง สังคมและ
วัฒนธรรม เช่น ส่งผลให้การค้าภายในขยายตัว ชุมชนหันไปผลิตสินค้าเฉพาะอย่างตามความถนัด
มากขึ้น จะเห็นได้ว่า ในเมืองฉะเชิงเทรา กลุ่มชาวจีนอพยพมีความถนัดในการปลูกอ้อยและทำ
น้ำตาลทราย ทำให้เมืองฉะเชิงเทรากลายเป็นแหล่งผลิตที่สำคัญทางเศรษฐกิจ⁶ นอกจากนี้ยัง

¹มงเซญอร์ บาลเลกัวซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. 2520. หน้า 74.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 51. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1205.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 281. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1207.

⁴D.E. Malloch. Siam : Some General Remarks on its Production.
p. 34 - 51.; อ้างอิงมาจาก เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา. สภาพการค้าของไทยระหว่าง
พ.ศ. 2325 - 2398. 2523. หน้า 71.

⁵สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. เล่มเดิม. หน้า 84.

⁶ม.ล.วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์. การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยใน
คริสต์ศตวรรษที่ 19. 2526. หน้า 11 และ 20.

ส่งผลกระทบทางด้านการเมืองการปกครองคือ ชาวจีนกลายเป็นกลุ่มที่มีอำนาจในทางเศรษฐกิจและการเมืองในเวลาต่อมา¹

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง นักวิชาการหลายท่านต่างยอมรับว่า การผลิตของไทยในช่วงระยะเวลาดังกล่าว ส่วนใหญ่เป็นการผลิตเพื่อยังชีพ² แต่จากการที่ได้ค้นคว้าข้อมูลเกี่ยวกับการผลิตของเมืองฉะเชิงเทรา ก่อนปี พ.ศ. 2398 ซึ่งเป็นปีที่ไทยทำสนธิสัญญาบาวริงกับอังกฤษ พบว่าที่เมืองฉะเชิงเทราการผลิตเพื่อการค้ามีอัตราการขยายตัวเพิ่มขึ้นและมีความสำคัญทั้งต่อเมืองฉะเชิงเทราเอง และส่วนกลาง ก่อนที่ไทยจะทำสนธิสัญญาบาวริง

ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้ผู้เขียนสนใจที่จะศึกษาความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง เพื่อจะได้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์เพิ่มขึ้น โดยการศึกษาจากประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้เขียนได้ทำการสำรวจงานวิจัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราพบว่า ไม่มีงานวิจัยเรื่องความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงโดยตรง แต่มีงานวิจัยที่เกี่ยวข้องอยู่บ้าง ดังนี้

สุวิทย์ ไพบยวัฒน์ เรื่อง วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. 2394 - 2475. ศึกษาถึงสภาพเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของไทย ซึ่งรวมเมืองฉะเชิงเทราด้วย พบว่า เศรษฐกิจก่อนที่ไทยจะเปิดประเทศให้มีการค้าเสรี ในปี พ.ศ. 2398 เป็นเศรษฐกิจแบบพอยังชีพซึ่งมีจุดประสงค์การผลิตแค่พอยังชีพ และได้วิวัฒนาการมาเป็นเศรษฐกิจแบบการค้า ซึ่งเน้นการผลิตเพื่อขาย หลังจากไทยทำสนธิสัญญาบาวริง ในปี พ.ศ. 2398

1ม.ล.วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์. การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยในคริสต์ศตวรรษที่ 19. 2526. หน้า 45.

2สุวิทย์ ไพบยวัฒน์. วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. 2394-2475. 2522. หน้า 67. และกิตติ ดันไทย. คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย. 2520. หน้า 18.

สุดใจ พงศ์กล้า เรื่องมณฑลปราจีนบุรีสมัยเริ่มแรกถึงสมัยพระบรมวงศ์เธอกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ (พ.ศ. 2436 - 2458) ศึกษาสภาพทั่วไปของเมืองต่าง ๆ ที่รวมกันเป็นมณฑลปราจีนบุรี และมีเมืองฉะเชิงเทรารวมอยู่ด้วย แต่การศึกษาได้เน้นเรื่องการเมืองการปกครอง โดยกล่าวถึงสภาพเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราไว้บ้าง

สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล เรื่องสมาคมลับฮั้งฮักในประเทศไทย พ.ศ. 2367 - 2453 ศึกษาถึงภูมิหลังของชาวจีนที่อพยพเข้ามาในประเทศไทย ปัญหาของชาวจีนอพยพอันเป็นเหตุให้เกิดสมาคมลับฮั้งฮัก ซึ่งทำให้ทราบชาวจีนอพยพอยู่มากในเมืองฉะเชิงเทราและมีชาวจีนหลายพวก ทั้งจีนแต้จิ๋ว ฮกเกี้ยน ไทหล่า

จุดมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง
2. เพื่อวิเคราะห์ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าในช่วงระยะเวลาดังกล่าว
3. เพื่อศึกษาผลกระทบทางด้านเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง สังคม และวัฒนธรรม ที่เกิดจากการผลิตเพื่อการค้านี้ต่อเมืองฉะเชิงเทรา
4. เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา หลังสนธิสัญญาบาวริง

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ได้ข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าที่เมืองฉะเชิงเทราก่อนสนธิสัญญาบาวริง
2. ได้ทราบถึงปัจจัยต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา เช่น การอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวจีน
3. ได้ทราบถึงผลกระทบทางด้านเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง สังคม และวัฒนธรรม ที่เกิดขึ้นจากการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา

4. ได้ทราบเรื่องราวของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทราก่อนสนธิสัญญาบาวริง ทำให้สะดวกต่อการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหลังสนธิสัญญาบาวริงต่อไป

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

ผู้เขียนจะศึกษาเรื่องความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง โดยเริ่มต้นจากปี พ.ศ. 2325 ซึ่งเป็นปีที่สร้างกรุงเทพฯ เป็นเมืองหลวง จนถึงปี พ.ศ. 2398 ซึ่งเป็นปีที่ไทยทำสนธิสัญญาบาวริงกับอังกฤษ

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) โดยเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารทั้งข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources) และข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources)

แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. หอสมุดแห่งชาติ
2. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
3. ห้องสมุดสถาบันราชภัฏฉะเชิงเทรา
4. สำนักงานประชาสัมพันธ์จังหวัดฉะเชิงเทรา
5. ห้องสมุดประชาชนจังหวัดฉะเชิงเทรา
6. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ได้แก่ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศิลปากร หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หอสมุดกลางจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นต้น

บทที่ 1

สภาพทั่วไปของจังหวัดฉะเชิงเทรา

การศึกษาค้นคว้าเรื่องความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง เป็นการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของท้องถิ่น ดังนั้นสิ่งที่จะละเลยมิได้และจำเป็นที่จะต้องทำการศึกษา คือการศึกษาสภาพทั่วไปของจังหวัดฉะเชิงเทราทางด้านภูมิศาสตร์ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญทางธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของชาวจังหวัดนี้ และมีส่วนกำหนดสภาพแวดล้อมทางด้านเศรษฐกิจ เช่น ลักษณะทางกายภาพของจังหวัดฉะเชิงเทรา ในด้านที่ตั้งและขนาดของเมือง ลักษณะภูมิประเทศ ภูมิอากาศและฤดูกาล ตลอดจนทรัพยากรธรรมชาติ และมีส่วนกำหนดสภาพแวดล้อมทางด้านสังคม เช่น เขตการปกครอง ประชาชน วัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีของราษฎรในจังหวัดนี้

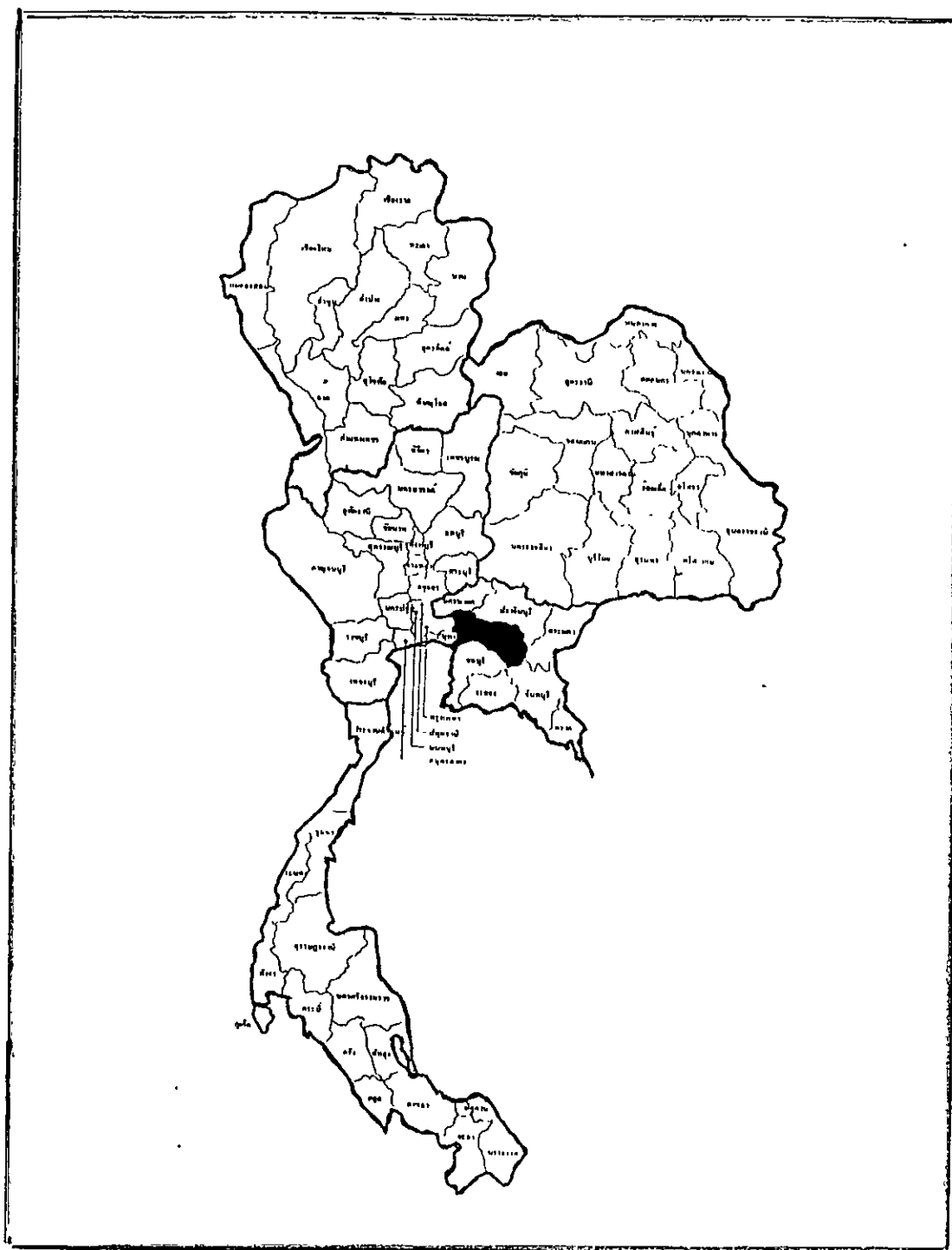
ดังนั้น บทนี้ผู้เขียนจะเสนอความรู้เกี่ยวกับสภาพทั่วไปทางกายภาพของจังหวัดฉะเชิงเทรา เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาและนำไปสู่การวิเคราะห์ในบทต่อไป

1. สภาพทั่วไปทางด้านกายภาพของจังหวัดฉะเชิงเทรา

1.1 ที่ตั้งและขนาด

เมื่อพิจารณาที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของจังหวัดฉะเชิงเทรา พบว่า ตั้งอยู่ในภาคตะวันออกของประเทศไทย ระหว่างละติจูดที่ 13 องศา 41 ลิบดา 14 พิลิปดาเหนือ และลองจิจูด 101 องศา 14 ลิบดา 47 พิลิปดาตะวันออก¹ จังหวัดฉะเชิงเทรที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของกรุงเทพฯ และอยู่ห่างจากกรุงเทพฯตามเส้นทางรถไฟสายตะวันออกประมาณ 61 กิโลเมตร เส้นทางรถยนต์จากสถานีขนส่งสายเหนือ(ตลาดหมอชิต) ตามทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 304 ประมาณ 75 กิโลเมตร เส้นทางรถยนต์จากสถานีขนส่งสายตะวันออก (เอกมัย) ตามทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3 แยกเข้าถนนหมายเลข 314 ประมาณ 90 กิโลเมตร และอีกเส้นทางหนึ่งจากเอกมัย

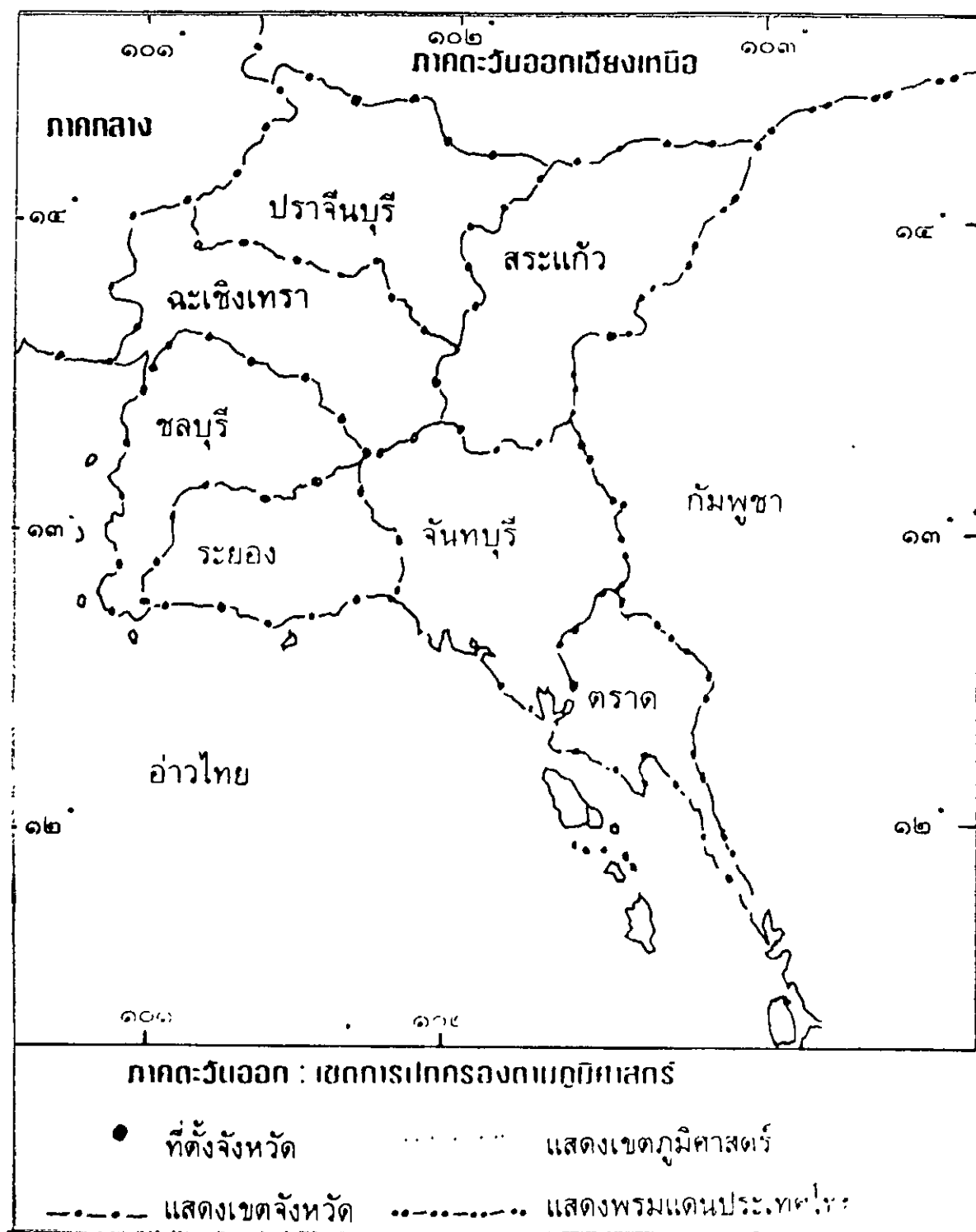
¹สำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. ท้องถิ่นของเรา. 2537. หน้า 3.

ภาพประกอบ 1 แผนที่แสดงที่ตั้งสัมพันธ์ของจังหวัดละ เชียงเพรา

ที่มา : สำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดละ เชียงเพรา. ท้องถิ่นของเรา. 2537. หน้า 2.

หมายเหตุ ต้นฉบับไม่ได้บอกทิศและมาตราส่วน

ภาพประกอบ 3 แผนที่แสดงที่ตั้งของจังหวัดละโว้อยู่ในภาคตะวันออก

ที่มา : สำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดละโว้. ท้องถิ่นของเรา. 2537. หน้า 3.

หมายเหตุ ต้นฉบับไม่ได้บอกทิศและมาตราส่วน

มาตามทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3 ประมาณ 100 กิโลเมตร¹

จังหวัดฉะเชิงเทรา มีพื้นที่ประมาณ 5422.99 ตารางกิโลเมตรหรือประมาณ 3,395,000 ไร่² โดยมีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดใกล้เคียง ดังนี้³

ทิศเหนือ	ติดต่อกับ จังหวัดปทุมธานี นครนายกและปราจีนบุรี
ทิศใต้	ติดต่อกับ จังหวัดชลบุรี ระยอง จันทบุรีและอำเภอยะนิง
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับ จังหวัดปราจีนบุรี สระแก้วและจันทบุรี
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับ จังหวัดสมุทรปราการ และกรุงเทพฯ

เมื่อศึกษาจากแผนที่ตั้งสัมพันธและแผนที่ภาคตะวันออก จะเห็นว่าสภาพที่ตั้งของจังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นเมืองทางผ่านเข้าออกระหว่างดินแดนชายฝั่งทะเลตะวันออกกับดินแดนภายในคือภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคตะวันออกสู่ประเทศกัมพูชา ดังนั้นถ้าเดินทางจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อไปยังภาคตะวันออกและเมืองท่าชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกหรือไปยังภาคกลาง อาจจะผ่านทางเมืองนครราชสีมา มาทางอำเภอภินทรบุรี เข้าสู่อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา แล้วแยกลงทางใต้สู่เมืองท่าชายฝั่งทะเลตะวันออกหรือขึ้นเหนือเข้าสู่ภาคกลางและภาคเหนือได้⁴ จังหวัดฉะเชิงเทรายังเป็นเมืองทางผ่านของเมืองต่าง ๆ ทางภาคตะวันออก คือจังหวัดชลบุรี ระยอง จันทบุรีและตราด ที่จะเดินทางเข้า

¹ อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 2 ก-ค. 2526.

หน้า 301. และสำนักงานศึกษาธิการจังหวัดฉะเชิงเทรา. การศึกษา การศาสนาและการวัฒนธรรม. 2537. หน้า 5 และ 10.

² จังหวัดฉะเชิงเทรา. ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดฉะเชิงเทรา. 2528. หน้า 2.

³ แหล่งเดิม. หน้า 1. และอักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 2 ก-ค. 2526. หน้า 301. และกลุ่มโรงเรียนมัธยมศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. โครงการสิ่งแวดล้อมจังหวัดฉะเชิงเทรา. 2533. หน้า 59. และจังหวัดฉะเชิงเทรา. แหล่งเดิม. หน้า 1-2. และสำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. แหล่งเดิม. หน้า 3.

⁴ กลุ่มโรงเรียนมัธยมศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. แหล่งเดิม. หน้า 67.

กรุงเทพฯ ในปัจจุบันนี้ภาคตะวันออกเป็นพื้นที่ใน "โครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก" (Eastern Sea Board) คือเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา ระยอง และชลบุรี¹ โดยเฉพาะที่เขต จังหวัดฉะเชิงเทรามีนิคมอุตสาหกรรมเกิดขึ้นหลายแห่ง² มีการลงทุนใหม่ ๆ โดยนักลงทุนจาก ต่างชาติเข้ามาตั้งโรงงานอุตสาหกรรมเป็นจำนวนมาก³ การที่ฉะเชิงเทราได้กลายเป็นจังหวัดที่ รุดเด่นขึ้นมาในสายตาของนักลงทุน เพราะมีปัจจัยหลายประการที่จูงใจ เช่น มีที่ตั้งอยู่ไม่ห่าง จากกรุงเทพฯ และใกล้เมืองท่าคือจังหวัดชลบุรี ทำให้การคมนาคมขนส่งสะดวกและรวดเร็ว เป็นผลให้ธุรกิจการค้า การก่อสร้างและการบริการต่าง ๆ ขยายตัวตามไปด้วย อีกทั้งยังส่งผล ให้ผู้คนจากจังหวัดต่าง ๆ พากันอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในจังหวัดฉะเชิงเทรา เพื่อประกอบ อาชีพและเป็นแรงงานในนิคมอุตสาหกรรม ด้วยเหตุนี้ จึงเกิดเส้นทางเดินรถโดยสารประจำทาง เพิ่มขึ้นใหม่ ที่ผ่านจังหวัดฉะเชิงเทรา คือภาคเหนือจากจังหวัดเชียงราย เชียงใหม่ และจาก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จังหวัดหนองคาย อุบลราชธานี ผ่านจังหวัดฉะเชิงเทราถึงจังหวัดชลบุรี ระยอง โดยไม่ต้องเข้ากรุงเทพฯอย่างเมื่อก่อน

¹วิชัย เทียนน้อย และคณะ. ท้องถิ่นของเรา 2. 2536. หน้า 63.

²นิคมอุตสาหกรรมที่สำคัญของจังหวัดฉะเชิงเทรา ได้แก่

-นิคมอุตสาหกรรมเวลโกรว์ ตั้งอยู่บริเวณกิโลเมตรที่ 36 ของถนนสายบางนา-ตราด ในเขตอำเภอบางปะกง มีเนื้อที่ประมาณ 3,000 ไร่

-นิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ซิตี้ ตั้งอยู่บริเวณกิโลเมตรที่ 20 ของทางหลวงสาย 331 (ฉะเชิงเทรา-สัตหีบ) ในเขตอำเภอบางปะกง มีเนื้อที่ประมาณ 6,400 ไร่

-นิคมอุตสาหกรรมกลุ่มบางปะกงอินดัสเตเรียลปาร์ค ตั้งอยู่บริเวณกิโลเมตรที่ 52 ถนน สายบางนา-ตราด ในเขตอำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา มีเนื้อที่ประมาณ 300 ไร่

-นิคมอุตสาหกรรมกลุ่มที.ที.โอ. ตั้งอยู่ที่ถนนทางเข้าโรงไฟฟ้าบางปะกง ในเขต อำเภอบางปะกง มีเนื้อที่ประมาณ 54 ไร่

สำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. ท้องถิ่นของเรา 2 (ฉบับปรับปรุงใหม่). 2537. หน้า 69.

³ช. วิเนศ. "นิคมอุตสาหกรรม ภาคตะวันออก ทิศทางที่น่าจับตามอง,"

อีสเทิร์น นิวส์. 3 (4):48-51 ; 2538.

ด้วยเหตุที่จังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นเมืองทางผ่านซึ่งเปรียบเสมือนประตูสู่ภาคตะวันออก จึงมีสภาพเป็นเมืองเปิด มีผู้คนจากจังหวัดต่าง ๆ ทั้งพ่อค้า นักธุรกิจ ชาวต่างชาติ ช่างราชการ และคนทั่ว ๆ ไปเดินทางผ่านหรือเข้ามาติดต่อพักอาศัยและตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในจังหวัดนี้ อยู่ตลอดเวลา เพราะจังหวัดฉะเชิงเทรามีนิคมอุตสาหกรรมดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ประกอบกับ มีระยะทางไม่ห่างจากกรุงเทพฯ โดยใช้เวลาเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึงจังหวัดฉะเชิงเทรา เพียง แค่ 1 ถึง 2 ชั่วโมง จึงทำให้จังหวัดนี้เป็นเมืองพื้นที่เป้าหมายในการกระจายความเจริญจาก กรุงเทพฯ ด้วย¹

1.2 ภูมิประเทศ

จังหวัดฉะเชิงเทราตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำบางปะกง และอยู่ทางทิศตะวันออกของที่ราบ ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ชุมชนต่าง ๆ ของจังหวัดฉะเชิงเทราตั้งอยู่บนสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง ที่ไหลผ่านจังหวัดจึงทำให้มีสภาพเป็นเมืองเอกแตก* ตัวเมืองตั้งอยู่บนฝั่งขวาแม่น้ำบางปะกงและ ห่างจากทะเลขึ้นไปประมาณ 24 กิโลเมตร² ลักษณะภูมิประเทศของจังหวัดฉะเชิงเทรา แม้ว่า ทั่วไปเป็นที่ราบลุ่มแต่ก็มีพื้นที่บางส่วนเป็นที่ดอนและภูเขาเนินเตี้ย ๆ จึงจำแนกภูมิประเทศได้เป็น 2 เขต คือ³

1.2.1 เขตที่ราบ จังหวัดฉะเชิงเทรามีพื้นที่ในเขตที่ราบ ประมาณ 2 ใน 3 ของพื้นที่ ทั้งหมด ได้แก่ พื้นที่อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางคล้า กิ่งอำเภอคลองเขื่อน อำเภอเมือง อำเภอบ้านโพธิ์ อำเภอบางปะกง และพื้นที่บางส่วนของอำเภอแปลงยาว อำเภอพนมสารคาม อำเภอราชสาส์น เขตที่ราบของจังหวัดฉะเชิงเทรานี้เป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำอันอุดมสมบูรณ์ เพราะ กระแสน้ำได้ไหลพัดพาดินตะกอนมาทับถมเป็นปุ๋ยธรรมชาติอย่างดี

¹สำนักงานจังหวัดฉะเชิงเทรา. โครงการจัดทำแผนลงทุนจังหวัดฉะเชิงเทรา. 2536. หน้า 2-3.

*เมืองเอกแตก หมายถึง เมืองที่มีแม่น้ำหรือลำคลองขนาดใหญ่ผ่ากลาง

²สำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 1.

³จังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 2. และ บุณมา พงษ์โหมด. ข้อมูลท้องถิ่น ฉะเชิงเทรา. 2537. หน้า 3.

1.2.2 เขตเทือกเขาและที่สูง จังหวัดฉะเชิงเทรามีพื้นที่เขตเทือกเขาและที่สูงอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของจังหวัด เขตเทือกเขาต่อเนื่องมาจากเทือกเขาฉะเชิงเทราซึ่งทอดตัวอยู่แนวตะวันตกเฉียงเหนือมายังตะวันออกเฉียงใต้ พื้นที่ระหว่างเทือกเขาบางส่วนเป็นที่ราบและที่ราบลูกทุ่ง ซึ่งระบายน้ำได้ดี และใช้ในการเพาะปลูกพืชไร่ได้

เทือกเขาสำคัญ ๆ ในเขตพื้นที่นี้ ได้แก่

- เขาตะกม สูงประมาณ 648 เมตร แนวเทือกเขานี้แบ่งเขตระหว่างอำเภอวังน้ำเย็น จังหวัดสระแก้ว กับกิ่งอำเภอท่าตะเกียบ จังหวัดฉะเชิงเทรา

- เขาใหญ่ สูงประมาณ 763 เมตร เป็นแนวเทือกเขาที่แบ่งเขตอำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี กับกิ่งอำเภอท่าตะเกียบ จังหวัดฉะเชิงเทรา

- เขาระบบบ้าน สูงประมาณ 384 เมตร

- เขาชะมูน สูงประมาณ 739 เมตร

- เขาอ่างฤๅไน สูงประมาณ 619 เมตร

เทือกเขาเหล่านี้ครอบคลุมพื้นที่ 1 ใน 3 ของพื้นที่จังหวัด ได้แก่พื้นที่ในเขตอำเภอสนามชัยเขต กิ่งอำเภอท่าตะเกียบ และบางส่วนของพื้นที่อำเภอพนมสารคาม¹ พื้นที่เขตนี้นอกจากประกอบด้วยป่าดงดิบชื้น ป่าดงดิบแล้ง ป่าเบญจพรรณชื้น ป่าเต็งรัง (รายละเอียดจะกล่าวถึงในหัวข้อทรัพยากรธรรมชาติ) ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารสาขาของแม่น้ำบางปะกง เช่น คลองระบม คลองสิียด คลองตะเกรา คลองท่าลาด²

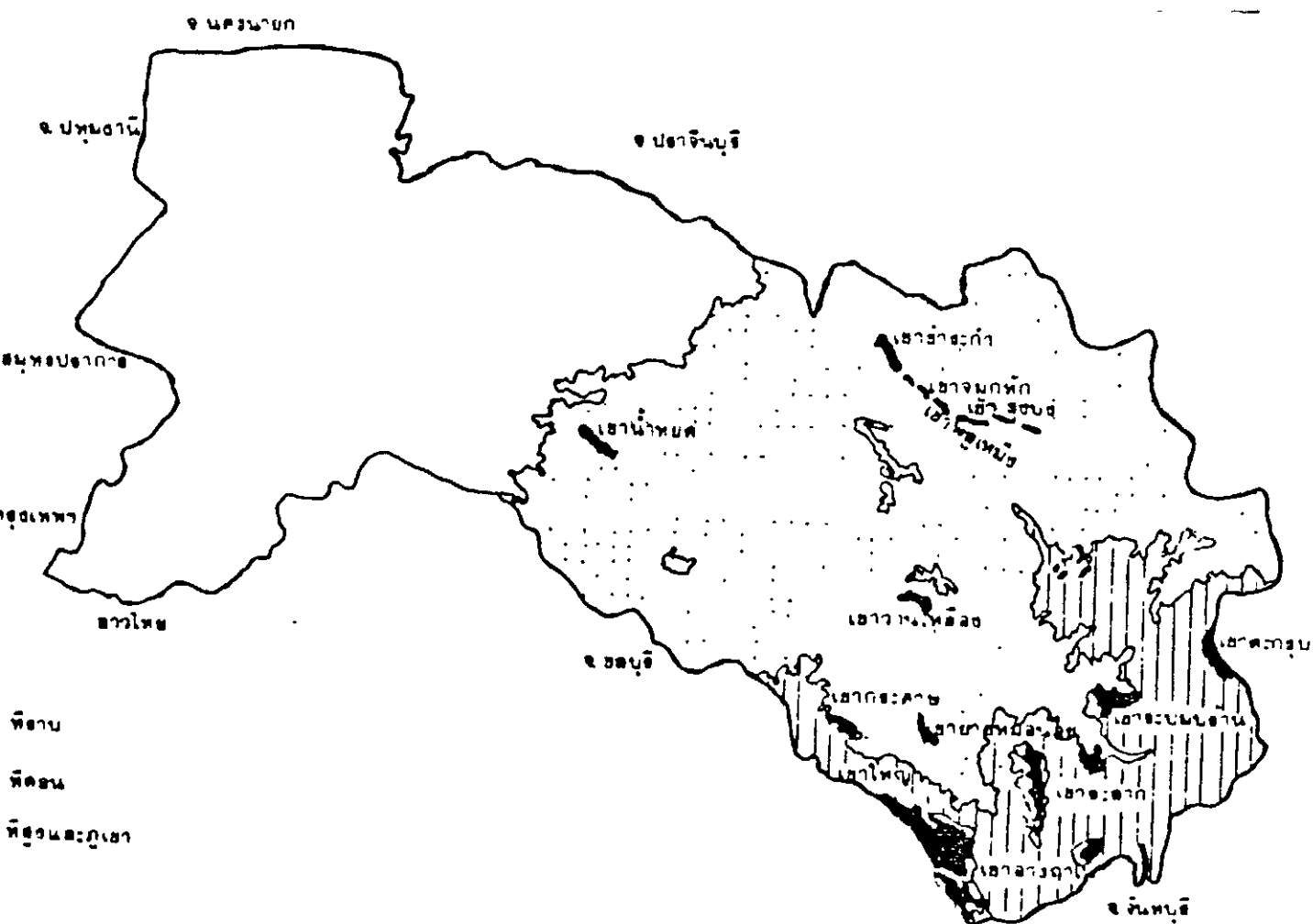
ลักษณะภูมิประเทศและที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทราที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น จะเห็นว่าพื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัดเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำอันอุดมสมบูรณ์ และมีแหล่งน้ำสำคัญคือแม่น้ำบางปะกงกับลำคลองสาขา จึงเหมาะต่อการตั้งถิ่นฐานทำมาหากิน ทำการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ด้วยเหตุนี้ ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 6 (พ.ศ.2530-2534) รัฐได้กำหนดให้

¹แผนที่จังหวัดฉะเชิงเทรา. (แผนที่). 2535. และบุญมา พงษ์โหมด. เล่มเดิม.

หน้า 3-4.

²พงษ์ศักดิ์ พลเสนา. ปารอยต่อ 5 จังหวัด : ป่าดงดิบที่ลุ่มต่ำสิ้นสุดท้ายของไทย.

2536. หน้า 4. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 241. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1223.

ภาพประกอบ 6 แผนที่แสดงการจำแนกลักษณะภูมิประเทศของจังหวัดฉะเชิงเทรา

ที่มา : สำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 24.

หมายเหตุ ดัชนีฉบับไม่ได้บอกทิศและมาตราส่วน

จังหวัดฉะเชิงเทราเป็นศูนย์กลางความเจริญของภูมิภาค และเป็นแหล่งผลิตอาหารตลอดจนวัตถุดิบทางการเกษตรส่งเลี้ยงจังหวัดอื่น ๆ ในพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก¹

1.3 ภูมิอากาศและฤดูกาล

จังหวัดฉะเชิงเทรา มีภูมิอากาศแบบฝนเมืองร้อน ซึ่งได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ในฤดูฝนและลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือในฤดูแล้ง ภูมิอากาศจึงมี 3 ฤดู คือ²

ฤดูร้อน อยู่ในช่วง เดือนกุมภาพันธ์ - เมษายน

ฤดูฝน อยู่ในช่วง เดือนพฤษภาคม - ตุลาคม

ฤดูหนาว อยู่ในช่วง เดือนพฤศจิกายน - มกราคม

ช่วงเดือนมีนาคมถึงพฤษภาคม อากาศค่อนข้างร้อนจัด เดือนที่มีอุณหภูมิสูงสุดคือ เดือนเมษายน อุณหภูมิเฉลี่ย 38 องศาเซลเซียส อุณหภูมิต่ำสุดเฉลี่ย 21 องศาเซลเซียส จังหวัดฉะเชิงเทรา มีอุณหภูมิเฉลี่ยตลอดปี 27.8 - 28.5 องศาเซลเซียส³ ในช่วงแล้งจะมีฝนตกเป็นระยะเวลานาน ๆ มีปริมาณฝนตกเฉลี่ย 1,372.8 มิลลิเมตรต่อปี เดือนที่มีฝนตกมากที่สุดคือเดือนกันยายน เฉลี่ย 210.1 มิลลิเมตร ส่วนเดือนที่มีปริมาณน้ำฝนน้อยที่สุดคือเดือนธันวาคม เฉลี่ย 5.6 มิลลิเมตร⁴

จะเห็นว่าปริมาณน้ำฝนและอุณหภูมิเฉลี่ยตลอดปีของจังหวัดฉะเชิงเทรา เหมาะต่อการประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรม ประกอบกับมีแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขาอีกมาก ทำให้มีน้ำใช้ตลอดทั้งปี ดังนั้น ทั้งในอดีตและปัจจุบันจังหวัดฉะเชิงเทราจึงไม่มีปัญหาในเรื่องการขาดแคลนน้ำ นอกจากนี้ยังมีผลผลิตข้าวเหลือส่งไปจังหวัดอื่นที่ขาดแคลนข้าวอีกด้วย⁵

¹กลุ่มโรงเรียนมัธยมศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเติม. หน้า 68.

²แหล่งเติม. หน้า 60. และสวาท เสนาณรงค์. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. 2529. หน้า 54-56.

³บุญมา พงษ์โหมด. เล่มเติม. หน้า 9.

⁴สำนักงานจังหวัดฉะเชิงเทรา. สรุปข้อราชการของจังหวัดฉะเชิงเทรา. ม.ป.ป. หน้า 3. และบุญมา พงษ์โหมด. เล่มเติม. หน้า 6-8.

⁵สุทธธาดา เลขไวฑูรย์. ฉะเชิงเทรากับนโยบายการชลประทานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411-2453). 2536. หน้า 2.

1.4 ทรัพยากรธรรมชาติ

จังหวัดฉะเชิงเทรามีทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ ได้แก่ ป่าไม้ สัตว์ป่า สัตว์น้ำและแร่ ธาตุ ฉะเชิงเทรามีป่าตามธรรมชาติอยู่ในเทือกเขาและที่สูง คือป่าแควระบม-สียัด มีเนื้อที่ประมาณ 1,753,125 ไร่ หรือประมาณ 2,805 ตารางกิโลเมตร¹ อยู่ในพื้นที่อำเภอพนมสารคาม กิ่งอำเภอท่าตะเกียบและบางส่วนของอำเภอสนามชัยเขต

นอกจากนี้ การที่จังหวัดฉะเชิงเทรามีพื้นที่ติดกับชายฝั่งทะเล ในเขตอำเภอบางปะกง ยาวประมาณ 12.20 กิโลเมตร² จึงมีพื้นที่ป่าชายเลนอีก 24,381.25 ไร่ หรือประมาณ 39.01 ตารางกิโลเมตร บริเวณป่าเขตอนุรักษ์ในอำเภอบางปะกงและอำเภอบ้านโพธิ์ เนื้อที่ 439.75 ไร่ หรือประมาณ 0.79 ตารางกิโลเมตร และอยู่ในบริเวณป่าเขตเศรษฐกิจ ในอำเภอบางปะกง กับอำเภอบ้านโพธิ์อีกประมาณ 23,887.50 ไร่ หรือประมาณ 38.22 ตารางกิโลเมตร³ บริเวณพื้นที่ป่าชายเลนนี้อุดมสมบูรณ์ไปด้วยป่าจาก แสมและโกงกาง อีกทั้งยังเป็นที่ที่เหมาะสมต่อการเจริญพันธุ์ของสัตว์น้ำเค็มนานาชนิดอีกด้วย

เมื่อรวมพื้นที่ป่าสงวนกับป่าชายเลนแล้ว พบว่ามีพื้นที่ที่เป็นป่าประมาณ 1 ใน 3 ของพื้นที่ทั้งหมดของจังหวัดฉะเชิงเทรา และไม้ในป่าส่วนใหญ่ก็เป็นไม้ที่มีค่าทางเศรษฐกิจ เช่น ไม้มะค่าโมง ตะแบกใหญ่ กระบก ประดู่ ยางนา ตะเคียนและไม้แดงจีน⁴ นอกจากนี้ยังมีสัตว์ป่าอีกหลายชนิด จากการสำรวจเบื้องต้นของสถานีวิจัยสัตว์ป่าฉะเชิงเทรา พบว่ามี ช้างป่า กระทิง วัวแดง กวางป่า เก้ง เสี่ยงผา หมูป่า เสือโคร่ง ไก่ฟ้าพญาลอ ฯลฯ⁵

¹สำนักงานป่าไม้จังหวัดฉะเชิงเทรา. บรรยายสรุปงานในหน้าที่สำนักงานป่าไม้จังหวัดฉะเชิงเทรา. 2536. ไม่มีเลขหน้า.

²"การศึกษา," สกุลไทย. 40 (2071):93 ; 28 มิถุนายน 2537.

³สำนักงานป่าไม้จังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. ไม่มีเลขหน้า.

⁴พงศ์ศักดิ์ พลเสนา. เล่มเดิม. หน้า 4. ; พระเจ้าน้อยยาเธอกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์. "การเรียนรู้เรื่องอำเภอเมืองพนมสารคามและอำเภอสนามชัยเขต," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอาจารย์ช้วน ปญฺญธโร. 2537. หน้า 25. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 194. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1224.

⁵พงศ์ศักดิ์ พลเสนา. เล่มเดิม. หน้า 4.

ดังนั้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง เมืองฉะเชิงเทราจึงถูกเกณฑ์ให้ส่งของป่า เช่น เร่ว¹ สัตว์ป่าคือชะมด² และไม้ส่งเข้าไปยังกรุงเทพฯ เพื่อใช้งานต่าง ๆ เช่น งานพระเมรุ³ การต่อเรือพระที่นั่ง⁴ ใช้ต่อหีบใส่พระแสงดาบ⁵ ใช้ซ่อมแซมหรือสร้างพระบรมมหาราชวัง⁶ และถูกเกณฑ์ให้ต่อเรือลำเลียงเสบียงอาหารและกำลังพลในช่วงมีศึกสงคราม⁷ เป็นต้น (รายละเอียดจะอธิบายในบทที่ 2) ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 การค้าสำเภาเจริญรุ่งเรือง จึงมีการต่อเรือสำเภาขาย ไม้ที่นำมาใช้ในการต่อเรือสำเภาและชิ้นส่วนของเรือสำเภาบางอย่าง รัฐบาลได้สั่งเกณฑ์หรือซื้อไปจากเมืองฉะเชิงเทราด้วย⁸

สำหรับแร่ธาตุที่มีในจังหวัดฉะเชิงเทรา คือ แร่เหล็ก แลทเทอร์ไรต์(ลูกรัง) และทองคำ แหล่งแร่จะอยู่กระจัดกระจายทั่ว ๆ ไป แร่เหล็กมีในพื้นที่อำเภอแปลงยาว อำเภอพนมสารคาม⁹ จากเอกสารร่างตราน้อยและจดหมายเหตุการณ์ที่ 4 พบว่า ที่อำเภอพนมสารคามมีแร่เหล็กมาก ถึงกับมีการตั้งโรงถลุงแร่เหล็กขึ้นที่บ้านหนองแหน เมืองพนมสารคาม¹⁰ และในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการสร้างพระวิหารวัดตาทนัง ทางกรุงเทพฯ จึงมีความต้องการเหล็กตะปูเป็นจำนวนมาก จึงได้มีหนังสือมาเกณฑ์ตะปูจากเมืองพนมสารคามให้ส่งเข้าไป ดังนี้ ตะปูขนาด 5 นิ้ว จำนวน 5,000 ตัว และตะปูขนาด 6 นิ้ว จำนวน 6,000 ตัว¹¹

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1193.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 73. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 5. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1171.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 50. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

⁶หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 27. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

⁷หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 13. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

⁸หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6/ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

⁹สำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 51. และสุนทร คัยนันท์. ฉะเชิงเทราในประวัติศาสตร์. 2534. หน้า 19.

¹⁰หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 247. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1226.

¹¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 286. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1224.

ส่วนทองคำมีในพื้นที่อำเภอสนามชัยเขต และกิ่งอำเภอท่าตะเกียบ¹ จากหลักฐานใบบอก
ในสมัยรัชกาลที่ 3 พบแหล่งทองคำบริเวณต้นน้ำจากเขาชะมูน กิ่งอำเภอท่าตะเกียบ² และเมื่อ
ตั้งเป็นเมืองพนมसारคามแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 4 เจ้าเมืองได้ส่งส่วยทองคำไปยังกรุงเทพฯหลาย
ครั้ง³ แสดงให้เห็นว่าพื้นที่ในบริเวณนี้ของจังหวัดฉะเชิงเทรามีแร่ทองคำอยู่มากในช่วงสมัยนั้น
สำหรับแลทเทอร์ไลท์(ลูกริง) มีในพื้นที่อำเภอบางคล้า แบลงยาว สนามชัยเขต พนมสารคาม
และกิ่งอำเภอท่าตะเกียบ⁴

ทรัพยากรธรรมชาติอีกอย่างหนึ่งของจังหวัดฉะเชิงเทราคือสัตว์น้ำ ซึ่งมีอุดมสมบูรณ์ทั้ง
สัตว์น้ำจืดและสัตว์น้ำเค็ม เพราะสภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์มีพื้นที่บางส่วนของอำเภอบางปะกงติด
ชายฝั่งทะเล และมีแหล่งน้ำที่สำคัญคือแม่น้ำบางปะกงกับลำคลองสาขา เช่น คลองท่าลาด
คลองบางขนาก คลองสียัด คลองระบม คลองประเวศบุรีรมย์ คลองเปรี้ง คลองอุดมชลจร
คลองท่าถั่ว เป็นต้น⁵ สภาพแวดล้อมเช่นนี้จึงเหมาะสำหรับการขยายพันธุ์สัตว์น้ำหลาย ๆ ชนิด ซึ่ง
ในปัจจุบันมีการสร้างสถานีเพื่อส่งเสริมการขยายพันธุ์สัตว์น้ำขึ้นทั้งสัตว์น้ำจืด สัตว์น้ำเค็ม และสัตว์
น้ำกร่อย สัตว์น้ำที่ได้รับการส่งเสริมให้เลี้ยงในจังหวัดฉะเชิงเทรา ได้แก่ กุ้งก้ามกราม กุ้งกุลาดำ
ปลาช่อน ปลานิล ปลาดุก ปลาตะเพียน ปลาสวาย เป็นต้น⁶

1สำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 51.

2หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 68. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1212.

3หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 167. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1225. และ
หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 296. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1229.

4สำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 52.

5สุทธาดา เลขาวุฑฒย์. เล่มเดิม. หน้า 19. และสำนักงานสามัญศึกษาจังหวัด
ฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 28.

6กลุ่มโรงเรียนมัธยมศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 78.

2. สภาพทั่วไปทางสังคม

2.1 เขตการปกครอง

ปัจจุบันจังหวัดฉะเชิงเทรา แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 9 อำเภอ กับ 2¹ กิ่งอำเภอ คือ อำเภอเมือง อำเภอบางคล้า อำเภอพนมสารคาม อำเภอบางปะกง อำเภอบ้านโพธิ์ อำเภอ บางน้ำเปรี้ยว อำเภอสนามชัยเขต อำเภอแปลงยาว อำเภอราชสาส์น และกิ่งอำเภอคลอง เชื่อนกับกิ่งอำเภอท่าตะเกียบ¹ (ดังแผนที่ 7 แสดงให้เห็นการแบ่งเขตการปกครองของจังหวัด ฉะเชิงเทรา)

พื้นที่บริเวณอำเภอพนมสารคาม อำเภอสนามชัยเขตและกิ่งอำเภอท่าตะเกียบ ในอดีต สมัยรัชกาลที่ 4 ตรงกับปี พ.ศ.2402 เคยถูกยกขึ้นเป็น "เมืองพนมสารคาม" โดยให้ขึ้นตรงต่อ กรุงเทพฯ ต่อมาในปี พ.ศ.2410 จึงให้มาขึ้นกับเมืองฉะเชิงเทรา² จนกระทั่ง ปี พ.ศ.2457 จึงได้ถูกยุบลงเป็นอำเภอพนมสารคาม³

กิ่งอำเภอคลองเชื่อนเป็นเขตการปกครอง ที่ได้ประกาศตั้งขึ้นเป็นเขตล่าสุดของจังหวัด ฉะเชิงเทรา โดยแบ่งพื้นที่ออกมาจากอำเภอบางคล้า ซึ่งใช้แนวแม่น้ำบางปะกงเป็นเส้นแบ่งเขต⁴

2.2 ประชาชน

สำนักงานจังหวัดฉะเชิงเทราได้รวบรวมข้อมูล ถึงสิ้นเดือนมกราคม พ.ศ.2537 จังหวัด ฉะเชิงเทรามีประชากรทั้งสิ้น 602,416 คน เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับปี พ.ศ.2440 ซึ่งพบสถิติ

¹ที่ทำการปกครองจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2538.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 267. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1229. และ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 137. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1221.

³พระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นรพวงษ์ศิริพัฒน์. เล่มเดิม. หน้า 24. และจังหวัด ฉะเชิงเทรา. ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดฉะเชิงเทรา. 2528. หน้า 112.

⁴แผนที่จังหวัดฉะเชิงเทรา. (แผนที่), 2537.

การสำรวจสำมะโนครัวประชากรในจังหวัดฉะเชิงเทรา มีประชากรทั้งสิ้น 31,531 คน¹

จะเห็นว่าประชากรเพิ่มขึ้นถึง 19 เท่าตัว ประชากรส่วนใหญ่ประมาณ 80 เปอร์เซ็นต์ อาศัยอยู่ในเขตชนบท ที่เหลืออีกประมาณ 20 เปอร์เซ็นต์ อาศัยอยู่ในเขตเมือง หรือเขตเทศบาล และสุขาภิบาล อำเภอเมืองเป็นอำเภอที่มีประชากรหนาแน่นที่สุด ส่วนอำเภอที่มีประชากรเบาบางที่สุด คือกิ่งอำเภอท่าตะเกียบ²

ประชากรของจังหวัดฉะเชิงเทรามีระดับการศึกษา และอัตราการศึกษาดอนในชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น ปีการศึกษา 2536 ร้อยละ 92.54 และในชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย ร้อยละ 95.29³ ประชากรประมาณ ร้อยละ 68 อยู่ในวัยแรงงาน⁴ ในปัจจุบันประชากรที่อยู่ในวัยแรงงานบางส่วนกลับเข้ามาศึกษาต่อกับศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนจังหวัดฉะเชิงเทรา เพราะโรงงานอุตสาหกรรมบางแห่งในเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา และจังหวัดใกล้เคียงกำหนดคุณสมบัติการรับคนงานไว้ว่าต้องมีวุฒิการศึกษาระดับมัธยมศึกษาปีที่ 3 (ม.3) ประชากรในจังหวัดฉะเชิงเทรามีรายได้เฉลี่ยสูงเป็นอันดับ 2 ของภาคตะวันออกและเป็นอันดับ 7 ของประเทศ คือเฉลี่ย 50,768 บาท/คน/ปี⁵ โดยประกอบอาชีพ เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ การประมง การอุตสาหกรรม และการค้า

ประชากรของจังหวัดฉะเชิงเทรานิับถือศาสนาพุทธ ร้อยละ 91.1 ศาสนาคริสต์ร้อยละ 0.6 และศาสนาอิสลาม ร้อยละ 8.3⁶ และกลุ่มประชากรในจังหวัดฉะเชิงเทรา ประกอบด้วยกลุ่มคนไทย เชื้อสายจีน ลาว เขมร มอญและคนไทยที่นับถือศาสนาอิสลาม

1 บังอร ปิยะพันธุ์. ประวัติศาสตร์ของชุมชนชาวลาวในหัวเมืองชั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. 2529. หน้า 99. ; อ้างอิงมาจาก กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5. ม. ร.5 ต 1-(1-17)/12, แผนกปกครอง(สำมะโนครัว). ร.ศ.113-12.

2 กลุ่มโรงเรียนมัธยมศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 63. และสำนักงานศึกษาธิการจังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 7.

3 สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 20.

4 สำนักงานแรงงานจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2537.

5 สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 20.

6 สำนักงานแรงงานจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2537.

2.2.1 กลุ่มชาวจีน ชาวจีนที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในจังหวัดฉะเชิงเทรามีทั้งจีนที่ใช้ภาษาแต้จิ๋ว จีนแคะ จีนไหหลำ จีนกวางตุ้งและจีนฮกเกี้ยน¹ การเรียกกลุ่มชาวจีนเหล่านี้ เรียกตามภาษาพูด และภูมิสำเนาเดิมก่อนที่จะเข้ามาอยู่ในจังหวัดฉะเชิงเทรา² ซึ่งคนจีนส่วนใหญ่อพยพมาจากบริเวณตะวันตกเฉียงใต้ของประเทศจีน ได้แก่ มณฑลฮกเกี้ยน มณฑลกวางตุ้ง เกาะไหหลำ รวมทั้งพวกอื่น ๆ ที่มาจากไต้หวัน เมืองเซี่ยงไฮ้และ เมือง닝โป เป็นต้น³

คนจีนที่จังหวัดฉะเชิงเทราส่วนมากประกอบอาชีพค้าขาย โดยมากจะอยู่ในตัวเมืองและตามตลาดในตัวอำเภอต่าง ๆ และบางส่วนประกอบอาชีพเลี้ยงสัตว์ ทำสวน ынตำบลบ้านใหม่ ทำไร่ บางพระ ทราญมูล จุกฉะ และที่อำเภอบางคล้า เป็นต้น

จากการสำรวจสำมะโนครัวประชากรเมืองฉะเชิงเทรา ปี พ.ศ.2440(ร.ศ.115) มีจำนวนประชากร 31,531 คน พบว่ามีคนจีนถึงครึ่งหนึ่งของจำนวนทั้งหมด⁴

2.2.2 กลุ่มชาวลาว คนลาวที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานทำมาหากินอยู่ที่จังหวัดฉะเชิงเทรา ส่วนมากถูกกวาดต้อนเข้ามา และบางส่วนก็พากันอพยพเข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ในสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รายละเอียดจะกล่าวถึงในบทที่4) คนลาวส่วนใหญ่ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่อำเภอราชสาส์น อำเภอพนมसारคาม อำเภอสนามชัยเขต และกิ่งอำเภอท่าตะเกียบ⁵ มีทั้ง

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 37. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1225.

²สาริตีร์ ทัพทะสุด. "ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีนและตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ.2398-2453," อักษรศาสตร์. 17 (1):78-100 ; มกราคม 2523.

³ทวงเสี้ยวเย็น. "สาเหตุที่ชาวจีนอพยพไปอยู่เมืองไทยและกิจกรรมทางเศรษฐกิจ," ศิลปวัฒนธรรม. 8 (3):112-120 ; มกราคม 2530.

⁴บังอร ปิยะพันธุ์. เล่มเดิม. หน้า 99.

⁵บังอร ปิยะพันธุ์. เล่มเดิม. หน้า 5. และเติม วิชาคย์พจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. 2530. หน้า 30. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 51. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

ลาวพวนซึ่งถูกกวาดต้อนมาจากเมืองพวน* และเขตเมืองใกล้เคียง¹ เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3 กับลาวเวียง² ซึ่งถูกกวาดต้อนมาจากเมืองเวียงจันทน์ ในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัชกาลที่ 3 ชุมชนของพวกลาวพวนและลาวเวียงจะอยู่กระจัดกระจายทั่วไปในเขตอำเภอพนมสารคามและอำเภอราชสำน โดยจะปลูกบ้านริมคลองท่าลาด³

หลักฐานที่แสดงให้เห็นว่ามีชุมชนลาวอยู่ตรงบริเวณคันทับนั้น สืบได้จากโบราณสถาน เช่น ที่วัดเมืองกาย ตำบลเมืองเก่า อำเภอพนมสารคาม พบว่ามีโบสถ์เก่าที่กรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานไว้แล้ว โบสถ์หลังนี้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า เป็นศิลปกรรมแบบล้านช้าง และภายในพระอุโบสถมีภาพจิตรกรรมฝาผนัง มีมือการวาดเป็นแบบช่างลาว⁴

นอกจากนี้ยังสืบได้จากชื่อหมู่บ้านหรือชุมชนต่าง ๆ ชาวลาวจะตั้งชื่อเลียนแบบกับชื่อบ้านเมืองเดิมของตนในประเทศลาว เช่น บ้านเมืองมด บ้านเมืองกาย บ้านเชียงใต้ บ้านเตาเหล็ก เป็นต้น⁵

2.2.3 กลุ่มชาวเขมร กลุ่มคนไทยเชื้อสายเขมรที่อาศัยอยู่ในจังหวัดฉะเชิงเทราพบมากที่ตำบลหัวสำโรง ตำบลสระสองตอน อำเภอแปลงยาว และที่ตำบลดงน้อย อำเภอ

*เมืองพวน อยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำราช ตั้งอยู่บนที่ราบสูงของเมืองเชียงขวางเหนือเมืองเวียงจันทน์

1 หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 13. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205. และ บังอร ปิยะพันธุ์. เล่มเดิม. หน้า 5.

2 หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 140. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

3 สุนทร คัยนันท์. เล่มเดิม. หน้า 69. และศรีศักร วัลลิโภดม. "ลาวในเมืองไทย," เมืองโบราณ. 6 (2):55 - 70 ; ธันวาคม 2522 - มกราคม 2523.

4 ประเสริฐ ศิลรัตน. เล่มเดิม. หน้า 57.

5 ศรีศักร วัลลิโภดม. "ลาวในเมืองไทย," เมืองโบราณ. 6 (2):55-70 ; ธันวาคม 2522 - มกราคม 2523. และเดิม วิชาญพจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. 2530. หน้า

ราชสาส์น¹ กลุ่มชาวเขมรนี้ บางส่วนเป็นชาวเขมรดั้งเดิมที่อาศัยอยู่มานานแล้ว ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอธิบายไว้ในประชุมพระราชนิพนธ์ ภาคบกิณกะ ภาค 1 ว่า

...แต่เดิมนั้นแผ่นดินเขมรมี 4 ส่วน ส่วนที่อยู่ในเขตประเทศไทยในระยะนี้เป็นส่วนที่เรียกว่าขอมแปรพักตร์ หรือที่เรียกว่า เขมรไทย คือเขตตั้งแต่ฝั่งแม่น้ำบางปะกงด้านตะวันออกไปจดฝั่งตะวันตกของทะเลสาบ (ของเขมรปัจจุบัน) จะเห็นได้จากชื่อบ้านเมืองแถบนี้เป็นชื่อไทยบ้าง เขมรบ้าง ... อย่างเมืองฉะเชิงเทราเป็นชื่อเขมร ... คนที่อยู่ในหัวเมืองนี้ก็เป็นไทยบ้าง เขมรบ้าง ปะปนกันมาตั้งแต่ครั้งโบราณ ... เมื่อใดที่ไทยมีกำลังเข้มแข็งก็จะขับไล่ชาวเขมรถอยร่นไปบ้าง เมื่อเขมรมีกำลังอำนาจก็จะเข้าครอบครองจนถึงเมืองนครนายก เมืองประจิม(ปราจีนบุรี) เมืองฉะเชิงเทรา ด้วยเหตุนี้ทำให้คนไทยและเขมรปะปนกันเรื่อยมา...²

และบางส่วนก็เป็นชาวเขมรที่อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร หรือถูกกวาดต้อนเข้ามา³ ในคราวที่ไทยทำสงครามอานามสยามยุทธกับญวนในเขมร (พ.ศ.2376-2390)⁴ คนเขมรเหล่านี้

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 220. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1228. และ สุกางค์ จันทวานิช. "การพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกในด้านสังคมวัฒนธรรมและแนวทางการพัฒนาการศึกษา," การศึกษาแห่งชาติ. 20 (5):18-52 ; มิถุนายน - กรกฎาคม 2529.

²สุดาจ พงศ์กล้า. มณฑลปราจีนบุรีสมัยเริ่มแรกถึงสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์(พ.ศ.2436-2458). 2528. หน้า 35. ; อ้างอิงมาจาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ภาคบกิณกะ ภาค 1. พิมพ์เป็นอนุสรณ์พระราชทานในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์. 2498. หน้า 28-30.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 51. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205. และ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 31. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

⁴สุดาจ พงศ์กล้า. เล่มเดิม. หน้า 15.

ได้อาศัยปะปนไปกับกลุ่มคนไทย ทั้งยังมีการผสมผสานทางสายเลือดโดยวิธีการสมรสจึงกลายเป็นคนไทยไปแล้วเป็นจำนวนมาก

2.2.4 กลุ่มชาวมอญ ชาวยุทธเชื้อสายมอญในจังหวัดฉะเชิงเทรา พบที่อำเภอบางปะกง ในบริเวณชุมชนรอบ ๆ วัดพิฆาฬาวาส ซึ่งอยู่ปะปนไปกับคนไทย ชาวมอญเหล่านี้ได้มีการผสมกลมกลืนเป็นไทยและมีรูปร่างหน้าตาคล้ายกับคนไทย¹ จนไม่สามารถแยกแยะได้แล้วว่าเป็นคนไทยหรือคนไทยเชื้อสายมอญ นอกจากจะสังเกตจากประเพณีบางอย่างของมอญกลุ่มนี้ที่ยังคงรักษาเอาไว้ (ดังจะได้กล่าวถึงในหัวข้อต่อไป)

จากที่กล่าวมาแล้วนั้น จะเห็นว่าประชากรของจังหวัดฉะเชิงเทรา มีหลากหลายเชื้อชาติ นอกจากคนไทยแล้ว ยังมีคนจีน เขมร ลาว มอญและมุสลิม กลุ่มคนเหล่านี้อยู่ปะปนกันจึงมีการผสมผสานกันทางวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีตลอดจนวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ แต่ก็ยังมีบางที่ยังคงรักษาวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิมของกลุ่มตนเองเอาไว้ จนบางอย่างก็กลายเป็นประเพณีพื้นบ้าน อันเป็นเอกลักษณ์ของกลุ่มเชื้อชาตินั้น ๆ

2.2.5 กลุ่มมุสลิม ไทยมุสลิมในจังหวัดฉะเชิงเทรา หรือที่ชาวบ้านทั่วไปเรียกว่า "แขก" มีมากที่ตำบลเบร้ง อำเภอเมืองและอำเภอบางน้ำเปรี้ยว กลุ่มมุสลิมที่บางน้ำเปรี้ยวส่วนมากเป็นมุสลิมเชื้อสายมาเลย์ ซึ่งเรียกตนเองว่า "แขกมลายู" หรือ "แขกมาเลย์"² และส่วนน้อยเป็น

¹สุภรณ์ ใจเจริญ. "ชาวมอญในประเทศไทย," เมืองโบราณ. 10 (3):14-23 ; กรกฎาคม - กันยายน 2527.

²มานิต เดวิเลาะ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรณี แพลุกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ 10/1 หมู่ 8 ตำบลคอนจิมพลี อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน 2537.

แขกจาม* บางส่วนอพยพเข้ามาเองและบางกลุ่มถูกกวาดต้อนมาจากกัมพูชา¹ โดยเฉพาะที่ตำบลหมอนทอง ตำบลไผ่ดำ ซึ่งผู้เขียนได้ออกไปสำรวจและสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูล พบว่า ที่โรงเรียนมัธยมศึกษาหลายโรงเรียนในเขตอำเภอบางน้ำเปรี้ยว เช่น โรงเรียนหมอนทองวิทยามีนักเรียนที่เป็นไทยมุสลิม ถึงร้อยละ 95 โรงเรียนไผ่ดำพิทยาคม รัชมังคลาภิเษก และโรงเรียนดอนฉิมพลีพิทยาคม ร้อยละ 75² อีกอย่างหนึ่งที่เราเห็นได้อย่างชัดเจนคือ อำเภอบางน้ำเปรี้ยวมีสถานที่สำคัญทางศาสนาอิสลาม คือมัสยิดเป็นจำนวนมาก³ นอกจากนี้ ยังมีมุสลิมที่อยู่นอกเขตอำเภอบ้านโพธิ์และอำเภอเมืองอีกเป็นกลุ่ม ๆ คือที่ตำบลเกาะไร่ อำเภอบ้านโพธิ์ และที่ตำบลเบรียง อำเภอเมือง สถานที่สำคัญของชุมชนแห่งนี้ คือ "มัสยิดอัลวาอุลอิสลาม" เดิมชื่อสุเหร่าสมอเซ มุสลิมกลุ่มนี้เป็นพวกเชื้อชาติมาลายู ที่อพยพมาจากปัตตานี โดยเริ่มแรกเข้ามาอยู่ที่คลองกุ่ม กรุงเทพฯ ก่อน หลังจากนั้นจึงได้โยกย้ายมาอยู่ ตำบลเบรียง⁴

*แขกจาม คือชาวเมืองจัมปา ซึ่งในสมัยโบราณ "จัมปาประเทศ"(อยู่ระหว่างเขมรกับญวน)ตั้งเป็นประเทศอิสระ อยู่ในอาณาเขตแถบริมทะเล ตั้งแต่ปากน้ำโขงไปทางด้านตะวันออก พลเมืองจัมปานี้ปะปนกันหลายชาติ เป็นพวกขอมเดิมบ้าง เชื้อสายแขกอินเดียที่มาอยู่ในเมืองขอมบ้าง พวกมลายูข้ามทะเลมาอยู่บ้าง เมื่อการสั่งสอนศาสนาอิสลามแพร่หลายมาทางประเทศนี้ ชาวเมืองจัมปาโดยมากพากันเข้ารับถือศาสนาอิสลาม คือพวกที่เราเรียกว่า "แขกจาม" นั้นเอง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2. 2533. หน้า 43. และพลับปลึงคองชนะ และจงบกลี คองชนะ. บันทึกการเดินทางเขียนถิ่นจาม. 2538. หน้า 98-99 และ 117.

¹ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ. 2527. หน้า 18.

²ประยูร ศุภจริยวัตร เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรวิทย์ แพลกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่สำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 20 กรกฎาคม 2538.

³วนิดา สกิตานนท์. "แปดริ้ว," อนุสาร อ.ส.ท. ฉบับแนะนำฉะเชิงเทรา:12-15 และ 50-55 ; ตุลาคม 2513.

⁴บุญมา พงษ์โหมด. เล่มเดิม. หน้า 20.

2.3 วัฒนธรรม

การที่จังหวัดฉะเชิงเทรา มีราษฎรหลายเชื้อชาติทั้งไทย จีน เขมร ลาว แขนงและมอญ อยู่ปะปนกัน ซึ่งต่างก็มีพื้นฐานทางวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน แต่เมื่อเวลาผ่านไปจนกระทั่งถึงปัจจุบัน วัฒนธรรมของราษฎรภายในเมืองนี้ก็ว่าได้ผสมกลมกลืนกัน เนื่องจากการใช้ชีวิตวิถีชีวิตและดำรงชีพอยู่ ร่วมกันอันสังคม จนกระทั่งเกิดการผสมผสานกันทางเชื้อชาติ วัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีในที่สุด ประกอบกับรัฐบาลในยุคนั้นที่ผ่านมามีตั้งแต่ในอดีต ได้ดำเนินนโยบายปกครองคนลาว เขมร มอญและมุสลิม อยู่ภายใต้ระบบไพร่เช่นเดียวกับคนไทย ยกเว้นคนจีน (รายละเอียดจะกล่าวถึงในบทที่ 4)

วัฒนธรรมประเพณีของจังหวัดฉะเชิงเทราโดยทั่วไปจะเหมือนกันหรือคล้ายคลึงกับจังหวัดในภาคกลางของประเทศไทย ได้แก่ วันขึ้นปีใหม่ วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา วันสงกรานต์ และวันลอยกระทง ซึ่งเป็นวัฒนธรรมประเพณีที่ราษฎรปฏิบัติกันมาอย่างสม่ำเสมอ นอกจากนี้ยังมี ประเพณีพื้นบ้านบางอย่าง ที่ยังคงปฏิบัติสืบทอดกันต่อมา อันเป็นเอกลักษณ์ของกลุ่มเชื้อชาติเดิมของตน เช่น

2.3.1 ประเพณีตักบาตรน้ำผึ้ง เป็นประเพณีการถวายน้ำผึ้งแก่ภิกษุและสามเณรของชาวมอญที่อำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งจะได้ที่วัดพิณพาวาส ประเพณีตักบาตรน้ำผึ้งนี้ จะมีในกลางเดือน 10 ชาวไทยเชื้อสายมอญที่นี้จะพากันมาทำบุญที่วัด การตักบาตรจะพากันบนศาลาวัด โดยลูกศิษย์วัดจะนำบาตรพระวางบนเชิงบาตร ซึ่งมีผ้าเช็ดมือเปียกด้วยผ้าขาวด้านหนึ่ง และผ้าแดงด้านหนึ่งรองอยู่ ในขณะที่พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์อยู่นั้น ชาวบ้านจะนำน้ำผึ้งมาใส่บาตรและใส่น้ำตาลในจานที่วางคู่กับบาตร นอกจากนี้ยังมีอาหารพิเศษอีกอย่างหนึ่งที่นำมาใส่บาตรด้วยคือ ข้าวต้มมัด สำหรับพระจมน้ำผึ้งกัน¹

¹สำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 20.

เนื่องจากมอญมีความนับถือเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง จึงเกิดมีประเพณีตักบาตรน้ำผึ้ง*ของกลุ่มคนมอญในจังหวัดฉะเชิงเทรา และยังมีประเพณีของมอญบางอย่างที่เป็นแบบฉบับและได้กลายมาเป็นที่ยอมรับในประเทศไทย เช่น ประเพณีสงกรานต์ ปลอยนกปล่อยปลา เป็นต้น¹

*ประเพณีตักบาตรน้ำผึ้ง ได้ปฏิบัติสืบต่อกันมาเป็นเวลาช้านานบนพื้นฐานของความเชื่อตามตำนานว่า คือนวันหนึ่งพระเจ้าพิมพิสารทรงสุบินนิมิตว่า ญาติพี่น้องที่ตายไปได้มาร่ำร้องให้ครวญว่าอดอยากทิวาหย ได้ได้รับความทรมานอย่างแสนสาหัส เมื่อตื่นจากบรรทม จึงเสด็จไปเฝ้าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เล่าความฝันดังกล่าวให้ทราบ พระองค์ทรงตรัสว่า บรรดาญาติของพระเจ้าพิมพิสารเหล่านั้นยังไม่ได้ไปเกิด และยังคงเป็นผีเปรตที่อดอยากเพราะไม่มีใครทำบุญไปให้ จึงขอให้พระเจ้าพิมพิสารทำบุญอุทิศไปให้ ประกอบกับความเชื่อของผู้คนที่ว่า ตั้งแต่วัน 1 ค่ำ เดือน 10 จนถึงวัน 15 ค่ำ เดือน 10 ยมโลกจะปลดปล่อยดวงวิญญาณต่าง ๆ ที่ถูกกักขังลงโทษให้มีโอกาสขึ้นมายังโลกมนุษย์ เพื่อมาเยี่ยมเยียนลูกหลาน รับส่วนบุญส่วนกุศลที่ลูกหลานได้ทำบุญอุทิศให้ ก่อนกลับไปใช้กรรมยังยมโลกต่อไป ซึ่งระหว่างนั้นจะมีดวงวิญญาณบางดวงที่ไม่มีลูกหลานทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ก็จะอดอยากทิวาหยทองเที่ยวไปเรื่อย ๆ บางครั้งจะไปแอบดูอยู่ที่ต่าง ๆ ด้วยหวังว่าจะมีผู้ที่ตนรู้จักทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้บ้าง บางครั้งก็ไปขอรทานจากผู้คนที่ตนรู้จักเป็นที่นา เวทนายิ่งนัก จนกระทั่งเรื่องดังกล่าวเป็นที่รับรู้กันไปทั่ว คนที่มีจิตใจเป็นกุศลต่างเกิดความสงสาร จึงร่วมกันจัดงานบุญอุทิศส่วนกุศลให้กับดวงวิญญาณเหล่านั้นก่อนกลับลงสู่ยมโลก และสิ่งที่พวกเขาเหล่านั้นคิดว่าเป็นสิ่งที่ดีที่สุด เมื่อทำบุญแล้วไปแจ้งพระพุทธเจ้าโดยตรง แล้วยังได้อานิสงส์ไปถึงดวงวิญญาณที่รอคอยคือน้ำผึ้ง งานบุญประเพณีเดือน 10 "ตักบาตรน้ำผึ้ง" ของชาวมอญจึงถือกำเนิดแต่นั้นมา ; อ้างอิงมาจาก ไซยา กุศลธรรมรัตน์. "ตักบาตรน้ำผึ้ง งานบุญประเพณีของชาวมอญ," เคลนิวส์. 16 กันยายน 2538. หน้า 27.

¹สุธีศ ศษเสนี. "วัฒนธรรมประเพณีมอญ," เมืองโบราณ. 10 (3):50-66 ; กรกฎาคม - กันยายน 2527.

วัฒนธรรมมอญอีกอย่างหนึ่งคือ การสร้างบ้าน บ้านมอญส่วนมากนิยมสร้างอยู่ริมน้ำ¹ และสร้างให้หันหน้าไปทางทิศเหนือ เพราะเชื่อกันว่าในสมัยก่อนเมื่อชาวมอญต้องอพยพมาจากถิ่นฐานเดิมของตนทางทิศเหนือ เมื่อมาอยู่ในประเทศไทย กลุ่มคนมอญก็ยังระลึกถึงถิ่นฐานเดิม จึงปลูกบ้านหันหน้าไปทางทิศเหนือ เนื่องจากแม่น้ำบางปะกงช่วงจากตัวเมืองจะเชิงเทราไปจนถึงปากอ่าวไทยมีแนวแม่น้ำจากเหนือไปใต้ ด้วยเหตุนี้ กลุ่มคนมอญในจังหวัดจะเชิงเทราที่ปลูกบ้านอยู่ริมแม่น้ำบางปะกง ยากจะให้เห็นบ้านหันไปทางทิศเหนือ จึงต้องปลูกบ้านขวางแนวแม่น้ำซึ่งต่างกับบ้านคนไทยที่ปลูกตามแนวแม่น้ำ ด้วยเหตุที่ชาวมอญปลูกบ้านขวางแนวแม่น้ำนี้เอง จึงถูกเรียกว่า "มอญขวาง"²

2.3.2 ประเพณีแห่หลวงพ่อบุทธโสธร* ประเพณีแห่หลวงพ่อบุทธโสธรถือเป็นวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของจังหวัดจะเชิงเทรา เริ่มมีมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2433 เนื่องจากในปีนี้ เกิดใช้

¹สุภรณ์ โอเจริญ. "ชาวมอญในประเทศไทย," เมืองโบราณ. 10 (3):14-23 ; กรกฎาคม - กันยายน 2527.

²สุธีศ คชเสนี. "วัฒนธรรมประเพณีมอญ," เมืองโบราณ. 10 (3):50-66 ; กรกฎาคม - กันยายน 2527.

*หลวงพ่อบุทธโสธร หรือหลวงพ่อบุทธ ตามประวัติความเป็นมาซึ่งมีผู้เล่าสืบต่อกันมาว่าหลวงพ่อบุทธโสธรเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ แกะด้วยไม้โพธิ์หายาบ ๆ ขนาดหน้าตักกว้างประมาณ 1 คืบเศษ แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ล่องลอยตามน้ำมาจากทางทิศเหนือ มาตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าคลองพระโขนง ลอยไปออกยังแม่น้ำบางปะกง ผู้รู้บางท่านก็ว่าล่องลอยตามน้ำมาจากทางเหนือของแม่น้ำบางปะกง จนกระทั่งมาผุดขึ้นที่ท่าหน้าวัดโสธร ได้มีอาจารย์ผู้หนึ่งที่มีความรู้ทางไสยศาสตร์ ทาพิธีตั้งศาลเพียงตาบวงสรวง อัญเชิญหลวงพ่อบุทธโสธรขึ้นมาบนฝั่งแล้ว นำไปประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดโสธร หลวงพ่อบุทธโสธรเป็นพระพุทธรูปฝีมือช่างแบบล้านช้างหรือเรียกเป็นสามัญว่า "พระลาว" สังเกตจากวงพระพักตร์ ชายสังฆาฏิ ทรวดทรงและลีลาเข้าใจว่าสร้างขึ้นโดยฝีมือชาวเวียงจันทน์ หรือชาวนครเชียงใหม่ หรือลาวซึ่งอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะพวกลาวพื้นเมืองเหล่านี้นิยมสร้างพระพุทธรูปด้วยไม้โพธิ์ พระพุทธรูปแบบนี้มีมากที่เมืองหลวงพระบางและทางภาคอีสานของไทย

ทรพิษ(ฝีดาษ)ระบาด ชาวบ้านพากันมานมัสการและอธิษฐานขอความช่วยเหลือจากหลวงพ่อบุญ โดย
ขอยาแก้โรคได้แก่ ขี้รูป ดอกไม้บูชา เอาไปต้มทาน้ำมันต้มน้ำ อาบและทา โรคฝีดาษก็หาย นาย
ทรัพย์ ได้เฒ่าละครหน้าวัดโสธร (วัดโสธรวรารามวรวิหาร) ในสมัยนั้น เป็นอีกผู้หนึ่งที่ได้บน
บานหลวงพ่อบุญขอให้คณะละครของตนและชาวบ้านหายจากโรคฝีดาษ แล้วจะจัดงานฉลองสมโภช
หลวงพ่อบุญทางเรือให้เป็นที่สนุกสนาน ด้วยอภินิหารของหลวงพ่อบุญโสธร คณะละครที่เป็นโรค
ฝีดาษรวมทั้งชาวบ้านก็ได้หายขาดจากโรค เป็นที่มหัศจรรย์ นายทรัพย์จึงได้จัดงานแห่สมโภช
หลวงพ่อบุญโสธรทางเรือขึ้น ในกลางเดือน 12 ของทุกปี ประชาชนสองฟากฝั่งแม่น้ำบางปะกง
ต่างก็จัดโต๊ะหมู่บูชาแสดงความเคารพกราบไหว้ตลอดเส้นทาง ประเพณีแห่หลวงพ่อบุญโสธรเกิด
ขึ้นจากความศรัทธา จนกลายเป็นประเพณีที่ราษฎรจังหวัดฉะเชิงเทราได้ปฏิบัติสืบต่อกันมาทุกปี¹

2.3.3 พิธีเลี้ยงผี ราษฎรจังหวัดฉะเชิงเทรา ที่ตำบลหัวสำโรง อำเภอบางพลาย
ซึ่งเป็นกลุ่มคนเขมร มีคติความเชื่อเรื่องผี² เขาจะเชิญผีปู่ย่าตายาย บรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว
หรือผีอื่น ๆ ที่คุ้นเคยกันมาก่อน มาเข้าทรงหรือนำมาเลี้ยง ด้วยการถวายเครื่องเซ่น โดยจะจัด
พิธีเลี้ยงผีประจำปีและพิธีเลี้ยงผีเพื่อรักษาผู้ป่วย นอกจากนี้ยังมีการทำพิธีเพื่อเสี่ยงทายในการ
หาคู่หรือการแต่งงานของหนุ่มสาวด้วย

¹วัดโสธรวรารามวรวิหาร. ประวัติหลวงพ่อบุญโสธร. ม.ป.ป. หน้า 30-31.

เมื่อเกิดศึภพที่เรื่องอภินิหารอันศักดิ์สิทธิ์ของหลวงพ่อบุญโสธร แพร่หลายเลื่องลือไปตาม
ท้องถื่นต่าง ๆ แล้ว พระภิกษุสงฆ์ในวัดโสธร ตลอดจนทายาททายาทผู้มิจิตศรัทธาต่างพากันวิตก
เกรงกลัวไปว่าสักวันหนึ่งอาจมีผู้ลักลอบเอาหลวงพ่อบุญโสธรไป จึงพร้อมใจกันจัดสร้างพระพุทธรูป
จำลองแบบไม้ธรรมดา แล้วนำมาสวมครอบปิดบังองค์จริงไว้ภายในเพื่อพรางตา แต่ต่อมาเห็นว่า
ยังไม่เป็นการปลอดภัยที่จะป้องกันไม่ให้โจรผู้ร้ายมาลักขโมย จึงได้มีการทำพระพุทธรูปไม้แบบ
ครั้งก่อน แต่มีขนาดใหญ่ขึ้นสวมครอบอีกชั้นหนึ่ง และต่อมาได้ใช้ปูนพอกทับพระพุทธรูปไม้จำลองอีก
ชั้นหนึ่ง ดังองค์หลวงพ่อบุญโสธรที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ ; อ้างอิงมาจาก ประเสริฐ ศิลรัตน์.

แนะนำฉะเชิงเทราฉบับอำเภอบางพลาย. ม.ป.ป. หน้า 44-47.

²พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์ และสุรศักดิ์ ศิริวิบูลย์สินธุ์. "การเลี้ยงผีที่เมืองแปดริ้ว,"
ว.อักษร. 20 (1):61-66 ; มกราคม 2531.

พิธีเลี้ยงผีประจำปี จะมีนรารวเดือนหก(พฤษภาคม)ของทุกปี ส่วนการเลี้ยงผีเพื่อรักษา ผู้เจ็บไข้ได้ป่วย เลี้ยงได้ตามเหตุการณ์ไม่กำหนดเวลาตายตัว หากมีคนในบ้านเจ็บป่วยก็จะทำพิธี เรียกผีมารักษา ในหมู่บ้านหัวสำโรงนี้จะมีตระกูลดั้งเดิมที่เลี้ยงผีและทำหน้าที่คนทรง ในการทำพิธี เลี้ยงผีจะกระทำกันในช่วงกลางคืน ตั้งแต่สองทุ่มขึ้นไปจนถึงเกือบห้าทุ่ม เมื่อคนทรงบนบานด้วยการ จูดยูปอกผีแล้ว เขาจะบูชาด้วยเครื่อง เช่นมีขนมและผ้าแดง เครื่องสังเวยในพิธีมีข้าวตอก เงินเหรียญ เทียนไขและข้าวสารใส่ไว้ในภาชนะจักสานหรือไม้แกะสลักที่เรียกว่า "โตก" ใน ระหว่างการเซ่นผีจะมีการบรรเลงดนตรี (กลอง ขลุ่ยและซอสามสาย) และร้องเพลงประสาน เสียงประกอบด้วย คนทรงผีแต่งตัวเข้าพิธีด้วยการนุ่งผ้าโจงกระเบนสีแดงสดและห่มผ้าสีแดงสดทับอีกชั้นหนึ่ง โดยคลุมตั้งแต่ศีรษะและไหล่หน้าออกมาคนเดียว การเลี้ยงผีเพื่อรักษาคนเจ็บป่วย คนทรงผีจะอมเหล้าขาวหรือน้ำไว้ในปาก แล้วพ่นไปที่หัวเรื่อยลงมาจนถึงปลายเท้าของผู้ป่วย (ในกรณีที่คนป่วยนั้น) หากคนป่วยนั้นไม่หายก็นอนรักษา คนทรงจะพ่นตามตัวคนป่วยจากทาง ตะวันตกไปทางตะวันออกคือพ่นตามขวางนั่นเอง

การเลี้ยงตายหาผี พิธีนี้คือการผูกหรือแขวนกระบุงไว้ให้แกว่ง กระบุงนี้จะแขวนไว้ข้าง บ้านภายในกระบุงจะนำข้าวเปลือก กล้วยและเหล้ามาใส่ไว้ ต่อจากนั้นก็จูดยูปอกเพื่อเป็นการ บนบานแล้วบูชาด้วยเครื่องเซ่นในกระบุง ถ้ากระบุงเสียงตายนี้แกว่งก็หมายถึงว่าเป็นเนื้อคู่กัน ถ้าไม่แกว่งก็แสดงว่าไม่ใช่เนื้อคู่ที่เหมาะสมด้วยประการทั้งปวง¹

2.3.4 วัฒนธรรมชาวมุสลิม มุสลิมในอำเภอบางน้ำเปรี้ยว ที่ตำบลเบรีง อำเภอมือง และที่ตำบลเกาะไร่ อำเภอบ้านโพธิ์จังหวัดฉะเชิงเทรา ยังยึดถือขนบธรรมเนียมประเพณีเดิม โดยเคร่งครัด เพราะการดำเนินชีวิตและประเพณีปฏิบัติส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับหลักปฏิบัติของ ศาสนาอิสลาม เช่น การทำละหมาดประจำวัน การถือศีลอด การแต่งงาน การอ่านคัมภีร์ อัลกุรอาน เป็นต้น²

¹พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์ และสุรศักดิ์ ศิริบุญพลย์สินธุ์. "การเลี้ยงผีที่เมืองแปดริ้ว,"

ว.อักษร. 20 (1):61-66 ; มกราคม 2531.

²มานพ มะนูลีม เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรณี แผลกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลข ที่ 19/3 หมู่ 7 ตำบลหมอนทอง อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน 2537.

การแต่งกายของมุสลิม ในจังหวัดฉะเชิงเทราส่วนใหญ่ ตามปกติผู้ชายจะนุ่งโจงกระเบน เสื้อแขนยาวหรือสั้น สวมหมวกหรือผ้าโพกศีรษะ ถ้าเป็นงานพิธีจะสวมกางเกงขายาวนุ่งโจงกระเบนไว้ครึ่งตัว สวมเสื้อแขนยาว สวมหมวกหรือผ้าโพกศีรษะ ผู้หญิงตามปกตินุ่งผ้าปาเต๊ะยาวถึงข้อเท้า สวมเสื้อแขนยาวหรือสั้น เมื่อออกนอกบ้านจะมีผ้าคลุมศีรษะ¹

2.3.5 ความเชื่อ กลุ่มคนไทย ลาว เขมรและมอญ ในจังหวัดฉะเชิงเทรา ต่างก็มีความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์และการนับถือผี² คล้าย ๆ กันแต่ในกลุ่มคนลาว เขมรและมอญ มีการนับถือผีบรรพบุรุษอย่างแน่นแฟ้น และยังคงรักษาประเพณีการนับถือผีเรือนและผีญาติตายาย

ความเชื่อและการนับถือผีของคนเขมร เห็นได้จากพิธีเลี้ยงผีที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนการนับถือผีของคนมอญ นอกจากผีบรรพบุรุษแล้วยังมีอีกหลายผีด้วยกัน เช่น ผีมะพร้าว ผีไก่ ผีกระบอกไม้ไผ่ ผีพะรุส ผีงู ผีเต่า เป็นต้น การนับถือผีของคนมอญเหล่านี้ ถ่ายทอดจากบรรพบุรุษไปยังอายุคนที่ช่วงหนึ่งต่อ ๆ กันไป และผู้ที่มีหน้าที่รับคือบุตรชายคนหัวปีของตระกูล บุตรหญิงรับมาได้³

คนลาวที่อำเภอพนมสารคามและอำเภอรสาธิต ก็ยังคงมีความเชื่อในเรื่องการนับถือผีบรรพบุรุษ ซึ่งเห็นได้จากตามหัวไร่ปลายนาของคนลาวจะมีเจดีย์บรรจุกระดูกของบรรพบุรุษที่ตายไปแล้วให้เห็นอยู่ทั่ว ๆ ไป และเนื่องจากคนในหมู่บ้านมักเกี่ยวต่องานเป็นญาติกัน หมู่บ้านหนึ่ง ๆ ยังนับถือบรรพบุรุษร่วมกันด้วย จึงได้มีศาลร่วมกันของหมู่บ้าน เรียกว่า "ศาลปู่ตา"⁴ เช่น กลุ่มลาวพวนที่บ้านเมืองกาย อำเภอพนมสารคาม ได้ร่วมกันตั้งศาลปู่ตาไว้ในชุมชนของตนที่วัดเมืองกาย

¹มานิต เดวีเลาะ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรณิ แผลูกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ 10/1 หมู่ 8 ตำบลดอนฉิมพลี อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน 2537.

²สุดาใจ พงศ์กล้า. เล่มเดิม. หน้า 29.

³สุเฑิด คชเสนี. "วัฒนธรรมประเพณีมอญ," เมืองโบราณ. 10 (3):50-66 ; กรกฎาคม - กันยายน 2527.

⁴ศรีศักร วัลลิโภดม. "ลาวในเมืองไทย," เมืองโบราณ. 6 (2):50-70 ;

ธันวาคม 2522 - มกราคม 2523.

ตำบลเมืองเก่า อำเภอพนมสารคาม ด้วย¹ เพราะเชื่อว่าผีบรรพบุรุษสามารถคุ้มครองลูกหลาน และหมู่บ้านได้ ด้วยความเชื่อนี้ชาวบ้านลาวพวนที่บ้านเมืองเก่า จึงได้พร้อมใจกันจัดประเพณีทำบุญ เดือนสิบ เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ผีบรรพบุรุษของตน²

การนับถือผีของกลุ่มคนลาวที่จังหวัดฉะเชิงเทรา มีหลักฐานร่างตราน้อยในสมัยรัชกาล ที่ 4 ยืนยันได้ว่า ชาวลาวกลุ่มนี้ได้รับอนุญาตให้เลี้ยงหมูไว้บวงสรวงเทพารักษ์ (เช่นผี) ได้โดยไม่ต้องเสียภาษี³

นอกจากนี้กลุ่มคนลาวยังมีความเชื่อในพุทธศาสนา จึงมักจะมีการนำเอานิทานชาดกมา อ้างอธิบายประวัติความเป็นมาของชุมชนของตนสถานที่สำคัญต่าง ๆ และสภาพทางภูมิศาสตร์ เป็น เหตุให้มีการเรียกชื่อสถานที่ต่าง ๆ สอดคล้องกับเรื่องของนิทาน เช่น จากนิทานเรื่องพระรถเมรี มีการเรียกชื่อ เมืองนางยักษ์(สนธมาร) อยู่ในพื้นที่อำเภอพนมสารคาม ถนนพระรถ(รอยถนนขอม) อยู่ในพื้นที่ของอำเภอสนามชัยเขต อำเภอพนมสารคามและอำเภอราชสาส์น ลานชนไก่และด้านาง ลิบสิงที่อำเภอราชสาส์น เป็นต้น⁴

ความเชื่อของคนจีนและประเพณี ความเชื่อในทางศาสนา ชาวจีนมีความเชื่อพื้นฐานทาง ศาสนาที่สำคัญ 3 ประการ คือ ขงจื้อ เต๋าและพุทธศาสนา(รวมกันเรียกว่าซำก่า) ความเชื่อทั้ง 3 นี้เอง ทำให้กลุ่มคนจีนในจังหวัดฉะเชิงเทรา ร่วมกันสร้างสถานที่สำคัญทางศาสนาของชาวจีน

¹โชค ต้นพงษ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรณี แผลูกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ 40/2 หมู่ 2 ตำบลพนม อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน 2537.

²สุวิมล ชัยสา เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรณี แผลูกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่โรงเรียน พนมสารคาม"พนมอดุลวิทยา" ตำบลพนม อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน 2537.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 281. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1224.

⁴คณิตา เลชะกุล. "พนมสารคาม สนามไชย(เขต)," อนุสาร อ.ส.ท. 11 (3): 26-31 และ 59-64 ; ตุลาคม 2513.

มีทั้งศาลเจ้าต่าง ๆ และวัดจีน¹ ดังข้อความที่ปรากฏอยู่ในนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่ เมื่อเดินทางผ่านบางปะกงพบศาลเจ้าของคนจีน ที่ว่า

...ถึงยอมนบ้านบางมั่งกง* ดูเรียงรันเรือนเรียบขลาลินธุ์
แต่ล้วนบ้านตากปลาริมวาริน เหมือนแต่กลิ่นเน่าอบตลบไป
เห็นศาลเจ้าเหล่าเจ็กอยู่เชิงแซ่ บุนเฝ้ากงองค์แก่ข้างเพศไสย
เกเลเฮ้ยเคยข้ามคงคาลัย ช่วยคุ้มภัยปากอ่าวเกิดเจ้านาย

สุนทรภู่

ศาลเจ้าที่ปากน้ำอาเภอบางปะกง เป็นศาลเจ้าที่เก่าแก่สร้างขึ้นในสมัยใด ไม่มีหลักฐานยืนยัน แต่ในหลักฐานจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ก็ได้กล่าวถึงศาลเจ้าของชาวจีนที่ปากน้ำบางปะกง²

วัดจีนในจังหวัดฉะเชิงเทรา คือวัดจีนประชาสโมสรหรือที่ชาวจีนเรียกกันว่า "วัดเล่งฮกยี่" อยู่ที่ตำบลบ้านใหม่ อำเภอเมือง ลานหน้าวัดนี้มีเจดีย์ศิลปะแบบจีนที่ชาวจีนเรียกว่า "ตะ" และภายในวัดนี้มีวิหารแบบศาลเจ้า เทวรูปจีน พระพุทธรูปแบบจีนสัมฤทธิ์ รูปพระกวนอิม ฯลฯ³ นอกจากนี้ยังมีศาลเจ้าจีนอยู่ตามแหล่งชุมชนของชาวจีนทั่ว ๆ ไปในจังหวัดฉะเชิงเทรา

วัฒนธรรมของกลุ่มคนจีนอีกอย่างหนึ่งคือ การพักผ่อนหย่อนใจด้วยการดูจ๊ว หลักฐานจากร่างสารตรา สำนาคาทักการ ในสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 พบว่าที่จังหวัดฉะเชิงเทรา มีจ๊วเล่นในงานศพและมีโรงจ๊วตั้งอยู่ที่บ้านใหม่⁴

¹สาวิตรี ทัพพะสุด. "ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีนและตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ.2398-2453," อักษรศาสตร์. 17 (1):78-100 ; มกราคม 2528.

*บางปะกง : ผู้เขียน

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 165. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1220.

³จังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 141-143.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 9. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

นอกจากนี้คนจีนในจังหวัดฉะเชิงเทรา ยังคงสืบทอดวัฒนธรรมดั้งเดิมของตนไว้ เช่น การไหว้เจ้า การกินเจ เป็นต้น ซึ่งวัฒนธรรมเหล่านี้คนไทยยังได้ร่วมปฏิบัติด้วย

2.3.6 ภาษาพูด ในจังหวัดฉะเชิงเทราภาษาพูดของราษฎรในจังหวัดนี้ ก็เหมือนกับคนภาคกลางทั่ว ๆ ไป แม้ว่าอาจจะเพี้ยนไปบ้างแต่ก็ไม่ถึงกับแตกต่างกันอย่างเด่นชัด ยกเว้นในกลุ่มที่พูดภาษาถิ่น เช่นกลุ่มคนไทยเชื้อสายเขมรที่ตำบลหัวสำโรง อำเภอบางพลาย และที่ตำบลดงน้อย อำเภอรสาธิน ที่ยังคงใช้ภาษาเขมรอยู่บ้างภายในกลุ่มของตนเอง*

ส่วนภาษาลาว กลุ่มคนลาวที่อำเภอยะผาและอำเภอรสาธิน ยังคงพูดภาษาลาวกันเป็นจำนวนมากทั้งภายในกลุ่มของตนหรือพูดกับคนทั่วไปก็จะออกสำเนียงที่เรียกกันว่า "สำเนียงลาวพวน" และลาวเวียงคือลาวเวียงจันทร์ ก็ยังคงพูดภาษาลาวเช่นเดียวกัน¹ ส่วนที่กิ่งอำเภอท่าตะเกียบ มีราษฎรบางกลุ่มใช้ภาษาไท²

ภาษาจีน ยังคงใช้กันอยู่ในกลุ่มคนจีน และยังพบว่ามีการใช้ตัวอักษรภาษาจีนตามศาลเจ้า บ้ายชื่อร้านค้าต่าง ๆ ที่เจ้าของเป็นคนจีน

2.3.7 คำขวัญประจำจังหวัดฉะเชิงเทรา

"ฉะเชิงเทรา เมืองธรรมะ พระศักดิ์สิทธิ์ ชิดเมืองหลวง
มะม่วงหวาน ข้าวสารขาว มะพร้าวหอม"³

*ผู้เขียนเข้าไปสัมภาษณ์ ที่ตำบลหัวสำโรง และที่ตำบลสระสองตอน อำเภอบางพลาย ยังได้ยินผู้สูงอายุคุยกันด้วยภาษาเขมร

¹โชค ต้นพงษ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรณี แพลกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ 40/2 หมู่ 2 ตำบลพุม อำเภอยะผา จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน 2537.

²สำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 60.

³สารแปดริ้ว. 2 (8):1 ; เมษายน 2538.

คาชวัญประจำจังหวัดฉะเชิงเทรา ได้แสดงให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ดินของ จังหวัดนี้ ที่มีการเพาะปลูกพืชผลต่าง ๆ จนขึ้นชื่อ ทั้งมะม่วง ข้าว มะพร้าว และยังได้บอกให้รู้ว่า เป็นจังหวัดที่อยู่ติดเมืองหลวง และมีพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ประจำจังหวัด คือ "หลวงพ่อบุทธโสธร" ที่ได้กล่าวถึงมาแล้วข้างต้นนั่นเอง

สภาพทั่วไปของจังหวัดฉะเชิงเทรา ทั้งในด้านที่ตั้ง ลักษณะภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ความ อุดมสมบูรณ์ของดิน น้ำและทรัพยากรธรรมชาติ ตลอดจนสภาพทั่วไปทางด้านสังคมและวัฒนธรรม ล้วนแสดงให้เห็นว่าจังหวัดนี้มีความเจริญทางด้านเศรษฐกิจ ที่มีการลงทุนทำการผลิตเพื่อการค้า และการส่งออกสินค้าไปต่างประเทศหลายอย่าง ทั้งทางด้านเกษตรกรรม และอุตสาหกรรม ซึ่งจะ เห็นจากการเข้ามาลงทุนตั้งโรงงานผลิตสินค้า ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ในนิคมอุตสาหกรรมหลาย ๆ แห่งของจังหวัดฉะเชิงเทรา ความเจริญของเศรษฐกิจที่มีระบบการผลิตเพื่อการค้า งานปัจจุบันนี้ น่าจะมีพื้นฐานมาแล้วตั้งแต่ในอดีต โดยเฉพาะในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญา บาวริง ที่ผู้เขียนจะทำการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทราในช่วง สมัยดังกล่าว

บทที่ 2

วิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองฉะเชิงเทรา

ในบทนี้ผู้เขียนจะศึกษาเกี่ยวกับความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และวิวัฒนาการของเมืองฉะเชิงเทรา ตั้งแต่ยุคแรกที่คาดว่ามีการตั้งเมืองฉะเชิงเทราขึ้น ทั้งนี้เพื่อให้เห็นว่าเมืองฉะเชิงเทรามีวิวัฒนาการมาอย่างไร ก่อนที่จะเกิดระบบเศรษฐกิจที่มีการผลิตเพื่อการค้าขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง โดยผู้เขียนจะเริ่มทำการศึกษาจาก ชื่อเมืองและความหมาย การตั้งเมืองและความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ ตั้งแต่สมัยทวารวดี จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง เพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับการศึกษาและวิเคราะห์เกี่ยวกับการผลิตเพื่อการค้าของเมืองนี้

1. ชื่อเมืองและความหมาย

ฉะเชิงเทราเป็นชื่อทางราชการ ส่วนคำว่า "แปดริ้ว" เป็นชื่อที่ชาวบ้านเมืองนี้เรียกกันโดยทั่วไป และชาวต่างประเทศที่เข้ามาเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็เรียกแปดริ้วด้วย ดังที่หมอบรัดเลและคณะมิชชันนารีกล่าวไว้ใน THE BANGKOK RECORDER ว่า

...เมืองฉะเชิงเทราเป็นชื่อเขมร คนทั้งปวงเรียกแปดริ้ว คนนอกประเทศก็เรียกว่าแปดริ้วด้วย¹...

ซึ่งทั้งสองชื่อต่างก็มีที่มาและความหมายโดยมีผู้สันนิษฐานไว้ ดังนี้

¹หมอบรัดเล และคณะมิชชันนารี. หนังสือจดหมายเหตุบางกอกกรีกอเดอ. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสมหมาย ชุนตระกูล. 2536. หน้า 69.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสันนิษฐานว่า มาจากคำภาษาเขมร 2 คำ คือคำ จูทิง จูทิง หรือสุทิง เขียนเป็นฉะเชิงเทรา แปลว่าคลอง และเขรา เขียนเป็นเทรา แปลว่าลิก รวมกันคือคลองลิก ซึ่งน่าจะหมายถึงแม่น้ำบางปะกง อันเป็นที่ตั้งของตัวเมืองนั่นเอง¹

มหาอำมาตยาธิบดี ทอญวณ ได้อธิบายสอดคล้องกับรัชกาลที่ 4 ว่า ฉะเชิงเทราเพี้ยนมาจาก ภาษาเขมร และแปลว่าคลองลิกเช่นเดียวกัน²

กิจจา วัฒนสินธุ์ ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ชื่อเมืองฉะเชิงเทรานั้นน่าจะตั้งโดยอาศัยเหตุผลทางภูมิศาสตร์ เนื่องจากเมืองนี้ตั้งอยู่บนสองฝั่งแม่น้ำบางปะกงและเป็นแม่น้ำที่สำคัญที่สุดของเมืองนี้ เมื่อเขมรเข้ามาเมืองนาจกครอง จึงตั้งชื่อเมืองให้มีความหมายถึงแม่น้ำบางปะกง ซึ่งคนในสมัยนั้นอาจจะเรียกแม่น้ำว่าคลองใหญ่หรือคลองลิก เป็นภาษาเขมรว่า "ฉทริงเทรา" ต่อมาได้เพี้ยนเป็น "ฉะเชิงเทรา"³

จิตร ภูมิศักดิ์ สันนิษฐานว่า ชื่อเมืองฉะเชิงเทรามาจากคำเขมรโบราณว่า "ฉกฉะเทรา" ฉกแปลว่าป่า (พบเสมอในจารึก) ซึ่งเขมรชอบใช้คำนี้ในหน้าชื่อเมือง⁴ ทำให้ผู้เขียนตั้งข้อสังเกตว่าน่าจะหมายถึง "ป่าจาก" ที่มีมากริมแม่น้ำบางปะกง เพราะสอดคล้องกับความเห็นของ ตรี อมาตยกุลว่า "ในสมัยที่ขอมเรืองอำนาจอยู่นั้น ตรงที่ตั้งเมืองฉะเชิงเทรานี้ คงไม่ใช่เป็นที่ชุมนุมชน คงจะเป็นป่าจากหรือที่ซึ่งนี้ทะเลท่วมถึง"⁵

นอกจากนี้ยังมีผู้สันนิษฐานว่า ฉะเชิงเทรานั้นจะมีความหมายตามสภาพความสมบูรณ์ของเมืองนี้ คือเป็นเมืองที่มีดินดีปลูกข้าวงอกงามมาก ต้นข้าวที่งอกขึ้นมาเป็นกอใหญ่ ๆ หนาที่บแทนไม่มีช่องจะวางเท้าลงไปเก็บเกี่ยวได้ "ฉะเชิงเทรา" เมื่อเทียบกับภาษาเขมร จะได้ความหมายดังนี้

¹กรมศิลปากร. อักขรานุกรมประวัติศาสตร์ไทยอักษร ฉ ช ซ. 2536. หน้า 13.

²กิจจา วัฒนสินธุ์. ประวัติเมืองฉะเชิงเทรา. 2523. หน้า 152.

³แหล่งเดิม. หน้า 152-153.

⁴จิตร ภูมิศักดิ์. ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาวและขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ. 2524. หน้า 77.

⁵ว่าที่ พล.ต.ดาเนียร เลชะกุล. "ฉะเชิงเทราเมืองเก่าหรือไม่," อนุสาร อ.ส.ท. ฉบับแนะนำฉะเชิงเทรา: 6-11 และ 69-76 ; ตุลาคม 2513.

จะ ภาษาไทย แทง
 เชิง ภาษาไทย เท้า
 เทรา ภาษาไทย ข้าว

แปลว่า ต้นข้าวแทงเท้า¹

บางท่านก็ว่า "จะเชิงเทรา" น่าจะมาจากภาษาเขมรคำว่า "จะเชิงตะเมา" แปลว่า ร้อยขาเซลง เพราะดินแดนเมืองจะเชิงเทราเป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ และเป็นเมืองหน้าด่านของเมืองหลวงทั้งในสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์² ดังนั้น เมื่อใดที่เขมรเข้มแข็งก็จะยกทัพเข้ามากวาดต้อนผู้คนในเมืองด้านตะวันออกไปยังเขมร หรือเมื่อมีการกระทำความสงครามระหว่างไทยกับเขมร ฝ่ายที่ชนะก็จะจับเชลยไปยังบ้านเมืองของตนด้วย เมืองจะเชิงเทราจึงเป็นเส้นทางผ่านของการกวาดต้อนเชลยไปมาอยู่เสมอ³ ดังหลักฐานจากพระราชพงศาวดาร ที่ว่า

...ในขณะนั้น พระยาละแวกแต่งพลมาลาด ทั้งทางบกและทางเรือหลายครั้ง และเสียด
 ชาวจันทร์บุร ชวระยอง ชาวจะเชิงเทรา* ชวนาเรียงไปแก่วาศึกละแวกเป็นอัน
 มาก⁴...

สำหรับคำเรียกชื่อเมือง "แบดรีว" ปัจจุบันนี้ก็ยังหาหลักฐานที่มาและความหมายที่ชี้ชัดไม่ได้ นอกจากคำเล่าขานกันต่อ ๆ มา ซึ่งเป็นแนวทางให้ผู้สันนิษฐานไว้ ดังนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในหนังสือประชุมพระ
 นิพนธ์ภาคบกพิมพ์ ภาค 1 มีความตอนหนึ่งกล่าวถึงเมืองจะเชิงเทรา ว่า

¹จังหวัดจะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 62.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 248. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1230.

³อภิรักษ์ บัวหนักดี. "หลบลมร้อนสู่...มณฑลปราจีนถิ่นผลไม้," อนุสาร อ.ส.ท.
 27 (11):70-76 ; มิถุนายน 2530.

*ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน

⁴กรมศิลปากร. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. 2516.

...ชื่อบ้านเมืองเหล่านี้เป็นชื่อไทยบ้าง ชื่อเขมรบ้าง เป็นทั้งสองชื่อทั้งไทยทั้งเขมรบ้าง
 อย่างเมืองฉะเชิงเทราเป็นชื่อเขมร เมืองแปดริ้วเป็นชื่อไทย* ... แต่ก่อนเป็นบ้าน
 เมืองไทยทาบลาแห่งขายอย่างเมืองฉะเชิงเทรา ที่ไทยเรียกว่าเมืองแปดริ้วนั้น¹...

พระองค์ทรงสันนิษฐานมาจากคำบอกเล่าของคนเฒ่าคนแก่ชาวเมืองฉะเชิงเทรา ที่ได้บอกเล่าต่อกันมาว่า เหตุที่เรียกแปดริ้วก็เพราะปลาช่อนในเมืองนี้ชุกชุมมากและเป็นปลาขนาดใหญ่ เมื่อแลเนื้อตากทำเป็นปลาแห้งจะทำเป็น絲ริ้วหรือห้าริ้วไม่ได้ จะต้องทำเป็นปลาแห้งถึงแปดริ้ว² จึงกลายเป็นชื่อเมืองที่ชาวบ้านเรียกกันต่อมา

บางท่านที่เป็นชาวไทยเชื้อสายจีนก็มีความเชื่อไปอีกอย่างหนึ่งว่า "แปดริ้ว" น่าจะเพี้ยนมาจากภาษาจีนว่า "แปะลิ" แปลว่า "ร้อยลิ" ซึ่งหมายถึงตัวเมืองแปดริ้วนั้นอยู่ห่างจากปากแม่น้ำบางปะกงเป็นระยะทางร้อยลี้ตามมาตราวัดระยะทางแบบจีน และมีอีกความเชื่อหนึ่งว่า แปดริ้วมาจากคำ "แปะริ้ว" เป็นภาษาจีนปนไทย หมายถึง "ลากล่องนับร้อย" ที่เป็นสาขาของแม่น้ำบางปะกง มีมากเป็นริ้ว ๆ ถึงร้อยริ้วนั่นเอง³

2. การตั้งเมืองและความเป็นมาทางประวัติศาสตร์

หลักฐานจากเอกสารชั้นต้นและชั้นรองพบข้อมูลที่ทำให้ผู้เขียนสันนิษฐานว่า ในช่วงสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่ตั้งของเมือง "แปดริ้ว" กับ "เมืองฉะเชิงเทราปัจจุบัน" ไม่ใช่อาณาที่แห่งเดียวกัน ดังหลักฐานจากใบบอกเมืองฉะเชิงเทราสมัยรัชกาลที่ 3 ที่กล่าวถึงพระสุนทรพิพิธ กรมการคนหนึ่งของเมืองฉะเชิงเทราว่า ไม่ลงใบปฏิบัติราชการที่เมืองฉะเชิงเทรา

¹ กิจจา วัฒนสินธุ์. เล่มเดิม. หน้า 153.

² ประเสริฐ ศิลรัตน์. เล่มเดิม. หน้า 9. และกรมศิลปากร. อักขรานุกรมประวัติศาสตร์ไทย อักษร ฉ ข ข. 2536. หน้า 13.

³ ภิรักษ์ บัวหักดี. "หลบลมร้อนสู่...มณฑลปราจีนถิ่นผลไม้," อนุสาร อ.ส.ท. 27 (11):70-76 ; มิถุนายน 2530.

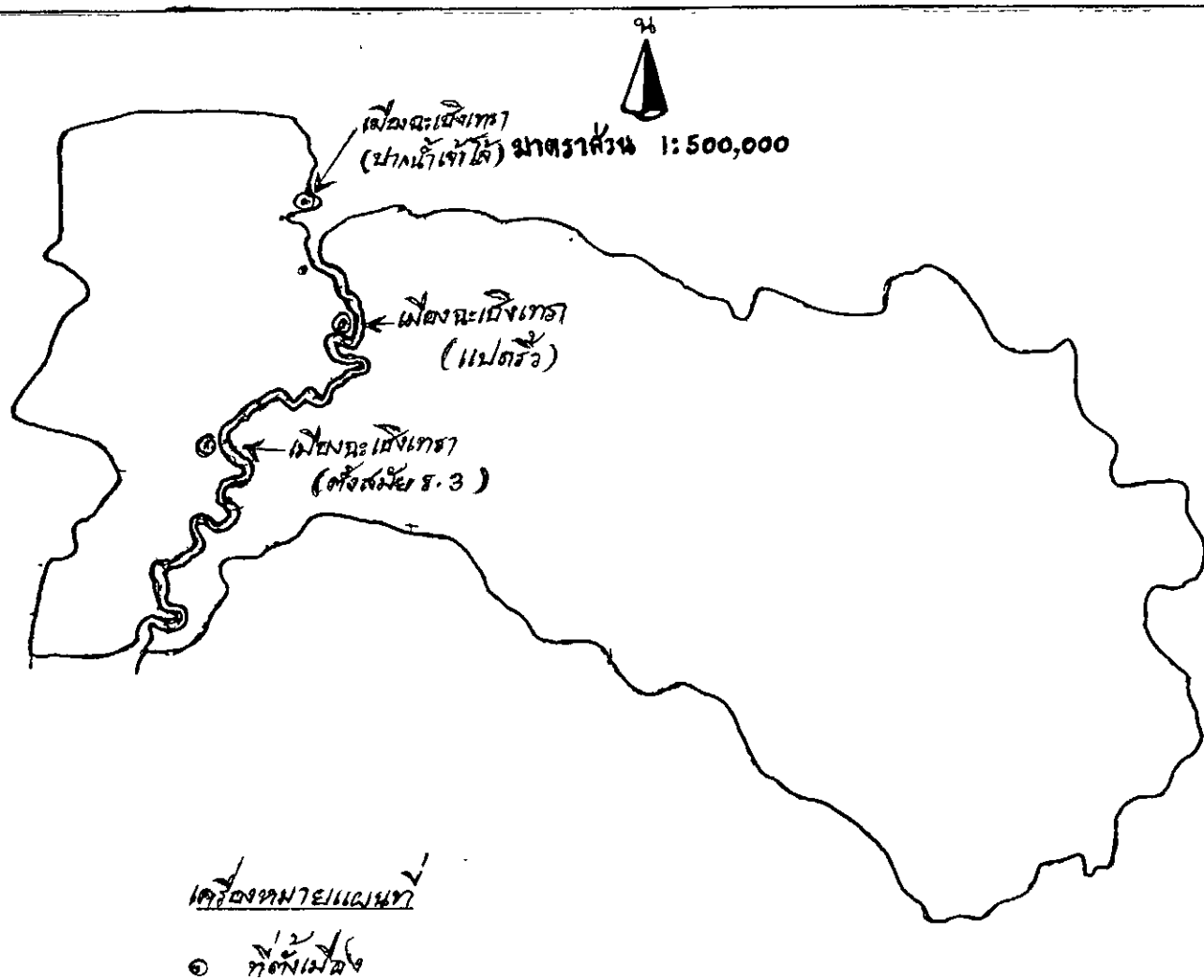
ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 แต่กลับขึ้นไปอยู่ที่บ้านเบตริ้ว¹ แสดงว่าเบตริ้วอยู่เหนือเมืองจะเชิงเทราขึ้นไป และเป็นที่ตั้งเมืองจะเชิงเทราเก่า ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะโปรดเกล้าฯ ให้มีการสร้างตัวเมืองจะเชิงเทราขึ้นใหม่ ในปี พ.ศ. 2377 ซึ่งสอดคล้องกับ "โคลงนิราศจะเชิงเทรา" พระนิพนธ์ของกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ (พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ได้เดินทางออกจากกรุงเทพฯ ผ่านมายังเมืองจะเชิงเทราโดยทางเรือ กล่าวถึงสถานที่ต่าง ๆ ตามลำดับก่อนถึงเมืองจะเชิงเทราและรวมทั้งสถานที่ซึ่งผ่านเลยเมืองจะเชิงเทรา มาตามเส้นทางแม่น้ำบางปะกง ดังนี้คือ ท่าสะอ้าน ทุ่งโพ แสนภูดาช บางกรูด บางพระ บางปรัง โสธร สัมปทวน สวชะโงก สามรั่ม เบตริ้ว ประจาร์จ บางขนาก ไทรมูล บางแตน²

หลักฐานจารึกแผ่นเงิน พบในพระเจดีย์วัดพัคคามินทาราม(วัดเจดีย์) ตำบลบ้านใหม่ อำเภอมือง จังหวัดจะเชิงเทรา เป็นหลักฐานที่มีลายลักษณ์อักษรขึ้นสำคัญ ซึ่งผู้ที่ทำจารึกไว้คือพระยาวิเสทภไชย*(ข้าง) เจ้าเมืองจะเชิงเทรา จากข้อความที่ปรากฏในจารึกพอสรุปได้ว่าพระยาวิเสทภไชย (ข้าง) ได้ร่วมกับกรมการ และราษฎรเมืองจะเชิงเทราแก้พระบรมธาตุไปบรรจุไว้ในเจดีย์ใหญ่ วัดเจดีย์(พัคคามินทาราม) ที่น้องชายและน้องสะใภ้สร้างไว้ อีกทั้งยังได้บอกเล่าถึงประวัติความเป็นมาของตระกูลว่า บรรพบุรุษรับราชการมาตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยเป็นทั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองจะเชิงเทรา ตลอดจนการรับราชการทั้งของตนเอง และน้องชาย (พระเกรียงไกรกระบวนยุทธ) มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นเป็นลำดับ จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 จึงได้รับการแต่งตั้งเป็นพระยาวิเสทภไชยเจ้าเมืองจะเชิงเทรา อีกทั้งยังได้กล่าวถึง เมืองจะเชิงเทราเก่าว่า เดิมตั้งอยู่ที่ปากน้ำเจ้าโล่ แล้วยกมาตั้งที่เบตริ้ว จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ 3 จึงสร้างเมืองจะเชิงเทราใหม่ขึ้นที่โสธร ดังข้อความที่ว่า

¹ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 57. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1208.

² กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์. "โคลงนิราศจะเชิงเทรา," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนอง ตันทิกุล. 2524. หน้า 20-23.

*จากหนังสือต่าง ๆ มักใช้คำว่า "พระยาวิเสทภไชย" แต่ที่ผู้เขียนค้นจากเอกสารชั้นต้นมีใช้หลายอย่าง เช่น "วิเสทภไชย" "วิเศษภไชย" "วิเสสภไช" คำที่พบว่ามีการใช้มากที่สุด คือ "วิเสทภไชย" ผู้เขียนจึงใช้ "วิเสทภไชย" ในงานเขียนเล่มนี้

ภาพประกอบ 8 แผนที่แสดงที่ตั้งเมืองฉะเชิงเทราโบราณถึงสมัยรัชกาลที่ 3

...ข้าพเจ้าชื่อนายช้างเป็นพี่ นายเสือเป็นน้องร่วมบิดามารดาอุทรเดียวกัน เดิมเป็น
 เชื้อวงศ์พงษ์เจ้าเมืองกรมการ มาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยายังไม่เสียแก่พม่า ญาติวงศ์ทำ
 ราชการเนื่อง ๆ มาตั้งแต่เมืองฉะเชิงเทราตั้งปากน้ำเจ้าสำ แล้วยกมาตั้งแปดริ้ว
 แล้วยกไปตั้งโสธร* ได้รับราชการไม่ขาดเชื้อวงศ์¹...

ข้อมูลต่าง ๆ จากหลักฐานที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่าสถานที่ตั้งเมืองฉะเชิงเทราในปัจจุบันกับ
 ระยะแรกตั้งเมือง อยู่คนละสถานที่กัน และบริเวณที่ตั้งเมืองครั้งแรกอยู่แถบปากน้ำเจ้าสำแล้วต่อ
 มาย้ายมาตั้งที่ชุมชนบ้านแปดริ้ว จึงเรียกว่า"เมืองแปดริ้ว" ซึ่งน่าจะอยู่บริเวณอำเภอบางคล้า²
 หรือกิ่งอำเภอคลองเขื่อนในปัจจุบัน แต่ที่น่าแปลกใจก็คือไม่มีหลักฐานหรือร่องรอยใด ๆ เช่น คู
 เมืองหรือกำแพงเมืองพอเป็นที่สังเกตได้ว่า ในบริเวณดังกล่าวเคยเป็นที่ตั้งของ ตัวเมืองมาก่อน
 ทั้งนี้อาจเป็นเพราะมีการเปลี่ยนตัวเจ้าเมืองบ่อย ๆ การย้ายจวนในสมัยนั้นก็เท่ากับการย้าย
 เมืองจึงเกิดขึ้นได้บ่อยครั้ง³ และจวนสมัยโบราณส่วนมากสร้างด้วยไม้ คงพังไปตามกาลเวลา
 ด้วยเหตุผลดังกล่าวข้างต้น ทำให้เมืองฉะเชิงเทรากลายเป็นเมืองที่ไม่มีกำแพงเมืองหรือคูเมือง
 ปรากฏให้เห็น ซึ่งในปัจจุบันยังไม่มีนักโบราณคดีทำนาค้นพบซากเมืองฉะเชิงเทราเก่าสมัยแรกตั้ง

จนกระทั่ง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯให้สร้างป้อม
 กำแพงเมือง เมืองฉะเชิงเทราที่ก่อด้วยอิฐถือปูนอย่างแข็งแรง ทั้งนี้เพราะหลังจากเหตุการณ์กบฏ
 อนุวงศ์ เมื่อ พ.ศ.2369 แล้ว ได้เกิดกบฏเขมรขึ้นมาอีกจนไทยต้องยกทัพไปปราบ ในปี พ.ศ.
 2377 จนเป็นเหตุให้ญวนมีช่องทางเข้ามาแทรกแซงกิจการภายในของเขมร ทำให้ทางกรุงเทพฯ

*ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน

¹สุนทร คียนันท์. เล่มเดิม. หน้า 30. และ"พระยาวิเสสฤาไชย(ช้าง)อดีตเจ้า
 เมืองพนมสารคามเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอาจารย์
 ช้วน ปณฺณธโร. 2537. หน้า 33.

²สนอง ตัณฑกุล. บันทึกไว้ในหนังสือโคลงนิราศฉะเชิงเทรา

³ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม. ม.ป.ป.
 หน้า 102. และสงบ ส่งเมือง. การพัฒนาหัวเมืองสงขลาในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตน
 โกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2310-2444. 2522. หน้า 25.

เกรงว่าญวนจะยกทัพเรือเข้ามาโจมตี จึงเตรียมการโดยสร้างเมืองและป้อมขึ้น เพื่อรักษาปากแม่น้ำสำคัญ ๆ รวมทั้งเมืองจะเชิงเทราด้วย¹ ดังนั้นจึงมีซากกำแพงเมืองให้เห็นอยู่จนทุกวันนี้

หลักฐานต่าง ๆ ที่กล่าวถึงข้างต้นนั้น ล้วนยืนยันได้ว่าจะ เชิงเทราพัฒนาขึ้นเป็นเมืองมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยา แต่การที่จะชี้ชัดลงไปว่า เมืองจะเชิงเทราตั้งขึ้นในปี พ.ศ.ใด หรือตรงกับแผ่นดินพระมหากษัตริย์พระองค์ใดในสมัยอยุธยา หรือว่าเป็นเมืองมาก่อนสมัยอยุธยา ผู้เขียนยังไม่สามารถหาหลักฐานใดมาชี้ชัดลงไปได้ นอกจากจะอาศัยข้อมูลจากเอกสารต่าง ๆ /หรือหลักฐานข้างเคียงอื่น ๆ มาเป็นแนวในการสันนิษฐานว่า เมืองจะเชิงเทราน่าจะถูกตั้งขึ้นเป็นเมืองในสมัยใด ดังต่อไปนี้

2.1 สมัยทวารวดี

เมืองจะเชิงเทราเดิมในสมัยเริ่มแรกตั้งขึ้นในสมัยใดหรือปี พ.ศ.ใด ยังไม่สามารถระบุหรือชี้ชัดลงไปได้ เพราะไม่มีหลักฐานปรากฏชัดเจนไม่ว่าจะเป็นโบราณสถานหรือโบราณวัตถุ แต่หากพิจารณาจากชุมชนเมืองใกล้เคียงโดยอาศัยหลักฐานที่ขุดค้นพบจาก

-เมืองเก่าพระรถ อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี

-เมืองมโหสถ อำเภอศรีมโหสถ (เดิมเรียกอำเภอโคกปึก) จังหวัดปราจีนบุรี เขตติด

ต่อกับอำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา

-เมืองศรีพระโร อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี

-เมืองพระรถ อำเภอพนัสนิคม² จังหวัดชลบุรี เขตติดต่อกับอำเภอบ้านโพธิ์และ

อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 137. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206. และ ว่าที่ พล.ต.ดาเนียร เลขะกุล. "จะเชิงเทรา เมืองเก่าหรือไม่," อนุสาร อ.ส.ท. ฉบับแนะนำจะเชิงเทรา:6-11 และ 69-76 ; ตุลาคม 2513.

²อำเภอพนัสนิคม เคยเป็นพื้นที่ในเขตการปกครองของเมืองจะเชิงเทรามา ก่อน ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงถูกยกขึ้นเป็นเมืองพนัสนิคม ขึ้นกับเมืองชลบุรี และที่นี้มีการขุดค้นพบแหล่งโบราณคดี วัฒนธรรมที่ซึ่งเคยเป็นชุมชนโบราณก่อนสมัยประวัติศาสตร์ ; อ้างอิงมาจาก สุนทร คัยนันท์. เล่มเดิม. หน้า 21.

เมืองต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นเมืองในสมัยทวาราวดี¹ ซึ่งสอดคล้องกับรายงานการวิจัยของดร.เกียรติ จิระกุล ว่าระหว่าง พ.ศ.1100 - 1500 เป็นช่วงสมัยที่ขอมโบราณเรืองอำนาจแผ่อิทธิพลเข้าครอบครองเมืองและชุมชนต่าง ๆ ในแคว้นทวาราวดี และได้มีการสันนิษฐานว่าเมืองจันทบุรี ระยอง ตั้งขึ้นในสมัยนี้ ด้วยเหตุผลที่เมืองจะเชิงเทรามีอาณาเขตติดต่อและเป็นทางผ่านของเมืองเหล่านี้ จึงน่าที่จะถูกตั้งขึ้นเป็นเมือง ในช่วงสมัยนี้เช่นกัน²

เมืองจะเชิงเทรานั้นจะเป็นชุมชนหนึ่งในอาณาจักรลพบุรี ซึ่งอยู่ในอิทธิพลของเขมร โดยมีหลักฐานปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบันคือ รอยถนนพระรถหรือที่นักโบราณคดีเรียกว่า "รอยถนนขอม"³ ซึ่งคนเฒ่าคนแก่ที่อาศัยอยู่ในอำเภอสนาบชัยเขตและอำเภอมหาสารคามรุ้งจิก ทั้งยังเรียกชื่อนี้บ่อยและ สามารถจับบอกเส้นทางได้⁴ ถนนขอมเส้นนี้เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างเมืองในเขตอิทธิพลของเขมรคือจากเมืองศรีพระโร ใกล้เคียงฝั่งทะเล จังหวัดชลบุรี ขึ้นไปยังเมืองพระรถ อำเภอกันทรวิชัย ผ่านขึ้นเหนือบริเวณอำเภอสนาบชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา และเข้าไปยังอำเภอสรรคบุรี จังหวัดปราจีนบุรี⁵ ถนนบางตอนยังเห็นอย่างชัดเจนและชาวบ้านยังใช้เส้นทางนี้อยู่ ประกอบกับชื่อเมืองจะเชิงเทรา ที่มีผู้รู้หลายท่านสันนิษฐานว่าเพี้ยนมาจากภาษาเขมรโบราณ หรือแม้กระทั่งความหมายของชื่อเมือง"จะเชิงเทรา" ก็มีความหมายที่เกี่ยวพันกับเขมร ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงน่าจะสันนิษฐานได้ว่า เมืองจะเชิงเทราอาจมีมาแล้วตั้งแต่สมัยทวาราวดี แต่การที่ไม่มีหลักฐานเกี่ยวกับร่องรอยของโบราณสถานหรือโบราณวัตถุ เช่น เมือง

¹จังหวัดฉะเชิงเทรา. เล่มเดิม. หน้า 16-17.

²แหล่งเดิม. หน้า 20.

³สุภาภรณ์ จันทวานิช. "การพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออกในด้านสังคมวัฒนธรรมและแนวทางการพัฒนาการศึกษา," การศึกษาแห่งชาติ. 20 (5):18-52 ; มิถุนายน - กรกฎาคม 2529.

⁴คณิดา เลชะกุล. "พจนานุกรม สนาบชัย(เขต)," อนุสาร อ.ส.ท. ฉบับแนะนำจะเชิงเทรา:26-31 และ 59-64 ; ตุลาคม 2513 และโชค ดันพงษ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรรณิ์ แผลูกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ 40/2 ตำบลพนม อำเภอมหาสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน 2537.

⁵กรมศิลปากร. อักษรานุกรมประวัติศาสตร์ไทยอักษร น ช ซ. 2536. หน้า 14.

อื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง เกี่ยวกับเรื่องนี้ ตรี อมาตยกุล กล่าวไว้ว่า

...ในสมัยที่ขอมเรืองอำนาจอยู่นั้น ตรงที่ตั้งเมืองจะเชิงเทรานี้ (เมืองใหม่ : ผู้เขียน) คงไม่ใช่เป็นที่ชุมนุมชน คงจะเป็นป่าจากหรือที่ซึ่งน้ำทะเลท่วมถึงจึงไม่ปรากฏว่ามีร่องรอยหรือซากเมืองโบราณในครั้งนั้นปรากฏอยู่เลย¹...

และตรงกับความเห็นของ ศรีศักร วัลลิโภดม ที่เขียนไว้ในเรื่อง "คงศรีมหาโพธิกับการดำเนินงานโบราณคดี" ตอนหนึ่งว่า

...ในสมัยโบราณ บริเวณปากน้ำบางปะกงควรจะขึ้นมาอยู่อย่างน้อยในบริเวณบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ... และเป็นบริเวณที่มีแม่น้ำบางปะกงกว้างใหญ่คดเคี้ยวแสดงให้เห็นร่องรอยของบริเวณที่เป็นปากน้ำอยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้อ่าวบางปะกงจะกินเว้าขึ้นมาถึงอำเภอบางคล้า ... เมืองมรโหสถอยู่ห่างจากปากน้ำบางปะกงหรือแม่น้ำปราจีนบุรีเพียง 20 กิโลเมตร ... และมีร่องน้ำใหญ่หรือแม่น้ำที่เรือเดินทะเลสามารถแล่นเข้ามาจอดทอดสมอได้ถึงหน้าเมือง...²

ด้วยเหตุนี้ ในสมัยที่เขมรโบราณเข้ามาปกครองลุ่มแม่น้ำบางปะกง จนสิ้นอำนาจไป ในสมัยสุโขทัยนั้น พื้นที่อำเภอบางคล้าลงมาจนถึงปากแม่น้ำบางปะกง จึงไม่พบร่องรอยของโบราณสถานโบราณวัตถุเช่นเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง

¹ว่าที่ พล.ต.ดาเนียร เลชะกุล. "ฉะเชิงเทรา เมืองเก่าหรือใหม่," อนุสาร อ.ส.ท. ฉบับแนะนำฉะเชิงเทรา:6-11 และ 69-76 ; ตุลาคม 2513.

²แหล่งเดิม.

2.2 สมัยสุโขทัย

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับเมืองละโว้เชิงเทราว่า น่าจะเป็นเมืองที่เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยสุโขทัย โดยอาศัยหลักฐานทางภาษาจากชื่อของ "วัดท้าวอุทัย"¹ เพราะท้าวอุทัยเป็นคำที่ใช้มาตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว²

สุนทร คัยนันท์ สันนิษฐานว่า เมืองละโว้เชิงเทราเป็นชุมชนเก่าแก่ที่มีมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าเลอไทครองกรุงสุโขทัย โดยอาศัยข้อมูลจากประชุมพงศาวดารภาคที่ 23 ตำนานเกณฑ์ทหารไทยว่า

...เมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหง เห็นจะให้เจ้าเมืองอุทองรักษาราชอาณาเขตที่ต่อแดนขอมทางเมืองละโว้ แต่การที่รุกแดนขอมทางนี้ ไม่ปรากฏในจารึกของพระเจ้ารามคำแหง จึงประมาณว่าเห็นจะเป็นในสมัยเมื่อพระเจ้าเลอไทครองกรุงสุโขทัย ... เจ้าเมืองอุทองจึงชิงแดนขอมทางตะวันออกได้ทั้งเมืองลพบุรีและหัวเมืองทั้งปวงอันอยู่ในมณฑลปราจีนบุรี* บัดนี้...³

¹วัดท้าวอุทัย ตั้งอยู่ในเขตหมู่บ้านช้างงาม อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา ปัจจุบันเป็นวัดร้าง มีพระพุทธรูปขนาดใหญ่แต่ชำรุดมาก : อ้างอิงมาจาก พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์. "การเรียนรู้เรื่องอำเภอเมืองพนมसारคาม อำเภอสนามชัยเขต," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอาจารย์ช้วน ปิณฑาธโร. 2537. หน้า 22-31. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 13. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216.

²สุนทร คัยนันท์. เล่มเดิม. หน้า 35.

*มณฑลปราจีนบุรี ประกอบด้วยเมืองปราจีนบุรี เมืองพนมसारคาม เมืองฉะเชิงเทรา เมืองชลบุรี รวมเป็นมณฑลในสมัยรัชกาลที่ 5

³สุนทร คัยนันท์. เล่มเดิม. หน้า 30. และประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 23 ตำนานการเกณฑ์ทหารราบที่ 4. 2509. หน้า 15.

2.3 สมัยอยุธยา

จารึกแผ่นเงินที่พบในพระเจดีย์วัดพยุหคณาอินทาราม(วัดเจดีย์) ตำบลบ้านใหม่ อำเภอเมือง ถือได้ว่าเป็นหลักฐานโบราณวัตถุที่มีลายลักษณ์อักษรสำคัญชิ้นหนึ่ง ที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นมาของเมืองฉะเชิงเทราว่า มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจากข้อความตอนหนึ่งที่ว่า

...ข้าพเจ้าชื่อนายช้างเป็นพี่ นายเสือเป็นน้องร่วมบิดามารดาอุทรเดียวกัน เดิมเป็น
เชื้อวงศ์พงษ์เจ้าเมืองกรมการ มาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยายังไม่เสียกับพม่า* ญาติวงศ์ทำ
ราชการเนื่อง ๆ¹...

จากข้อความดังกล่าว ทำให้ทราบแน่ชัดว่า ฉะเชิงเทราตั้งขึ้นเป็นเมืองแล้วในสมัยอยุธยา แต่ก็ยังหาข้อสรุปที่แน่นอนไม่ได้ว่า เมืองฉะเชิงเทราถูกตั้งขึ้นเป็นเมืองมาก่อนหน้าสมัยอยุธยาแล้วหรือว่าเพิ่งจะตั้งขึ้นเป็นเมืองในสมัยอยุธยา ถ้าหากตั้งขึ้นในสมัยนี้ก็ยังไม่สามารถชี้ชัดได้ว่า ตั้งเมืองฉะเชิงเทราตรงกับรัชกาลพระมหากษัตริย์พระองค์ใดในสมัยอยุธยา

แต่เมืองฉะเชิงเทราเริ่มเป็นที่รู้จักในประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา เนื่องจากมีเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองนี้กล่าวถึงในพระราชพงศาวดารสมัยอยุธยาเป็นครั้งคราว นอกจากนี้ยังมีหลักฐานอื่น ๆ อีกหากนำมาวิเคราะห์ดู ก็อาจจะพอเป็นแนวทางการสันนิษฐานได้ว่า ถ้าเมืองฉะเชิงเทราตั้งขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยอยุธยา น่าจะตั้งขึ้นในปี พ.ศ.ใด หรือตรงกับแผ่นดินพระมหากษัตริย์พระองค์ใดในสมัยอยุธยา ดังนี้

2.3.1 ข้อมูลจากกฎหมายตราสามดวง

กฎหมายตราสามดวงเป็นหลักฐานอีกชิ้นหนึ่งที่มีชื่อเมืองฉะเชิงเทรา ปรากฏอยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง เป็นกฎหมายที่กำหนดบรรดาศักดิ์และศักดินาของขุนนางไทย เจ้าเมือง กรมการเมือง ซึ่งประกาศใช้ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ.1991-พ.ศ.

*ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน

¹สุนทร คัยนันท์. เล่มเดิม. หน้า 30.

2031) ได้กล่าวถึงบรรดาศักดิ์และศักดินาของเจ้าเมืองฉะเชิงเทราไว้ ดังนี้ "เมืองวิเศษไชยชาญ เมืองฉะเชิงเทรา ขึ้นประแดง เสนาภูษา"¹ และปรากฏชื่อเมืองฉะเชิงเทราในพระธรรมญญาว่า "เมืองฉะเชิงเทราอยู่ในความดูแลของพระยาจักรี สังกัดมณฑลไทย"² ซึ่งสอดคล้องกับงานเขียนของ โยนิโระ อิชิจิ เรื่อง อาณาเขตของอยุธยาในกฎหมายตราสามดวง สรุปไว้ว่า ฉะเชิงเทรา เป็นเมืองชั้น 4 (ซึ่งเมืองชั้น 4 จะแบ่งแยกให้อยู่ในความดูแลของ กลาโหม มณฑลไทยและกรมท่า เป็นเมืองอยู่ใกล้กับเมืองหลวง(อยุธยา : ผู้เขียน) สามารถเดินทางติดต่อได้ในระยะเวลาอันสั้นและส่งข้าราชการไปปกครองโดยตรง)³

จึงสันนิษฐานว่าเมืองฉะเชิงเทรา น่าจะตั้งขึ้นอย่างน้อยในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เพราะในสมัยของพระองค์ เมืองฉะเชิงเทราได้ถูกจัดเป็นเขตการปกครองประเภทหัวเมืองชั้นาน

2.3.2 ข้อมูลจากพระราชพงศาวดาร

ข้อมูลจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา และพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 กล่าวถึงสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 แห่งกรุงศรีอยุธยา โปรดให้ขุดซ่อมคลองสาโรรง ซึ่งเป็นคลองที่อยู่ตามลี้พระจร เข้ากับคลองทับนางที่ขุดออกไปยังปากแม่น้ำบางปะกงได้ตั้งเงินตั้งนั้นในปี พ.ศ.2041 จึงให้ขุดลอกคลองดังกล่าว เพื่อให้เรือใหญ่สัญจรไปมาได้สะดวก ดังข้อความที่ว่า

¹ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา 3 ดวง เล่ม 1.

2529. หน้า 270.

²แหล่งเดิม. หน้า 142.

³โยนิโระ อิชิจิ. "อาณาเขตของอยุธยาในกฎหมายตราสามดวง," ธรรมศาสตร์.

9 (1):148-160 ; กรกฎาคม - กันยายน 2522.

...ในศักราช 860 (พ.ศ.2041) ปีมะเมียสัมฤทธิศกสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 มีรับสั่งให้ขุดซ่อมคลองสำโรง ... เพื่อให้เรือใหญ่มาได้ ทั้งนี้เพราะเดิมคลองสำโรง ซึ่งอยู่ตามลริษะจรเข้ากับคลองทับนาง ที่ขุดออกไปปากน้ำดินเงิน จะต้องชำระใหม่¹...

คลองสำโรงที่กล่าวถึงนี้ ขุดขึ้นเพื่อเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตอำเภอเมือง จังหวัดสมุทร-ปราการกับแม่น้ำบางปะกง ในเขตอำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทราเข้าด้วยกัน²

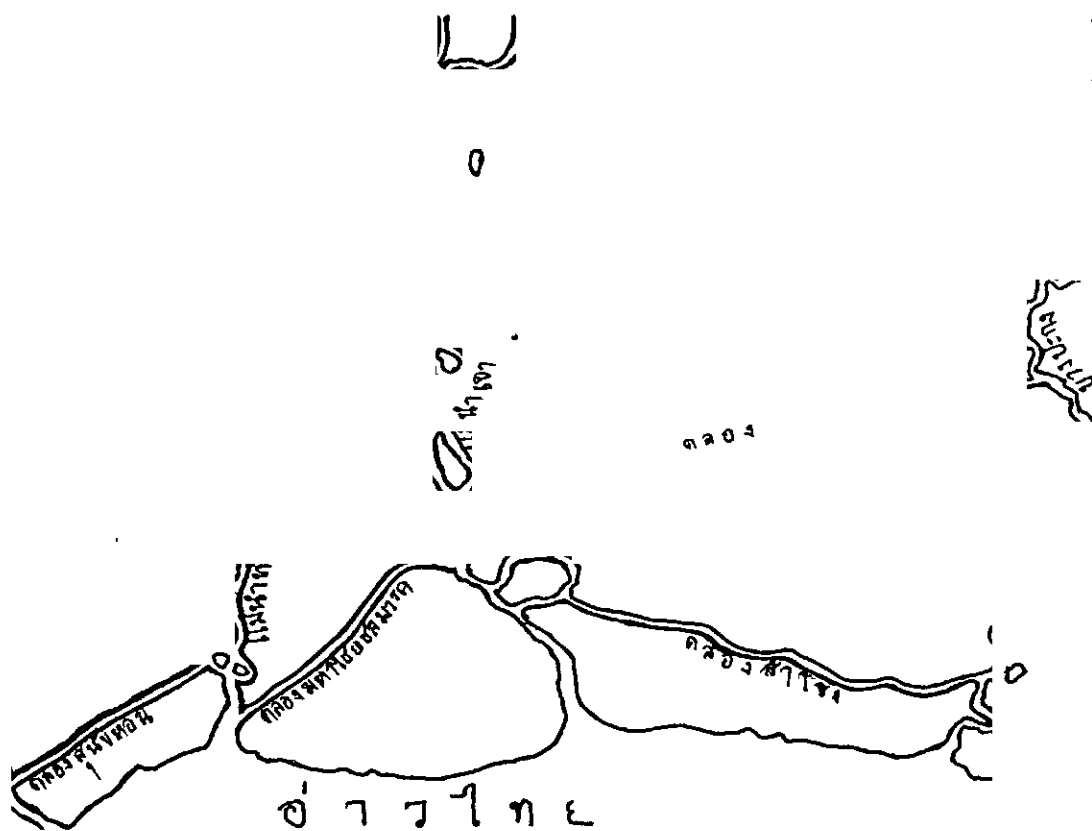
จะเห็นว่า จุดประสงค์ของการขุดลอกคลองสำโรง เพื่อให้เรือใหญ่มาได้นั้นอาจเป็นแนวทางสันนิษฐานได้ว่า เมืองฉะเชิงเทรานั้นจะเป็นเมืองก่อนหน้า ปี พ.ศ.2041 แล้ว เพราะการขุดคลองในสมัยอยุธยา มีการลงทุนสูงในแง่การเกณฑ์แรงงานไพร่ที่จำเป็นต้องใช้เพื่อการนี้ ดังนั้นการขุดคลองขึ้นใหม่หรือการขุดซ่อมคลองเดิมที่มีอยู่แล้ว ก็ต้องคุ้มค่าและมีประโยชน์อย่างสูงด้วย จึงน่าจะขุดคลองนี้เชื่อมไปยังเมืองสำคัญทั้งในแง่เศรษฐกิจ การเมืองการปกครองด้วยอย่างแน่นอน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าถึงการตั้งเมืองฉะเชิงเทราไว้ในพระราชพงศาวดารสยามว่า เมืองฉะเชิงเทราตั้งขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ(พ.ศ.2091-2111) แห่งกรุงศรีอยุธยา เพื่อใช้เป็นที่ระดมพลสำหรับทำศึกสงคราม³ เช่นเดียวกับเมืองนนทบุรี เมืองนครไชยศรีและเมืองสาครบุรี โดยแบ่งเอาเขตเมืองปราจีนบุรี ด้านใต้รวมกับเขตเมืองชลบุรีด้านเหนือ รวมกันตั้งเป็นเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งคาดว่าประมาณปี

¹พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตเลขา เล่ม 1. 2516. หน้า 498. และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. 2505. หน้า 17.

²กิตติ ดันไทย. คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ.2367-2453). 2520. หน้า 48-49.

³อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 2 ก-ค. 2526. หน้า 301. และวนิดา สติตานนท์. "แปดริ้ว," อนุสาร อ.ส.ท. ฉบับแนะนำฉะเชิงเทรา: 12-15 และ 50-55 ; ตุลาคม 2513.

ภาพประกอบ 9 แผนที่แสดงเส้นทางจากกรุงเทพฯ-ะเชิงเทรามาทางคลองสำโรง
และคลองแสนแสบ

ที่มา : กิตติ ดันไทย. คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ.2367-2453). 2520.

หน้า 46.

หมายเหตุ ดัชนีฉบับไม่ได้บอกทิศและมาตราส่วน

พ.ศ.2092¹ ดังข้อความที่ว่า

...จัดระเบียบการเรียกระดมพลให้สะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อน ในการนี้ให้ตั้งเมืองขึ้นใน
เพิ่มขึ้นหลายเมือง คือตั้ง ... เป็นเมืองนนทบุรีเมืองหนึ่ง ... ตั้งบ้านท่าจีนเป็น
สาครบุรี ... เมืองนครไชยศรี ... สันนิษฐานว่าตัดท้องที่เขตเมืองชลบุรีข้างเหนือ
กับท้องที่เมืองปราจีนบุรีข้างใต้ เมืองจะเชิงเทรา ขึ้นอีกเมืองหนึ่ง²...

ซึ่งสอดคล้องกับการสันนิษฐานของ ดร. อมาตยกุล ว่าเมืองจะเชิงเทราน่าจะตั้งขึ้นในสมัยนี้เช่นกัน
เพราะในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อมีศึกสงครามไม่สามารถจะเรียกชายฉกรรจ์เข้า
กองทัพได้เต็มอัตราศึก เนื่องจากพากันหลบหนีเข้าป่าเข้าดงไปเสียเป็นจำนวนมาก จึงโปรดให้
ตั้งเมืองขึ้นใหม่ 3 เมือง คือ เมืองนนทบุรี เมืองนครไชยศรีและเมืองสาครบุรี แต่การตั้งเมือง
จะเชิงเทรา ไม่ปรากฏชื่อในพระราชพงสาวดาร³

จากหลักฐานข้างต้นที่กล่าวมา จึงสันนิษฐานว่า เมืองจะเชิงเทราตั้งขึ้นในสมัยอยุธยา
ตรงกับแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

2.3.3 ข้อมูลจากพระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

กล่าวถึงเหตุการณ์ในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ.2112-2133) ช่วงต้น
ของแผ่นดิน เป็นระยะเวลาที่กรุงศรีอยุธยากำลังอ่อนแอ เนื่องจากเพิ่งแพ้สงครามพม่าเป็นครั้ง
แรก ในปี พ.ศ.2112 พระยาละแวกแห่งเขมรได้ถือโอกาสยกกองทัพมาเองบ้างและบางครั้งก็

¹สุรางค์ จันทวานิช. "การพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก ในด้านสังคมวัฒนธรรม
และแนวทางการพัฒนาการศึกษา," การศึกษาแห่งชาติ. 20 (5):18-52 ; มิถุนายน -
กรกฎาคม 2529.

²กิจจา วัฒนสินธุ์. เล่มเดิม. หน้า 154.

³ว่าที่ พล.ต.ดาเนียร เลขาภูล. "จะเชิงเทรา เมืองเก่าหรือไม่," อนุสาร
อ.ส.ท. ฉบับแนะนำจะเชิงเทรา:6-11 และ 69-76 ; ตุลาคม 2513.

แต่งตั้งให้ผู้อื่นเป็นแม่ทัพยกเข้ามาไทย เมื่อถอยทัพกลับเขมรก็จะกวาดต้อนผู้คนจากเมืองต่าง ๆ รวมทั้งเมืองฉะเชิงเทราไปด้วยเป็นจำนวนมาก ดังข้อความในพระราชพงสาวดารที่ว่า

...ในขณะนั้น พระยาละแวกแต่งพลมาลาดตระเวนทั้งทางบกทางเรือเป็นหลายครั้ง และเสียดชาวฉะเชิงเทรา ชวระยอง ชาวฉะเชิงเทรา ชาวนาเรียงไปแก่ข้าศึกละแวก เป็นอันมาก¹...

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า เมืองฉะเชิงเทราถูกตั้งขึ้นเป็นเมืองมาก่อนสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาแล้ว

การที่เขมรมักจะยกทัพเข้ามารุกราน และกวาดต้อนผู้คนทางด้านตะวันออกของไทย ในช่วงที่กรุงศรีอยุธยาอ่อนแอ นั้น เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้สมเด็จพระนเรศวรทรงยกทัพไปปราบเขมร เมื่อพ.ศ. 2136 ในครั้งนั้นเมืองฉะเชิงเทรา มีบทบาทในการศึกครั้งนี้ด้วย เพราะเป็นอีกเมืองหนึ่งที่ถูกเกณฑ์ไพร่พลเข้ากองทัพ²

ก่อนสิ้นสมัยอยุธยา เมืองฉะเชิงเทรา มีบทบาทในการสู้รบกับพม่า กล่าวคือในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ พม่าได้ยกกองทัพเข้ามาล้อมกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. 2309 ในครั้งนั้น กรมหมื่นเทพพิพิธ ทรงวิเคราะห์ว่ากรุงศรีอยุธยา กำลังจะเพลี่ยงพล้ำเสียที่กำแพงฯ จึงชักชวนผู้คนชาวเมืองฉะเชิงเทรา ชวระยอง ชลบุรี และเมืองฉะเชิงเทรา เข้าไปตั้งมั่นอยู่ในเมืองปราจีนบุรี แล้วส่งกองกำลังส่วนหนึ่งไปรักษาด่านที่ปากน้ำระยอง แต่ด่านนี้ถูกพม่าตีแตกงานที่สุด³ ทำให้กรมหมื่นเทพพิพิธและพรรคพวกพากันหลบหนีต่อไปยังเมืองนครราชสีมา เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 แล้ว พระองค์จึงได้ตั้งชุมนุมกรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นที่เมืองนครราชสีมานั้นเอง⁴

¹กรมศิลปากร. พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. 2516. หน้า 215.

²กรมศิลปากร. อักษานุกรมประวัติศาสตร์อักษร ณ ช.ช. 2536. หน้า 14.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 2. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1. จ.ศ. 1171.

⁴รัชพล. "อนุรักษธรรมเนียมชาติและศิลปวัฒนธรรม ฉะเชิงเทรากับอดีตที่ถูกลืม," อนุสาร อ.ส.ท. 24 (1):80-83 ; สิงหาคม 2526. และกิจจา วัฒนสินธุ์. เล่มเดิม. หน้า 155.

ส่วนทางด้านกรุงศรีอยุธยา เมื่อใกล้จะเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า นั้น พระยาวชิรปราการ (ตากสิน) ได้ตีฝ่าวงล้อมของพม่าออกมาทางด้านตะวันออก อดผ่านเมืองฉะเชิงเทราบริเวณปากน้ำเจ้ากรุง ไปตั้งชุมนุมและรวบรวมกำลังผู้คนในเมืองจันทบุรี ในที่สุดได้กลับมากู้เอกราชจากพม่าได้สำเร็จ¹

2.4 สมัยธนบุรี

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียเอกราชแก่พม่า ในปี พ.ศ.2310 แล้ว ในปีเดียวกันนี้เองที่ พระยาวชิรปราการ (พระยาตากสิน) ได้รวบรวมกำลังผู้คนอยู่ที่เมืองจันทบุรี ตั้งเป็นชุมนุมขึ้นแล้ว ยกทัพไปตีค่ายพม่าที่โพธิ์สามต้น ในที่สุดได้ทำการขับไล่พม่าออกไปจากอาณาเขตของกรุงศรีอยุธยา และได้ตั้งตัวขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ สถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานี²

ครั้นต่อมา เมื่อปี พ.ศ.2321 กองทัพเมืองเวียงจันทน์ล่อลวงเข้ามาในเขตไทยและกระทำการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ ด้วยการจับพระวอซึ่งเดิมเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ของเมืองเวียงจันทน์ พาสมัครพรรคพวกอพยพหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารมาเสีย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์ กองทัพไทยตีได้เมืองเวียงจันทน์และเมืองขึ้นทั้งปวง จึงได้ทำการกวาดต้อนผู้คนชาวเวียงจันทน์ลงมาเป็นอันมาก โดยส่วนหนึ่งให้ไปตั้งถิ่นฐานตามหาภินที่เมืองฉะเชิงเทรา³ ซึ่งเป็นหัวเมืองชั้นในของราชธานีกรุงธนบุรี

¹สุดใจ พงศ์กล้า. เล่มเดิม. หน้า 15.

²จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์รัชกาลที่ 5.

2516. หน้า 9-10.

³พวงไข่มุกข์ คุนารัตนพลกษ. ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411-2453). 2521. หน้า 52-53.

2.5 สมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2398)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนปี พ.ศ.2377 ที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทราเก่าอยู่แถบปากน้ำเจ้าระโล่ แล้วย้ายมาตั้งที่บ้านแปดริ้ว จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 3 ตรงกับปี พ.ศ.2377 พระองค์โปรดเกล้าฯให้ เจ้าพระยาบวรราชนายก และเจ้าพระยาบวรราชนายกอออกมาเตรียม การตั้งเมืองฉะเชิงเทราใหม่ โดยเตรียมทำอิฐเพื่อใช้ก่อสร้างป้อมและกำแพงเมือง¹ ตามความเห็นของผู้เขียนน่าจะเป็นแค่เพียงการสร้างป้อม และกำแพงเมืองเพื่อใช้ป้องกันข้าศึกที่จะยกมาทางทะเล ดังที่ได้กล่าวถึงแล้วข้างต้น เพราะจากหลักฐานจดหมายเหตุ พบว่า ในปี พ.ศ.2388 มีการสร้างเมืองฉะเชิงเทราใหม่ โดยมีการเกณฑ์ไม้ เสา และอิฐจำนวนมากเพื่อใช้ในการสร้างเมือง โดยในปีนี้ได้สร้างตึกดิน 3 ห้อง 2 หลัง ทาสีเจ้าหลักเมือง 1 หลัง พร้อมทั้งเกณฑ์แรงงานไพร่มาปรับที่เพื่อสร้างเมืองด้วย²

ต่อมาใน ปี พ.ศ.2391 ได้มีการจ้างแรงงานชาวจีนให้ทำป้อม และกำแพงเมืองฉะเชิงเทรา³ ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง เมืองฉะเชิงเทราเป็นหัวเมืองชั้นใน โดยเป็นเมืองชั้นจัตวา⁴ ซึ่งเป็นบทบาทสำคัญต่อเมืองหลวงทั้งในด้านกำลังพลยามมีศึกสงคราม แหล่งเสบียงอาหาร เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 2 ญวนและเขมรยกทัพมาตีเมืองพระตะบอง ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไทย เมืองฉะเชิงเทราถูกเกณฑ์ให้ส่งข้าวขึ้นไปส่งจ่ายให้กองทัพ⁵ การเป็นเมืองยุทธศาสตร์ จะเห็นได้จากการเป็นเมืองหน้าด่านทางด้านตะวันออกของกรุงเทพฯ ซึ่งต้องเตรียมความพร้อมอยู่ตลอดเวลาทั้งในด้านกำลังไพร่พล และอาวุธ โดยทางกรุงเทพฯ จะส่งอาวุธปืนใหญ่และกระสุนดินดำมาไว้ที่เมืองฉะเชิงเทรา⁶ อีกทั้งยังเป็นแหล่งของรายได้ของรัฐ ซึ่งรายละเอียดจะกล่าวถึงในบทต่อไป

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 14. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 201. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 159. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1213.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 2. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1172. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 8. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1172.

⁶หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 22. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

วิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองฉะเชิงเทรา โดยเฉพาะข้อมูลที่ได้จากเหตุการณ์ต่าง ๆ งานประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา และสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงที่เกี่ยวกับเมืองฉะเชิงเทรานั้น ท้าให้วิเคราะห์ได้ว่าเมืองฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีบทบาทสำคัญทั้งในแง่ที่เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ แหล่งเสบียงอาหารสำหรับบ้านเมือง ทั้งในยามสงบและยามมีศึกสงครามตลอดจนกำลังไพร่พล ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญทางด้านเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราด้วยเหตุนี้ สภาพเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง จึงน่าจะอยู่ในสภาพที่ดี และเป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษาเป็นอย่างมาก ซึ่งผู้เขียนจะได้ทำการศึกษาในบทต่อไป

การผลิตเพื่อยังชีพและเสียภาษีให้รัฐของเมืองฉะเชิงเทรา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง

เศรษฐกิจไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ส่วนใหญ่ยังคงสภาพที่มีการผลิตแบบพอยังชีพ (subsistence) คือทำการผลิตเครื่องอุปโภคบริโภคต่าง ๆ เช่น ปลุกข้าว ปลุกผัก ทำสวน ทำไร่ การทอผ้า การทำเครื่องจักสาน เพื่อยังชีพภายในครอบครัวเป็นหลัก แต่แบ่งผลผลิตบางส่วนเพื่อส่งส่วยหรือเสียภาษีให้แก่รัฐ¹ เมืองฉะเชิงเทรามีสภาพทางเศรษฐกิจในลักษณะนี้เช่นเดียวกัน แต่ทว่าบางท้องที่ของเมืองฉะเชิงเทราได้มีการผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นมากพอสมควร² (ซึ่งรายละเอียดจะได้กล่าวในบทต่อไป) ดังนั้น จึงอยากจะตั้งข้อสังเกตว่า เมืองฉะเชิงเทรา มีลักษณะของการผลิตที่ก้ำกึ่งกันระหว่างการผลิตแบบพอยังชีพและการผลิตเพื่อการค้ามาตั้งแต่ก่อนสนธิสัญญาบาวริง จากข้อสังเกตดังกล่าวผู้เขียนจะทำการศึกษาการผลิตต่าง ๆ ที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง คือ

1. การผลิตเพื่อยังชีพของเมืองฉะเชิงเทรา
 - 1.1 การผลิตทางด้านเกษตรกรรม (การเกษตรเพื่อการบริโภค)
 - 1.2 การผลิตเครื่องอุปโภค (เครื่องมือเครื่องใช้)
2. การผลิตเพื่อส่งส่วยหรือเสียภาษีให้แก่รัฐ

¹ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. 2533. หน้า 6. และสุธี ประศาสน์เศรษฐ. "วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจไทยในรอบ 200 ปี," ใน เศรษฐกิจไทย : การเปลี่ยนแปลงและการพัฒนา. 2525. หน้า 27.

²ในช่วงสมัยนี้ พบว่าที่เมืองฉะเชิงเทรามีการผลิตอ้อย ข้าว หนาก ดันจาก ขึ้นส่วนของเรือสำเภา และน้ำตาลทรายเพื่อการค้า เช่น บริเวณบางคล้า บ้านโพธิ์ สนามจันทร์ บ้านใหม่ บ้านบางกุ้ง บ้านท่าไข่ บ้านสัมปทวน เป็นต้น
หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 5. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1200. และ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

1. การผลิตเพื่อการยังชีพของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง

1.1 การผลิตทางด้านเกษตรกรรม (การเกษตรเพื่อการบริโภค)

ราษฎรที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านต่าง ๆ ของเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรม โดยทำการปลูกข้าวเป็นหลัก¹ จุดมุ่งหมายในการผลิตส่วนมากจะทำการผลิตแบบพอยังชีพ เพื่อการบริโภคภายในครอบครัวและเพื่อจ่ายเป็นอากรค่านาให้แก่รัฐ²

ผลิตผลทางการเกษตรที่สำคัญ คือข้าว ราษฎรเมืองฉะเชิงเทราในแต่ละครอบครัวจะทำนาทุกปี การทำนาของราษฎรเมืองนี้จะอาศัยธรรมชาติเป็นสำคัญ³ ประกอบกับภูมิประเทศของเมืองฉะเชิงเทรามีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำบางปะกงซึ่งไหลผ่านกลางเมืองและมีลำคลองสาขาอีกเป็นจำนวนมาก เช่น คลองท่าลาด คลองระบม คลองสี่แยก คลองบางขนาก คลองท่าไข่ คลองบางพระ ฯลฯ จึงทำให้ที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์ เนื่องจากน้ำในแม่น้ำลำคลองเหล่านี้จะไหลพาตะกอนและโคลนตมซึ่งเป็นปุ๋ยอย่างดีมาทับถม⁴ ในขณะเดียวกันเมืองนี้ก็มีฝนตกชุก⁵ ซึ่งพอเหมาะแก่การทำนา

¹อดิน รพีพัฒน์. สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416. หน้า 9. และสรรค์ รั้งสถัญญ์. วิวัฒนาการแห่งสังคมสยาม. 2524. หน้า 74.

²ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. 2533. หน้า 10. ; เจมส์ ซี อินแกรม. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย : 1850-1970. แปลโดย สุวิทย์ พักขาว นคราญ กาญจนประเสริฐ และสมิทธิ สระอุบล. 2521. หน้า 13. และสุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล และ วิพุธ ใสวงค์. "ภาพชีวิตเศรษฐกิจไทยจากนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," วารสารสุโขทัย ธรรมชาติราช. 7 (2):36-57 ; พฤษภาคม - สิงหาคม 2537.

³ชีเกฮารุ ทานาเบ้. "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย," ธรรมศาสตร์. 5 (2):70-94 ; ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519.

⁴แหล่งเดิม.

⁵สวาท เสนาณรงค์. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. 2529. หน้า 57.

เนื้อเรื่องต่อไปนี้ ผู้เขียนจะพรรณนา เพื่อให้เข้าใจและมองเห็นภาพการผลิตข้าวของราษฎรเมืองฉะเชิงเทราชัดเจนยิ่งขึ้น โดยนำเอาข้อความบางตอนจากหนังสือ "เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต" ของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา มาอธิบายถึงลักษณะการผลิตแบบพอเพียงชีพของคนไทยในอดีตไว้ ดังนี้

...วิธีการทํานามีลักษณะสำคัญมาก อาศัยแรงงานคน สัตว์ น้ำฝน ไร่ จอบ และคราดเป็นหลัก ... เมื่อฝนตกชุกหนา ... เริ่มไถประมาณเดือนพฤษภาคม ... เริ่มทํานาหวานก่อน เมื่อได้ทำคันนากักน้ำได้ดีแล้ว ก็เปลี่ยนจากนาหวานเป็นนาดำ เพราะให้ผลผลิตต่อไร่สูงกว่า เมื่อแรกสุดไม่มีไถใช้ผูกควายเหยียบดิน โดยมีคนไล่หลังควายที่เรียกว่า "เวียนควาย" ... แรกเริ่มไถทั้งอันเป็นไม้ ... วิวัฒนาการขั้นต่อมา คือการเอาเหล็กไปผูกติดกับไม้แนบไว้ตรงที่ไถและกับดิน ต่อมาจึงใช้เหล็กสวมเป็นหัวพาลไถ ... ชาวนาต้องพึ่งน้ำฝนโดยตลอดเพราะสังคมศักดินาไทยขาดระบบชลประทาน ... เมื่อฝนตกพอดีข้าวจะเจริญงอกงาม สุกและเก็บเกี่ยวได้ประมาณตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน ถึงเดือนกุมภาพันธ์ ซึ่งต่างเวลากันไปในแต่ละที่แต่ละพันธุ์ ... การเก็บเกี่ยวใช้แรงงานคนเป็นหลักอีก ส่วนเครื่องมือก็คือเคียว ... ข้าวเปลือกที่ได้จะเก็บใส่ยุ้งข้าวไว้เวลาจะรับประทานก็เอามาตำด้วยครกกระเดื่องเป็นคราว ๆ ไปทุกวัน...¹

ข้อความที่กล่าวมาแล้วนั้น สอดคล้องกันกับข้อมูลที่ผู้เขียนได้มาจากการสัมภาษณ์ นางนิยม หริมเจริญ ชาวนาอำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา อายุ 81 ปี ที่ได้เล่าถึงการทำนาสมัยปู่ย่าตายาย พ่อแม่จนกระทั่งถึงสมัยของตนเองว่า การทำนาจะอาศัยเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น ไร่ จอบ เสียม เคียวเกี่ยวข้าว อาศัยแรงงานคนและสัตว์(ควาย) พึ่งพิงธรรมชาติคือน้ำฝน และน้ำในแม่น้ำลำคลอง โดยใช้ระหัดวิดน้ำเข้านา เครื่องมือเครื่องใช้ที่จำเป็นสำหรับการทำนาชนิดอื่น ๆ เช่น คันฉางสำหรับกองข้าว กองฟาง หรือมเก็บข้าว กระบุงตวงข้าว ฯลฯ ส่วนมากจะทำขึ้นใช้เอง ส่วนเครื่องมือที่มีส่วนประกอบเป็นเหล็ก เช่น หัวพาลไถ ซื้อจากร้านตีเหล็ก ร้านตีเหล็กส่วนมากเป็นของคนจีน คุณยายนิยมบอกว่า ร้านที่ตนเองเป็นลูกค้าประจำ คือร้านตี

¹ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เล่มเดิม. หน้า 38.

เหล็กนายยา อยู่หลังสถานีรถไฟเก่า(ตลาดบ่อแก้ว)¹ นอกจากนี้ในหนังสือ "THE BANGKOK RECORDER" ที่หมอบรัดเลและคณะมิชชันนารีเป็นผู้จัดทำ ได้กล่าวถึงเครื่องมือที่ราษฎรไทยใช้ในการทอผ้ามี ไถ คราด มีดพร้า จอบ และเสียม เป็นต้น ส่วนใหญ่แล้วราษฎรจะทำเครื่องมือเหล่านี้ขึ้นใช้เอง ดังข้อความที่ว่า

...ถ้าเครื่องมือที่จะทอผ้ามีไถแลคราดแลมีดพร้าจอบเสียม เป็นต้นนั้น, ถึงเลวทรมานองดงามฉันใด, เขาก็พยายามทำไปได้ทั้งนั้น, เพราะปฐวีแห่งสยามประเทศนี้, เป็นที่ดินดีพืชพันธุ์ออกผลง่าย²...

นอกจากนี้งานวิจัยของ สุวิทย์ ไทพยวัฒน์ เรื่อง"วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของไทย ระหว่าง พ.ศ.2394-2475"³ กล่าวถึงการทอผ้าของชาวนาในภาคกลาง โดยข้อมูลบางส่วนได้มาจากการสัมภาษณ์ชาวนาเมืองฉะเชิงเทราด้วย

ข้อมูลที่ได้จากผลงานการศึกษาวิจัยและการสัมภาษณ์ที่อ้างมาแล้วนั้น พบว่า การผลิตข้าวเพื่อการบริโภคของราษฎรเมืองฉะเชิงเทรา ผลิตด้วยเทคโนโลยีง่าย ๆ โดยแต่ละครอบครัวทำการผลิตได้เอง นอกจากนี้ ราษฎรเมืองฉะเชิงเทรายังคงมีประเพณีการ"ลงแขก"* ซึ่งเป็น

1นิยม หริมเจริญ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรณิ แพลกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ 15 หมู่ 3 ตำบลหนองดินนก อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม 2537.

2หมอบรัดเล และคณะมิชชันนารี. เล่มเดิม. หน้า 126.

3สุวิทย์ ไทพยวัฒน์. เล่มเดิม. หน้า 45, 64 และ 70.

* การลงแขก มีอยู่ 2 วิธี คือ

- แขกขอแรง คือการที่ชาวนาเพื่อนบ้านสมัครใจมาช่วยตามที่ได้รับการขอร้องโดยไม่ได้รับสิ่งของตอบแทน เพียงแต่เจ้าของบ้านจัดอาหารมาเลี้ยงดูแขกที่มาช่วยทำงาน

- แขกลงแรง คือเป็นการช่วยทำงานให้เพื่อนบ้าน โดยมีข้อผูกพันว่าเจ้าของงานจะต้องไปช่วยงานแขกที่มาเป็นการทดแทน ; อ้างอิงมาจาก เสฐียร ภกเศศ. ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย. 2515. หน้า 332.

การช่วยเหลือซึ่งกันและกันของเครือญาติ และคนภายในหมู่บ้านเดียวกัน โดยไม่ต้องเสียค่าจ้าง¹

การที่ราษฎรเมืองจะเชิงเทราปลูกข้าวเป็นหลัก ทำให้เมืองนี้เป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญแห่งหนึ่งของเมืองไทยมาตั้งแต่ก่อนที่จะทำสนธิสัญญาบาวริง² ซึ่งสอดคล้องกับที่บาลเลกัวซ์* ได้บรรยายถึงสภาพด้านการเกษตรกรรมของเมืองจะเชิงเทรา ไว้ในหนังสือเล่าเรื่องกรุงสยาม ตอนหนึ่งว่า "ทั้งจังหวัดเป็นที่ราบใหญ่ อุดมไปด้วยนาข้าว ส่วนผลไม้และไร่อ้อย"³ หลักฐานร่วมสมัยนี้ สะท้อนให้เห็นอย่างเด่นชัดถึงการเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญและความอุดมสมบูรณ์ของเมืองนี้ ทั้งนี้เนื่องมาจากนโยบายของรัฐบาล ที่ให้การสนับสนุนราษฎรเมืองจะเชิงเทราเพาะปลูกข้าวให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ดังปรากฏอยู่ใน หนังสือให้นายแสงจางวางถือตราขึ้นมาให้พระยาวิเสทภักขยเจ้าเมืองจะเชิงเทรา⁴ และหลักฐานจากร่างสารตราถึงพระยาวิเสทภักขยเจ้าเมืองจะเชิงเทรา⁵ หลักฐานเหล่านี้เป็นหมายประกาศชักชวนให้ราษฎรเมืองจะเชิงเทราทำนา และให้เจ้าเมืองกรมการเมืองรายงานน้ำฝนต้นข้าว ทั้งนี้เพราะข้าวนอกจากจะเป็นพืชหลักที่จำเป็นแก่ผู้คนในราชอาณาจักรแล้ว ยังต้องเก็บสำรองไว้ใช้ในราชการ เช่น จ่ายเป็นเสบียงแก่กองทัพในยามศึกสงคราม (รายละเอียดจะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป)

¹ เสฐียร กุเศศ. เล่มเดิม. หน้า 332. และสุวิทย์ วิทยวัฒน์. เล่มเดิม.

หน้า 89.

² สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. "เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2398)," ใน เศรษฐกิจไทย. 2533. หน้า 67.

* บาลเลกัวซ์ ชาวฝรั่งเศส ดำรงตำแหน่งเป็นสังฆนายกคณะมิชชันนารีคาทอลิกประจำประเทศไทย เดินทางเข้ามาเมืองไทยสมัยรัชกาลที่ 3 และมรณภาพในสมัยรัชกาลที่ 4 ตลอดระยะเวลาที่ใช้ชีวิตอยู่ในเมืองไทย 32 ปี ท่านได้คุ้นเคยคบหากับชนทุกชั้น และได้แสวงหาความรู้จากการเดินทางไปเผยแพร่ศาสนาคริสต์ยังเมืองต่าง ๆ ในประเทศไทย ; อ้างอิงมาจาก มงเซญเออร์ บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า (20). และขจร สุขพานิช. ฐานันดรไพร่. 2524. หน้า 6.

³ มงเซญเออร์ บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 74.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 73. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1216.

⁵ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1210.

การผลิตข้าวของเมืองจะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ส่วนใหญ่จึงเป็นการผลิตเพื่อการบริโภคที่มุ่งสนองความต้องการภายในครอบครัว ของราษฎรเมืองจะเชิงเทราเอง

นอกจากข้าวที่เป็นพืชหลักแล้ว ราษฎรเมืองจะเชิงเทราแต่ละครอบครัวก็ยังปลูกพืชผักสวนครัว พริก จิง ข่า ตะไคร้ มะเขือ หอม กระเทียม ปลูกผักแพง แตงไทย แตงโม ข้าวโพด ปลูกถั่ว¹ ไว้บริโภคประจำวัน ทั้งในบริเวณบ้านยังปลูกไม้ยืนต้นที่ให้ผลเอาไว้กินด้วย ดังที่ปาลเลกัวซ์ได้บรรยายไว้ว่า เมืองจะเชิงเทราอุดมสมบูรณ์ไปด้วยผลไม้² นอกจากนี้หลักฐานใบบอกร้างตรา สารตรา ได้กล่าวถึงผลไม้ที่ราษฎรเมืองจะเชิงเทรานิยมปลูกกัน ได้แก่ มะม่วง ส้ม มะพร้าว ส้มโอ เป็นต้น ซึ่งไม้ผลเหล่านี้เป็นที่มาของรายได้ของรัฐบาลในส่วนของภาษีอากรด้วย³ (รายละเอียดจะกล่าวถึงในหัวข้อส่วยและภาษีอากร)

นอกจากนี้ ราษฎรเมืองจะเชิงเทรายังทำการเลี้ยงสัตว์เพื่อบริโภคภายในครอบครัวด้วย เช่น เป็ด ไก่ หมู⁴ และเมื่อว่างจากการเพาะปลูกก็จะออกไปจับปลาซึ่งเป็นอาหารหลักอีกชนิดหนึ่งของคนไทย⁵ ที่เมืองจะเชิงเทราหาปลาและสัตว์น้ำอื่น ๆ ได้ง่าย เพราะมีแม่น้ำบางปะกงไหลผ่านเมือง อีกทั้งยังมีพื้นที่ที่เป็นห้วย หนอง คลอง บึง มากมายจึงทำให้อุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์น้ำนานาชนิด ทั้งกุ้ง หอย ปู ปลาและนกตามแหล่งน้ำต่าง ๆ ในฤดูฝนมีน้ำขังตาม

¹สรรค์ รังสฤษดิ์. เล่มเดิม. หน้า 74. และ นางเนียม หริมเจริญ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรณี แผลกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ 15 หมู่ 3 ตำบลหนองตึนบก อำเภอบ้านพรือ จังหวัดจะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม 2537.

²มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 74.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 96. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1203. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 66. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 47. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 66. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1221.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 281. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1224.

⁵เจมส์ ซี อินแกรม. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย : 1850-1970. แปลโดย สุวิทย์ พักขาว นคราญ กาญจนประเสริฐ และสมิทธิ สระอุบล. 2521. หน้า 20.

แหล่งน้ำ ผูกปลาก็เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างมากมาในท้องทุ่ง กอกก และตามแพพืชนี้ทั้งหลาย เมื่อ น้ำลดลงผูกปลาก็น้ำไปลงแม่น้ำลำคลอง ที่ไหนไม่ทันก็ติดอยู่ในบึงหรือหนองน้ำ ทำให้นกทั้งหลายพากันมากินปลาเป็นอาหาร¹ รวมทั้งราษฎรเมืองฉะเชิงเทราก็จะไปจับปลาตามห้วย หนองน้ำ คลอง และบึงเหล่านั้นด้วยเช่นกัน

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง เมืองฉะเชิงเทราอุดมสมบูรณ์ไปด้วยปลา ราษฎรหาปลาทำเป็นอาหารได้ง่าย และเมื่อหาปลาได้มากจนเหลือรับประทาน ก็จะหมักเกลือทำเป็นปลาเค็มตากแห้งไว้ หรือทำเป็นปลาร้า ปลาเจ่า และน้ำปลาส่วนกุ้งจะใช้หาคะปี้² วิธีการจับปลาใช้เครื่องมืออย่างง่าย ๆ ที่ทำขึ้นเอง เช่น สุ่ม ลอบ ตุ่ม เป็นต้น การที่มีปลาชุมมากนอกจากเป็นอาหารของราษฎรเมืองฉะเชิงเทราเองแล้ว ยังเป็นแหล่งที่มาของรายได้ของรัฐบาลในส่วนของการค้าอีกด้วย³

1.2 การผลิตเครื่องอุปโภค(เครื่องมือเครื่องใช้)

เมื่อว่างจากการทำนา ราษฎรเมืองฉะเชิงเทราก็จะทำเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ เพื่อใช้ในชีวิตประจำวันของตนเอง เช่น การทอผ้า สานตะกร้า กระบุง กระจาด ฯลฯ จากที่ผู้เขียนได้ไปสัมภาษณ์ นางเนียม หริ่มเจริญ ก็พบว่ากำลังนั่งสานสังกา ไซ(เครื่องมือจับปลา)และที่บ้านของนางเนียม มีกระบุง กระจาด ตะกร้า ลอบดักปลา ฯลฯ แขนวอยู่เต็มไปหมด ซึ่งคุณยายเนียมบอกว่าเป็นผู้ไปตัดไม้ไผ่ นำมาผ่า จักตอกและสานเองทั้งสิ้น การที่สามารถทำเครื่อง

¹มงเซญอร์ บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 13-14.

²สิริ แผลูกอินทร์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรณี แผลูกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ 31 หมู่ 7 ตำบลบางกะไห อำเภอมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 5 พฤศจิกายน 2536. ; เนียม หริ่มเจริญ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรณี แผลูกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ 15 หมู่ 3 ตำบลหนองตีนนก อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม 2537. และโชค ต้นพงษ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรณี แผลูกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ 40/2 หมู่ 2 ตำบลพนม อำเภอมโนรมย์ จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน 2537.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 47. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

มือเครื่องใช้เหล่านี้เป็นก็เนื่องจากฝึกหัดทำมาตั้งแต่สมัยยังเด็ก¹ และในหมู่บ้านต่าง ๆ ของเมืองฉะเชิงเทรา ราษฎรส่วนใหญ่จะมีฝีมือทางด้านงานหัตถกรรมภายในครัวเรือนมากและบริเวณรอบ ๆ บ้านตลอดจนตามหัวไร่ปลายนา ราษฎรจะปลูกไม้ไผ่ไว้โดยรอบ เพราะสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการทำเครื่องจักสานต่าง ๆ ได้ดังนี้²

- เครื่องใช้ภายในบ้าน เช่น กระบุง กระจาด กระชอน กระด้ง ตะกร้าล้างปลา ตะแกรง ผาชี ชะลอม เป็นต้น
- เครื่องมือกสิกรรม เช่น คราด ไร่จระเข้ ตะกร้อสอยผลไม้ เชิง เชิงใส่เบ็ด หลัว ห้อม บั้งก็๋ สุ่มไก่ ตะกร้าใส่หญ้า เป็นต้น
- เครื่องดักจับสัตว์น้ำ เช่น ลอบ ไซ ดุ่ม สุ่ม ชะนาง ข้อง กระชัง เป็นต้น
- สิ่งของเบ็ดเตล็ด เช่น หมวกชาวสวน หมวกจีน(ก๊วยเล้ง) เผลวปักหม้อยา ตะกร้อ เป็นต้น

นอกจากนี้ไม้ไผ่และไม้ไผ่สีสุกยังนำมาใช้ปลูกสร้างบ้านเป็นที่พักอาศัยได้ด้วย³ ดังที่หมอบรัดเลและคณะมิชชันนารีกล่าวถึงการสร้างบ้านเรือนของคนไทยที่ทำด้วยไม้ไผ่ว่า

...ด้วยเขาใช้กันแต่ไม้ไผ่และจากกระทำเปนโรงแลเรือนพะเพิงอยู่ดังนี้, มิได้ใช้ตึก
 เปนที่เรือนอยู่โดยมาก⁴...

ไม้ไผ่จะทาสีเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ ของตัวบ้านเรือนและที่พักอาศัย คือทำเป็นฝาเรือนขัดแตะ

¹เนียม หริมเจริญ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรณิ แผลูกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ 15 หมู่ 3 ตำบลหนองตีนนก อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม 2537.

²วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. เครื่องจักสานในประเทศไทย. 2532. หน้า 44. และ
 วินัย วิริยะปานนท์. เครื่องจักสาน. 2527. หน้า 22, 31, 40 และ 49.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 5. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1200.

⁴หมอบรัดเล และคณะมิชชันนารี. เล่มเดิม. หน้า 125-126.

จำนวนเงินผูกปีที่เก็บจากชาวจีนเมืองฉะเชิงเทรา ได้เป็นอันดับ 2 ของประเทศ¹ ดังร่างสารตราสมัยรัชกาลที่ 3 ที่กล่าวถึงชาวจีนในเมืองฉะเชิงเทรา ไว้ดังนี้

...จีนแขวงเมืองฉะเชิงเทรา แตกอร์มอยู่เบื่อนันมาก พวกจีนตั้งบ้านเรือนทำสวรอยย ตั้งโรงหีบน้ำตาลทรายขายส่งสลับกันไปทุกปี จีนเรือจอร์ จีนลูกคาและจีนหัวเมืองอื่น ... ภาเกินมาตั้งบ้านเรือน ทำมาหากินและทำสวรใหญ่ไรยอยย ตั้งโรงหีบน้ำตาลทรายขายส่งเมืองฉะเชิงเทรา²...

นอกจากอาชีพทำนา ทำสวน ทำไร่ ที่กล่าวมาแล้วนั้น การหาของป่า เช่น เร่ว รัง ช้าง ช้าง กระจง กระวาน เป็นต้น³ ยังถือว่าเป็นอาชีพได้ด้วย การหาของป่าของราษฎรเมืองฉะเชิงเทรา มักทำในหน้าแล้ง อาชีพนี้ทำให้ราษฎรมีผลผลิตส่วนเกินจากการผลิตแบบพอเพียงชีพแต่ก็เป็นส่วนเกินที่จะต้องส่งเป็นส่วยให้แก่รัฐ⁴

2. การผลิตเพื่อเสียภาษีอากรให้แก่รัฐ

สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ กำลังคนหรือกำลังแรงงานไพร่เป็นทรัพยากรสำคัญ ทั้งในด้านเศรษฐกิจ การเมือง และการทหาร ด้านเศรษฐกิจพวกไพร่เป็นแรงงานสำคัญในการผลิตเครื่องอุปโภคและบริโภค ผลผลิตที่ได้จากแรงงานไพร่นอกจากเพื่อใช้ในชีวิตประจำวันและ

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 52. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 5. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1171. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1193. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 42. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1201. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 48. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1197.

⁴ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เล่มเดิม. หน้า 31.

ใช้ภายในครอบครัวแล้ว ยังเป็นรายได้ให้แก่รัฐในรูปแบบของภาษีอากรต่าง ๆ เช่น อากรสมพัสดุ¹ ค่านา² เป็นต้น

ค่านา เป็นส่วยชนิดหนึ่งซึ่งเรียกเก็บจากราษฎร โดยที่รัฐกำหนดให้ส่งเป็นข้าวเปลือก ไร่ละ 2 ถัง ถ้าส่งเป็นเงินจะเสียค่านา ไร่ละ 1 สลึง การที่รัฐเรียกเก็บเป็นข้าวเปลือกส่วนหนึ่ง เพื่อนำมาเป็นเสบียงในยามศึกสงคราม เนื่องจากในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น(รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3)เป็นระยะเวลาที่ไทยต้องทำสงครามกับประเทศเพื่อนบ้าน และที่มีผลกระทบต่อเมืองจะเข้เกรงเป็นอย่างมาก คือการทำสงครามกับประเทศลาวและรบกับญวนในเขมร ดังหลักฐานสารตราถึงพระยาโกษาธิบดี ที่ได้กล่าวถึงการทำสงครามระหว่างไทยกับญวนในเขมร ว่า ใน ปี พ.ศ.2353 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 2 ญวนได้ยกทัพเข้ามายึดเมืองพุทไธสงเพชรของประเทศเขมร ซึ่งขณะนั้นเขมรเป็นเมืองขึ้นของไทย ด้วยเหตุนี้ไทยจึงยกทัพเข้าไปตั้งค่ายที่ประเทศเขมร เมื่อตั้งค่ายมั่นคงแล้ว พระยาอภัยภูเบศรได้ให้พระยาพระเขมรลงไปสืบราชการที่เมืองพุทไธสงเพชร³ และหลักฐานจากพระราชสาส์นญวนถึงไทยเรื่องยกทัพมาคุมเขมร กล่าวถึงสาเหตุที่ญวนเข้ามาอ้างว่า ยกทัพเข้ามาในประเทศเขมร เพราะเขมรกำลังจวนวายและอยู่ในช่วงที่ไทยมีศึกสงคราม ประกอบกับกำลังทำการพระเมรุรัชกาลที่ 1 ด้วยเหตุนี้ ญวนจึงจำเป็นต้องยกทัพเข้ามายังประเทศเขมร เพื่อรักษาเมืองเขมรให้อยู่ในความสงบเรียบร้อย⁴ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ไทยต้องทำ

¹อากรสมพัสดุ คืออากรที่เก็บจากพืชไร่ไม้ล้มลุก และเก็บเฉพาะที่ดินที่ทำการเพาะปลูกจริง ๆ พักดินการเก็บคิดเป็นไร่ ; อ้างอิงมาจาก สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. "วิวัฒนาการของระบบเศรษฐกิจการเมืองไทยก่อนสนธิสัญญาเบาว์ริง," ใน เศรษฐกิจกับการเมืองไทย. 2532. หน้า 93.

²ค่านา คือส่วยชนิดหนึ่งซึ่งพระมหากษัตริย์เรียกจากราษฎรผู้ใช้ที่ดินของรัฐ ทามาหากิน ค่านามี 2 อย่าง คือส่งข้าวเปลือกเป็นส่วยอย่างหนึ่ง และส่งเงินเป็นส่วยอีกอย่างหนึ่ง ในสมัยรัชกาลที่ 2 ถ้าส่งเป็นข้าวเปลือก ส่งไร่ละ 2 ถัง ถ้าส่งเป็นเงิน ไร่ละสลึง ; อ้างอิงมาจาก ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ. 2522. หน้า 75.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 8. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1172.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 19. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1173. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 13. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

สงครามรบกับญวนในเขมร ที่เรียกว่า "อานัมสยามยุทธ" สงครามครั้งนี้ติดพันกันถึง 14 ปี คือ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2376 ถึงปี พ.ศ.2390¹ และทำสงครามกับลาว โดยเฉพาะการต่อต้านอำนาจไทยโดยเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ.2369)² ซึ่งมีผลกระทบต่อเมืองฉะเชิงเทรา เพราะฉะเชิงเทรา เป็นเมืองหน้าด่านทางด้านตะวันออกของกรุงเทพฯ³ และอยู่ในเส้นทางยุทธศาสตร์ คือเป็นทางผ่านในการเดินทัพของไทยไปทำสงครามกับประเทศลาวและเขมร เช่น การยกทัพผ่านเมืองฉะเชิงเทราไปปราบกบฏอนุวงศ์ รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดเกล้าฯให้จัดทัพยกขึ้นไปปราบถึง 4 กองทัพ ในจำนวนกองทัพดังกล่าว กองทัพหนึ่งมีพระยาราชสุภาวดี(เจ้าพระยาบดินทร์เดชา)เป็นแม่ทัพเดินทางไปทางคลองสำโรง ขึ้นไปตามลำน้ำบางปะกงผ่านเมืองฉะเชิงเทรา ต่อไปยังเมืองปราจีนบุรี⁴

ด้วยเหตุนี้ เมืองฉะเชิงเทราจึงต้องเตรียมความพร้อมไว้เสมอทั้งในด้านไพร่พล และด้านอาวุธยุทธปัจจัย ดังหลักฐานจากร่างสารตราถึงพระยาวิเสทภูไชยเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา ให้ชำระเลกไพร่หลวงมาคงหมู่คงกอง เพื่อใช้ราชการบ้านเมืองและเป็นกำลังไพร่พลยามมีศึกสงคราม จะได้เรียกกระดมพลหรือเกณฑ์ใช้ในราชการอื่น ๆ ได้ทันที่⁵ และหลักฐานจากจดหมายถึงพระพิชัยสงคราม เรื่องให้เมืองฉะเชิงเทราเร่งรัดทำแทนปืนใหญ่และโรงปืนให้แล้วเสร็จโดยเร็วกับให้สำรวจแม่น้ำบางปะกงว่า มีความกว้างหรือแคบเท่าใด น้ำลึกเท่าใด ตามริมฝั่งแม่น้ำ มีสภาพเป็นแหลมคูกน้ำอยู่ตรงไหนบ้าง เพื่อจะได้วางกำลังไพร่พลและปืนใหญ่คุ้มซ่อนไว้รับข้าศึก ดังข้อความที่ว่า

¹ก.ศ.ร.กุหลาบ. อานามสยามยุทธ. 2514. หน้า 486.

²วอลเตอร์ เอฟ เวลลา. แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ. 2530. หน้า 56.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 248. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1230. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 52. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1199.

⁴สุดาใจ พงศ์กล้า. เล่มเดิม. หน้า 15.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 11. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

...ไห ... ทาแทนเป็นใหญ่ทิวคางอยู่กับโรงป็น ๓ หลัง ไหแล้วกับไหญ่ไพไชสงคราม

หลังนายสีทวัดแมนเมืองจะเชิงเทรา แลปากน้ำบางปะกง จ	กว้าง	} สักเทาโดย
	แคบ	

ยังนำจกดินสักเทาโดย แลริมฝั่งตามแม่น้ำทิวคางแหลม แหงโดยตำบลโดย จชุมขนวง
ไพรพล แลปืนใหญ่ไว้รับรองยิงมาศึกใด ณ ตำบลโดย...¹

การทำสงครามระหว่างไทยกับประเทศเพื่อนบ้านทางด้านตะวันออกนี้ ส่งผลให้ราษฎรเมืองจะเชิงเทราบางส่วนถูกเกณฑ์ไปรบ² หรือเกณฑ์แรงงานส่งเสียยต่าง ๆ ให้กองทัพ ดังจะเห็นได้จากที่หลวงพิพิทเสนา นายกองส่วยเร็วเมืองจะเชิงเทราได้รับมอบหมายให้ทำบัญชีหาว่าจำนวนคนเพื่อไปทัพ³ และให้เจ้าเมืองกรมการเมืองจะเชิงเทรา รวบรวมข้าว เกลือ เกรียน กระปือ กระสุนปืนใหญ่ ส่งไปให้กองทัพไทยที่เข้าไปตั้งมั่นในประเทศเขมร⁴ นอกจากนี้ ยังมีการเกณฑ์แรงงานเลกไพร่หลวงเมืองจะเชิงเทรา ให้ต่อเรือเพื่อใช้บรรทุกข้าวและเกลือลำเลียงไปส่งให้กองทัพด้วย⁵ ความยากลำบากเช่นนี้ทำให้ไพร่บางส่วนหลบหนีเข้าป่า ส่งผลต่อแรงงานด้านเกษตรกรรมทำให้ลดน้อยลงไป ดังหลักฐานจากร่างสารตราถึงพระยาวิเสทภูไชยเจ้าเมืองจะเชิงเทรา ให้ชำระสืบสวนและติดตามเอาตัวเลกไพร่ที่หลบหนีไปนั้น รวบรวมกลับมาไว้ใช้ในราชการสำหรับบ้านเมืองต่อไป⁶

การที่ราษฎร (ไพร่) เมืองจะเชิงเทราบางส่วนหลบหนีเข้าป่า หรือไปแอบแฝงในที่อื่น ๆ และบางส่วนก็ต้องถูกเกณฑ์ไปรบหรือเกณฑ์แรงงานส่งยุทธปัจจัยต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ไม่มีเวลาเพาะปลูกข้าว หรือมีเวลาบ้างก็ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 223. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 54. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 295. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 250. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 13. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

⁶หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

ภาระการหาเลี้ยงชีพหรือทำการเพาะปลูกจึงตกเป็นหน้าที่ของภรรยาเป็นส่วนใหญ่¹ ดังนั้น สภาพเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงส่วนใหญ่จึงน่าจะทำการผลิตแต่พอเลี้ยงชีพเท่านั้น และหลักฐานร่างตราที่มีมาถึงเจ้าเมืองกรมการเมืองฉะเชิงเทรา ที่ว่า "ข้าวเป็นบุทรปัจจย"² อย่างหนึ่ง ซึ่งจะเห็นได้ในช่วงสงครามไทยรบกับญวนในเขมร เมืองฉะเชิงเทราถูกเกณฑ์ให้ส่งข้าว³ ดังหลักฐานจากใบบอกถึงเมืองฉะเชิงเทราให้ลิ้นข้าว ขนข้าว ลาเลี้ยงไปส่งกองทัพไทยที่เขมร และให้ขนข้าวเมืองฉะเชิงเทราที่ได้จากการเรียกค่านาไปไว้ยังฉางเมืองปราจีนบุรี เพื่อสำหรับไว้จ่ายกองทัพ นอกจากนี้ข้าวของเมืองฉะเชิงเทรา ยังนำมาจ่ายเป็นเสบียงแก่ผู้เดินทางไปมาติดต่อราชการต่าง ๆ หรือกิจราชการอื่น ดังหลักฐานสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาวิเสทภูไชย ให้ขนข้าวจากเมืองนครนายกและเมืองปราจีนบุรีมาตวงขึ้นฉางไว้ที่เมืองฉะเชิงเทรา เพื่อจะได้จ่ายข้าวแก่ข้าหลวงที่ไปมากิจราชการต่าง ๆ และจ่ายโรงหีบหลวง⁴ หรือนำออกขายให้แก่ราษฎรในราคาถูก เมื่อเกิดการขาดแคลนข้าว อันเนื่องมาจากฝนแล้งหรือน้ำท่วม ดังหลักฐานสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระพิชัยชาญยุทธ ให้ซื้อข้าวเมืองฉะเชิงเทราบรรทุกเรือส่งเข้าไปยังกรุงเทพฯโดยเร็ว เพราะกรุงเทพฯเกิดการขาดแคลนข้าวเป็นอย่างมาก⁵

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. 2531. หน้า 10.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1214.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 2. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1172. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 8. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1172. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 12. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1173.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 2. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1172. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 31. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 13. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลจึงห้ามไม่ให้ขายข้าวแก่ประเทศอื่น¹ เพราะอาจจะตกไปถึงมือข้าศึก และกลัวว่าจะเกิดการขาดแคลนข้าว การห้ามขายข้าวนี้ดำเนินมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ปี พ.ศ. 2398² ประกอบกับในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง การค้าของไทยกับต่างประเทศ ได้ถูกควบคุมอย่างใกล้ชิด ด้วยวิธีการผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้า มิให้ราษฎรหรือเอกชนทำ การค้าสินค้าต้องห้าม เช่น ข้าว เร่ว ผาง ฯลฯ อย่างเสรีกับพ่อค้าต่างประเทศ ต้องติดต่อกับ พระคลังสินค้าเท่านั้น³

นอกจากราษฎรเมืองจะเชิงเตรา จะทำการผลิตข้าวเพื่อยังชีพและส่งส่วยให้กับรัฐแล้วยังผลิตเครื่องอุปโภคบริโภคอื่น ๆ เพื่อเสียภาษีให้แก่รัฐ เช่น ผ้า ดังปรากฏอยู่ในบัญชีเกณฑ์เครื่องทอพระเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่กล่าวถึงการเกณฑ์ผ้าขาวจากเมืองจะเชิงเตรา ซึ่งแสดงว่าราษฎรเมืองจะเชิงเตราทอผ้าใช้เอง และส่วนหนึ่งเสียภาษีให้แก่รัฐ ดังข้อความตอนหนึ่งที่ว่า

...ต้องการผ้าขาวขนาดสับิง ... สำหรับใช้การเบดเสถเบอันมาก ... เมือง
จเชิงเตรา ผาขาว ๑๐๐⁴...

และการที่ราษฎรเมืองจะเชิงเตรามีความสามารถในการต่อเรือ จึงถูกเกณฑ์ให้ต่อเรือ ดังใบบอกถึงเมืองจะเชิงเตรา เรื่องให้ส่งเรือลำเลียงไปให้เจ้าพระยายมราชว่า "ให้เกณฑ์เลกด่านเมืองจะเชิงเตรา ต่อเรือลำเลียงบรรทุกข้าวและเกลือ โดยให้กองหลวงพิพิทเสนาต่อเรือ

¹วอลเตอร์ เอฟ เวลลา. เล่มเดิม. หน้า 224. และเตช ปุณนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435-2458. แปลโดย ภรณ์ กาญจนสุทธิ. 2532. หน้า 70.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 69. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1217.

³จิตร ภูมิศักดิ์. เล่มเดิม. หน้า 442. และชาญวิทย์ เกษตรศิริ. "มองประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์," ศิลปวัฒนธรรม. 2 (18): 14-25 ; เมษายน 2524.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 5. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ. 1171.

ลาเสียง 4 ลา และกองหลวงพลหัตต่อเรือลาเสียง 3 ลา"¹

เนื่องจากเมืองฉะเชิงเทรา มีสัตว์น้ำอุดมสมบูรณ์ ราษฎรสามารถจับสัตว์น้ำ เช่น ปลา ได้เป็นจำนวนมาก จนกระทั่งมีการซื้อขายเกิดขึ้น ดังนั้นรัฐจึงเก็บอากรค่าน้ำ ดังหลักฐานร่างตรา น้อยถึงเมืองพนมसारคาม กล่าวถึงรัฐฯให้นายอากรเรียกค่าน้ำจากราษฎรผู้จับปลาซื้อขายกัน² และจากหลักฐานใบบอกเมืองฉะเชิงเทรา เรื่องชำระเงินอากรค่าน้ำ ที่กล่าวถึงอาแดงเจียม นายอากรค่าน้ำประกาศห้ามราษฎรลงจับปลาในหนองน้ำ 57 แห่งที่เมืองฉะเชิงเทรา หากใคร ประสงค์จะจับปลาในหนองน้ำเหล่านี้จะต้องเสียอากรค่าน้ำ³ และจากข้อความที่ปรากฏในร่างตรา ถึงเมืองฉะเชิงเทรา กล่าวถึงเจ้าพระยาจักรีมีหนังสือมาถึงเจ้าพระยาวิเสทภูไชย เจ้าเมือง ฉะเชิงเทราว่า มีตราโปรดเกล้าฯให้นายอากรออกมาเรียกอากรค่าน้ำจากราษฎรลาว เขมร ผู้ ซึ่งจับปลาในท้องที่ที่ประกาศไว้ว่าต้องเสียอากรค่าน้ำตามพิภค ๗ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา⁴ ซึ่ง านปี พ.ศ. 2352 มีอากรค่าน้ำที่ส่งไปจากเมืองฉะเชิงเทรา เป็นจำนวนเงิน 4 ชั่ง 10 ตาถึง ดยเหตุนี้วิเศษนายอากรค่าน้ำเป็นผู้นำส่ง⁵ ส่วนราษฎรที่จับปลาตามท้องร่องสวน และหนองน้ำ เล็ก ๆ ที่น้ำขัง ไม่ต้องเสียอากรค่าน้ำ⁶ เพราะราษฎรจับสัตว์น้ำเพื่อบริโภค

ในขณะที่เดียวกันกำลังคนเป็นพื้นฐานสำคัญอย่างหนึ่งของการสร้างอำนาจทางการเมือง เป็นกำลังกองทัพเมื่อเกิดศึกสงคราม ตลอดจนเป็นแรงงานโยธาในการก่อสร้างสาธารณะสถาน ต่าง ๆ เช่น สร้างเมือง ป้อมปราการ กำแพงเมือง ซุดคลอง สร้างวัดวาอาราม เป็นต้น⁷ ด้วยเหตุนี้ การควบคุมกำลังคนจึงเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมาก สำหรับสังคมไทยสมัยก่อน

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 13. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 254. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1223.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 247. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1226.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 47. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1171.

⁶หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 254. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1223.

⁷บุญรอด แก้วกันหา. การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2411).

ระบบไพร่ เป็นกลไกสำคัญที่ถูกนำมาใช้ในการควบคุมการแจกจ่ายแรงงาน หรือกำลังไพร่พลแก่พวกมูลนาย ดังนั้น ในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แรงงานไพร่ซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญในแง่เศรษฐกิจ จึงอยู่ภายใต้การควบคุมของพระมหากษัตริย์ เจ้านายและขุนนาง¹

ด้วยระบบนี้ ราษฎรเมืองจะเชิงเทราทุกคนทั้งชายและหญิงต้องสังกัดมูลนาย ทั้งนี้เพื่อความสะดวกในการเรียกเกณฑ์แรงงานมาใช้² ซึ่งมีข้อน่าสังเกตว่า ราษฎรชายหญิงที่ขึ้นทะเบียนเป็นไพร่นั้นมีความแตกต่างกัน คือไพร่ชายจะถูกเกณฑ์แรงงานมาทำราชการตามเวลาที่กำหนดเป็นประจำ การเกณฑ์แรงงานไพร่มาเข้าเวรทำงานโยธาต่าง ๆ ให้แก่รัฐ ในสมัยอยุธยา เกณฑ์ปีละ 6 เดือน โดยจะเข้าเวรเดือนเว้นเดือน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ลดลงเหลือปีละ 4 เดือนหรือที่เรียกว่า "เข้าเดือนออกสองเดือน" และในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ก็ได้ลดเวลาลงอีกเหลือเพียงปีละ 3 เดือน หรือ "เข้าเดือนออกสามเดือน"³

สำหรับไพร่หญิงส่วนใหญ่นอกจากขึ้นทะเบียนเป็นไพร่ มีเพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่ถูกเกณฑ์แรงงานมาใช้ และงานที่ถูกเกณฑ์มาทำมักเป็นงานเบากว่างานของไพร่ชาย ที่เมืองฉะเชิงเทราไพร่หญิงถูกเกณฑ์มาทำงานบ้านรับใช้มูลนาย ดังหลักฐานจากร่างตราน้อยเจ้าพระยาภูธราภัยฯถึงเมืองฉะเชิงเทรา ที่กล่าวถึง หมื่นตันเอาตัวอาแดงมา หมูไพร่หลวงมาใช้สอยอยู่ที่เรือน ซึ่งอาแดงมาไม่ได้เป็นหนี้สินกับหมื่นตัน ดังนั้นขุนยกกระบัตรจึงไปว่ากล่าวขอเอาตัวอาแดงมา มาไว้คงหมวดคงกอง⁴

ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงการเกณฑ์แรงงาน จึงมักหมายถึงการระดมแรงงานของไพร่ชายมาใช้ในราชการต่าง ๆ สมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ไพร่ชายเมืองฉะเชิงเทราได้ถูกเกณฑ์แรงงานทำงานต่าง ๆ คือ

1. ในปี พ.ศ.2385 ถูกเกณฑ์ตัดไม้กันเกรา เติ่งรัง ยาง ประดู่ ฯลฯ รวมกันเป็นจำนวน 451 ต้น สำหรับทำเสาชิงสายโซ่ที่เมืองสมุทรปราการ และซ่อมแซมโรงฟาง⁵

¹จอร์ สุขพานิช. เล่มเดิม. หน้า 77-78.

²อัญชลี สุสายัณห์. ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2524. หน้า 25.

³จอร์ สุขพานิช. เล่มเดิม. หน้า 37 และ 79.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 240. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1229.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 75. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1204.

2. ในปี พ.ศ.2386 ถูกเกณฑ์ให้ต่อเรือลำเลียง จำนวน 7 ลำ เพื่อใช้บรรทุกข้าว และเกลือส่งกองทัพที่ออกไปตั้งค่ายรบกับญวนที่ประเทศเขมร¹
3. ในปี พ.ศ.2387 ถูกเกณฑ์ให้ซ่อมแซมและทำซ่อม กำแพงเมืองฉะเชิงเทรา²
4. ในปี พ.ศ.2388 ถูกเกณฑ์รับที่ดินเพื่อสร้างเมืองฉะเชิงเทราใหม่ โดยทำที่ดิน 3 ห้าง 2 หลัง ทำศาลเจ้าหลักเมืองและเกณฑ์ตัดไม้ ขนอิฐ สำหรับใช้สร้างเมืองอีกเป็นจำนวนมาก³
5. ในปี พ.ศ.2390 ถูกเกณฑ์ลงไปกรุงเทพฯ เพื่อทำพระเมรุงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย⁴
6. ในปี พ.ศ.2393 ถูกเกณฑ์มาอยู่เวรยามรักษาเมือง ซ่อมแซมซ่อม กำแพงเมืองฉะเชิงเทรา และโรงปืนที่ชำรุด⁵
7. ในปี พ.ศ.2394 ถูกเกณฑ์ลงไปกรุงเทพฯ เพื่อทำการพระเมรุพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว⁶
8. ในปี พ.ศ.2395 ถูกเกณฑ์ตัดรากลาหู่ จำนวน 300 ราก ส่งเข้าไปกรุงเทพฯ เพื่อใช้ทำรูปสัตว์ รูปเทวดา ประดับพระเมรุพระศพพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี* ตัดไม้ส่งกรุงเทพฯ

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 13. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 137. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 201. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 159. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1209.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 144. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1212.

⁶หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 126. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1213.

*พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี เป็นพระธิดาในพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ (พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) เมื่อพระบิดาลิ้นพระชนม์ รัชกาลที่ 3 จึงโปรดให้รับพระเจ้าหลานเธอพระองค์นี้เข้ามาเลี้ยงในวัง ทรงสนิทสนมหาอย่างยิ่ง ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระนางนาฏราชเทวี เป็นอัครมเหสีพระองค์แรก เสด็จสวรรคตเมื่อประสูติเจ้าฟ้าชาย ; อ้างอิงมาจาก จุลลดา ภักดีภูมินทร์.

เพื่อใช้ซ่อมประตู กำแพงรอบพระบรมมหาราชวังที่ชำรุดผุพัง และตัดไม้ส่งเข้ากรุงเทพฯ เพื่อใช้ทำตาลปัตรถวายพระสงฆ์ในงานฉลองวัดบวรนิเวศวิหาร และในงานพระศพพระองค์เจ้าวิมลวิมลวงศ์¹

9. ในปี พ.ศ. 2396 ถูกเกณฑ์ตัดไม้ส่งกรุงเทพฯ เพื่อใช้ทำรางค้ำปราสาท สำหรับประดิษฐานพระแก้วมรกตและพระไตรปิฎก เนื่องจากของเดิมเก่าชำรุดทรุดโทรม²

ไพร่ที่ไม่ต้องการถูกเกณฑ์แรงงานเข้าเดือนรับราชการ ก็อาจจ้างผู้อื่นไปเข้าเดือนแทนได้³ และไพร่เมืองฉะเชิงเทราบางคนมีการจ้างผู้อื่นไปเข้าเดือนทำงานแทน เช่นหลักฐานร่างตราน้อยเจ้าพระยาภูธราภัยฯ ถึงเมืองฉะเชิงเทรา ที่ว่า

...เจ้าหมื่นนายกองก็ไปขอเอาตัวมาชำระราชการ เมื่อนายเงินไม่ยอมไปก็ต้องเสียเงินค่าเดือนให้แก่เจ้าหมื่นนายกอง จางคนอื่นทำการต่อไป แบบอย่างมาดังนี้⁴...

และหลักฐานร่างตราน้อยเจ้าพระยาบวรฯ ถึงเมืองพนมसारคาม ว่า

...มีตราโปรดให้เกณฑ์คนเลกกองส่วยทอง ... ออกไปคิดราชการทางเมืองอุดงมีไชย... ไปราชการทัพ ... จัดการทัพไว้ ให้ตัวเลกกระดมทำการพรเมร ตัวเลกที่ป่วยเจ็บไปไม่ได้ออกเอาเงินจ้างคนไปแทน⁵...

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 45. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1214. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1214. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 57. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1214.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1215.

³จร สุขพานิช. เล่มเดิม. หน้า 4.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 240. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1229.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 304. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1224.

ในช่วงที่รัฐไม่มีความจำเป็นต้องใช้แรงงานเกณฑ์ ก็จะทำให้ไพร่ส่งสิ่งของที่ทางราชการต้องการแทน ซึ่งส่วนมากเป็นของป่า เช่น ไร่ กระวาน รง ไม้ ชี้ผึ้ง เป็นต้น เนื่องจากในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง โดยเฉพาะสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 การค้าสำเภาเจริญรุ่งเรืองของป่าเหล่านี้เป็นสินค้าสำคัญในการค้ากับต่างประเทศ¹ ดังนั้นบอกเมืองจะเชิงเทรา เรื่องส่งผลไร่ส่วย ว่า

...ข้าพเจ้า พรวิเสทฤาชัย เจ้าเมือง ... ณ เชียงเทรา ... ด้วยมีทองคำพระราชศรีหะโปรฎเกล้า ... ออกมาถึงข้าพเจ้า กร่มการว่า ผลไร่เบนดินสินค้าสาหรับตอบแทนสำเภา นายสหลูกำปัน ลูกค้าต่างประเทศเสมอทุกปี²...

ดังนั้น อาชีพอีกอย่างหนึ่งของราษฎรเมืองจะเชิงเทรา คือการหาของป่า อาชีพนี้ทำให้มีผลผลิตส่วนเกินจากการทำการผลิตแบบพออยู่พอกินเพื่อส่งส่วยให้แก่รัฐ ในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นช่วงที่ไทยกำลังฟื้นฟูบูรณะบ้านเมือง จึงจำเป็นต้องใช้สิ่งของบางอย่าง ซึ่งรัฐอาจเรียกเก็บส่วยเกณฑ์เป็นการพิเศษ เพื่อใช้ในกิจการบางอย่างโดยเฉพาะ เช่น งานพระเมรุหรืองานก่อสร้างต่าง ๆ ที่ต้องใช้วัสดุก่อสร้างเป็นจำนวนมาก³ ด้วยเหตุนี้ เมืองจะเชิงเทรา จึงถูกเกณฑ์ให้ส่งสิ่งของต่าง ๆ ดังนี้

1. ในปี พ.ศ.2352 เกณฑ์ให้ส่งผ้าขาว เส้าพระเมรุ ไม้จ้าว ลูกผักแพง เขือกหนึ่ง หวาย ไปร่ง จาก หลักหมัน ไม้เฒ่า ไม้เฒ่าโลก เขือกหนึ่ง น้ำมันยาง สี่ผึ้ง และชัน เพื่อใช้ในการพระเมรุรัชกาลที่ 1⁴

¹นิธิ เอียวศรีวงศ์. "วัฒนธรรมกะฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์," วารสารธรรมศาสตร์. 11 (1):71-87 ; มีนาคม 2525.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 57. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1208.

³นันทิยา สว่างวุฒิธรรม. การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ.2325-2448). 2525. หน้า 89.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 5. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1171.

2. ในปี พ.ศ.2377 เกณฑ์ให้ส่งแจว กงทับท้าย กงฉางงอ กงฉางลา และกง เพื่อนำไปต่อเรือสำเภา¹

3. ในปี พ.ศ.2378 เกณฑ์ให้ส่งไม้ เพื่อนำไปทำเพดาน ประตู และกำแพงแก้ววัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม² (รายละเอียดปรากฏในตาราง 1 ที่ภาคผนวก)

นอกจากสิ่งของที่ถูกเกณฑ์ เพื่อนำมาใช้ในกิจการต่าง ๆ ดังที่ได้แสดงไว้ในตาราง 1 แล้ว เงินตราก็มีความสำคัญเช่นกัน ดังนั้นรัฐจึงให้ไพร่ส่งเงินตราแทนส่วยสิ่งของได้ ซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ไพร่เมืองจะชิงเทราเคยส่งเงินแทนส่วยสิ่งของ คือ ในปี

- พ.ศ.2387 ส่งเงินจำนวน 15 ตำลึง³

- พ.ศ.2394 ส่งเงินจำนวน 16 ชั่ง 11 ตำลึง 2 บาท 2 สลึง 1 เฟื้อง⁴

ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นระยะที่เมืองไทยต้องฟื้นฟูบ้านเมืองและสร้างเมืองหลวงใหม่ เงินตราจึงเป็นสิ่งจำเป็นและไม่ค่อยพอใช้จ่ายในการทำนุบำรุงแผ่นดิน รัฐจึงพยายามแสวงหารายได้ โดยการแต่งสำเภาไปค้าขาย ดังปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่ว่า

...เงินเก็บมาได้แต่ส่วยสาอากร ก็พอใช้ทำนุบำรุงแผ่นดิน เหลือจึงได้เอามาแจกเบี้ยหวัดไม่ครบพอ ต้องเอากำไรตกแต่งสำเภามาเพิ่มเติมเข้าอีก จึงพอใช้ไปได้ปีหนึ่ง ๆ⁵...

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6/ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 47. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1197.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 186. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 126. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1213.

⁵เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เล่มเดิม. หน้า 77.

ทำให้การค้าสำเภาของไทยเจริญรุ่งเรืองมาก สินค้าออกที่สำคัญอย่างหนึ่งซึ่งเป็นที่ต้องการ คือ สินค้าประเภทของป่า¹ ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงเรียกเก็บส่วยของป่าจากเมืองฉะเชิงเทราโดยเฉพาะเร็วเป็นส่วนมาก เพราะเป็นเมืองที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ การคมนาคมสะดวกเร็วกว่าเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ห่างไกลออกไป อีกทั้งที่เมืองฉะเชิงเทรายังมีพื้นที่ที่เป็นป่ามีบริเวณกว้างขวางและอุดมสมบูรณ์ ดังหลักฐานในบอกเมืองฉะเชิงเทราเรื่องส่งผลเร็วส่วย ที่กล่าวถึงพื้นที่ป่าเร็วของเมืองฉะเชิงเทราว่า มีหลายแห่ง คือบริเวณป่าแรมเขา หนองหว่า หนองปรือ หนองผักกระเชด วังระกา ซึ่งอยู่แถบพรมแดนเมืองพนัสนิคม และป่าประสาทประพาส ชารชุมแสง ป่าบ้านหางแดง พรมแดนเมืองปราจีนบุรี²

ดังนั้น เจ้าเมืองฉะเชิงเทราจึงส่งนายกอง นายหมวด เกณฑ์ไพร่ในบังคับของแต่ละคนไปเก็บเร็ว* เพื่อส่งเป็นส่วยเข้าไปยังกรุงเทพฯ³ รายละเอียดเกี่ยวกับการเกณฑ์ส่วยและส่งส่วยของเมืองฉะเชิงเทรา ที่ผู้เขียนรวบรวมจากหลักฐานชั้นต้น เช่น บัญชีส่งส่วย หนังสือ ในบอก และร่างสารตรา พบว่ามีการส่งส่วยเร็วสม่ำเสมอ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2374 ถึงปี พ.ศ. 2400 แสดง

¹สินค้าประเภทของป่า หมายถึง ผลผลิตตามธรรมชาติที่มีต้นกำเนิดจากป่า ซึ่งยังมิได้ผ่านกระบวนการปรุงแต่งหรือขั้นตอนการผลิตที่ซับซ้อน และปรากฏเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ตามรูปของสัตว์ป่า ผลผลิตที่ได้จากสัตว์ป่า พืชพรรณและสมุนไพร
ปาริชาติ วิลาวัณย์. การค้าของป่าในประวัติศาสตร์อยุธยา พ.ศ. 1893-2310. 2528. หน้า 14. และศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. "การค้าต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช. 6 (1) : 4-20 ; มกราคม - เมษายน 2536.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 57. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1208.

*เร็ว มีลักษณะเป็นพืชล้มลุก ต้นกลมแข็ง ใบหนาใหญ่และยาวขนาดใบข้าว ดอกออกเป็นช่อ ลำต้นแทงขึ้นมาจากพื้นดิน โคนกอสีเหลืองอ่อน ๆ ผลของมันมีลักษณะกลม มีขนปกคลุม (คล้ายระงู) ๑ ผลตามกิ่ง เมล็ดมีลักษณะรียาว มีรสเผ็ดร้อน ซึ่งจะนำส่วนนี้ไปใช้เป็นยาหรือเป็นพวกเครื่องเทศ เร็วเป็นสินค้าผูกขาดที่สำคัญอย่างหนึ่งของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 แหล่งเก็บเร็วที่สำคัญคือป่าแถบเมืองฉะเชิงเทรา ; อ้างอิงมาจาก บุญรอด แก้วกันหา. เล่มเดิม. หน้า 41 และ 115.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 93. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1209.

ให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ของแร่ที่เมืองจะเชิงเทรา อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองนี้ ในเรื่องของการส่งส่วยของป่าตอสนองการค้าสาภาของรัฐและเป็นแหล่งที่มาของสินค้าออก อันเป็นรายได้สำคัญของรัฐในช่วงสมัยนั้นด้วย(รายละเอียดในตาราง 2 ที่ภาคผนวก)

นอกจากส่วยแร่แล้ว เมืองจะเชิงเทรายังได้ส่งส่วยทอง คือในปี พ.ศ.2383 ส่งส่วยทองหนัก 1 ชั่ง 16 ตำลึง 2 บาท และในปี พ.ศ.2393 ส่งส่วยทองหนัก 1 ชั่ง 1 ตำลึง 2 สลึง และส่งทองเป็นตัวอย่างหนัก 1 บาท¹ อีกทั้งส่วยของป่าอื่น ๆ อีก เช่น ในปี พ.ศ.2380 ส่งส่วยขมิ้น จำนวน 4 เกวียน 58 สัด เพื่อนำมาใช้ในการย้อมผ้า² และในปี พ.ศ.2378 ส่งส่วยยางรง* จำนวน 270 กระบอก หนัก 1 หาบ 4 ชั่ง ยางรงเป็นสินค้าออกที่สำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองจันทบุรีต้องการมาก ดังปรากฏในจดหมายเหตุ การส่งสินค้าบรรณาการไปยังเมืองจันทบุรีจะต้องมีรองอยู่ในรายชื่อสิ่งของบรรณาการด้วยเสมอ ยางรงนี้คนจันทบุรีไปผสมทำเป็นยา³ นอกจากการส่งส่วยของป่าต่าง ๆ ดังที่กล่าวถึงแล้วเมืองจะเชิงเทรายังเป็นเมืองหนึ่งที่ส่งภาษีอากรหลายอย่าง เช่น ภาษีสุรา บ่อนเบี้ย สมพัตร ตลาด ค่าน้ำ ภาษีจาก ฯลฯ ให้รัฐอีกด้วย (รายละเอียดในตาราง 3 ที่ภาคผนวก)

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า สภาพเศรษฐกิจโดยทั่ว ๆ ไปของเมืองจะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง มีลักษณะการผลิตแบบพออยู่พอกินคือราษฎรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการเกษตรกรรม มีการเพาะปลูกข้าวเป็นหลักสำคัญ และมีการผลิตสิ่งของต่าง ๆ เพื่อเสริมความต้องการทั้งทางด้านอุปโภคและบริโภค ในส่วนที่ผลิตไม่ได้กินนำผลผลิตส่วนเกินไปแลกเปลี่ยนกับเพื่อนบ้าน ในหมู่บ้านหรือต่างหมู่บ้าน และในช่วงสมัยนี้ รัฐมี

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 166. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1202. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 68. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1212.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 51. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

*ยางรง ได้จากไม้ชนิดหนึ่ง โดยวิธีบากต้นให้ยางไหลออกมา แล้วเอากะบอกไม้ไผ่รองไว้ เมื่อน้ำยางเต็มกะบอกแล้วปลดออก บดอย่าให้แห้งแข็งเป็นก้อน ผ่ากะบอกไม้ไผ่ออกจะได้รงเป็นแท่ง ; อ้างอิงมาจาก มงเซญอร์ บาลเลกัวซี. เล่มเดิม. หน้า 68.

³เกียรตินาคีวงศ์ วงศ์มุกดา. สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ.2325-2398. 2525. หน้า 39.

นโยบายการหารายได้ เพื่อนำมาใช้ในการบ้านเมือง ที่สำคัญอย่างหนึ่งคือการค้ากับต่างประเทศ โดยเรือสำเภา ซึ่งสินค้าออกส่วนใหญ่ คือสินค้าของป่าที่รัฐเกณฑ์เก็บในรูปของส่วยนั่นเอง เท่ากับว่ารัฐแทบจะไม่ได้ลงทุนอะไรเลย จึงทำให้ได้ผลกำไรเป็นกอบเป็นกำ และการที่เมืองฉะเชิงเทราอยู่ใกล้กรุงเทพฯ การคมนาคมสะดวก รัฐจึงได้เกณฑ์แรงงาน เกณฑ์สิ่งของส่วยของป่า โดยเฉพาะเร็ว ซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญอย่างหนึ่งในช่วงนี้ จากเมืองฉะเชิงเทราได้เป็นอันดับหนึ่งของประเทศ

ดังนั้น เมืองฉะเชิงเทราจึงเป็นเมืองที่ส่งผลผลิตส่วยของป่า อันเป็นผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจสำคัญ ให้แก่รัฐ แสดงให้เห็นว่าถึงแม้ว่าราษฎรเมืองฉะเชิงเทราส่วนมากยังคงมีการผลิตแบบพอยังชีพ แต่พวกเขาก็มีปริมาณมากพอที่จะส่งเป็นส่วยให้แก่รัฐ เพื่อรัฐจะได้นำไปเป็นสินค้าออก เท่ากับเป็นพื้นฐานก่อให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าต่อไป

ปัจจัยที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง การผลิตของเมืองฉะเชิงเทรามีสภาพกำกวมระหว่างการผลิตเพื่อยังชีพและการผลิตเพื่อการค้า ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการผลิตเพื่อยังชีพ รายละเอียดที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 สำหรับการผลิตเพื่อการค้าที่เมืองฉะเชิงเทราได้เกิดขึ้นแล้วในช่วงสมัยนั้นเช่นเดียวกัน จึงเป็นที่น่าสนใจว่าในขณะที่การผลิตส่วนใหญ่ทั้งที่เมืองฉะเชิงเทราและทั้งประเทศมีผลิตเพื่อยังชีพ แล้วมีปัจจัยอะไรบ้างที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา

ผู้เขียนทำการศึกษาปัจจัยที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง โดยจะทำการศึกษาดังนี้คือ

1. ปัจจัยภายในเมืองฉะเชิงเทราที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้า
2. ปัจจัยภายนอก ที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา

1. ปัจจัยภายในเมืองฉะเชิงเทราที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้า

1.1 ท่าเลที่ตั้งทางภูมิศาสตร์

เมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง มีฐานะเป็นเมืองชั้นนา (จัตวา)¹ อาณาเขตของเมืองในสมัยนั้นโดยรอบติดต่อกับเมืองหลวง(กรุงเทพฯ) เมืองพนัสนิคม เมืองสมุทรปราการ เมืองจันทบุรี เมืองนครนายก เมืองปราจีนบุรี เมืองประจันตคาม เมืองกบินทร์บุรี สระแก้ว วัฒนานคร และอรัญประเทศ ดังหลักฐานในบอกเมืองฉะเชิงเทรา เรื่องส่งผลเร็วส่วยในเจ้าเมืองกรมการ ที่กล่าวถึงอาณาเขตของเมืองฉะเชิงเทรา ว่ามีพรมแดนติดต่อ

¹ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา 3 ดวง

กับเมืองพาสนิคม เมืองบราจันบุรี¹ และหลักฐานสารตราไปถึงพระยาบราจันบุรีเรื่องให้หลวงทรง
พินิจคุมเลกเขมรส่วยเร็วขึ้นอีกกองหนึ่ง กล่าวถึงเขตพรมแดนของเมืองฉะเชิงเทรา อยู่ติดต่อกับ
เมืองบราจันบุรี จันทบุรี กบินทร์บุรี วัฒนานคร อรัญประเทศและนครนายก² และจากใบบอกพระ
ยาวิเสทญาไชยเมืองฉะเชิงเทรา ที่กล่าวถึงเขตพรมแดนเมืองฉะเชิงเทราอยู่ติดต่อกับเมือง
สระแก้ว วัฒนานคร จันทบุรี³

จากสภาพที่ตั้งดังกล่าว ทำให้เมืองฉะเชิงเทราเป็นเมืองทางผ่านระหว่างหัวเมืองทาง
ด้านชายทะเลตะวันออก เมืองทางภาคตะวันออก หัวเมืองเขมรและหัวเมืองอีสาน ในสมัยรัตน-
โกสินทร์ตอนต้น

เดช บุญนาค ได้กล่าวถึงความยากลำบากในเรื่องการคมนาคมสมัยรัตนโกสินทร์ ไว้ว่า

...ความยากลำบาก ในการคมนาคมนั้นเป็นปัญหาที่ใหญ่หลวงนัก การติดต่อที่สามารถ
ทำได้มีอยู่สามทาง คือทางบก ทางน้ำ และทางทะเลนั้น การเดินทางทางบกยาก
ลำบากที่สุด⁴...

แต่จากทำเลที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทรา ที่ตั้งอยู่บนสองฝากฝั่งแม่น้ำบางปะกง อันเป็นเส้นทาง
คมนาคมที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง และยังเป็นเมืองทางผ่านการเดินทัพดัง
ที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 2 ตลอดจนการเป็นเมืองหน้าด่านทางด้านตะวันออกของกรุงเทพฯ⁵
ทำให้เมืองนี้มีสภาพเป็นเมืองเปิด คือเป็นทางผ่านของการคมนาคม ที่สามารถติดต่อกับหัวเมือง
ต่าง ๆ โดยรอบและเมืองของประเทศใกล้เคียงได้ทั้งทางบก ทางน้ำและทางทะเล

ทำเลที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทรา มีความสัมพันธ์กับการคมนาคม ดังนี้

¹ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 111. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1208.

² แหล่งเดิม.

³ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 68. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1212.

⁴ เดช บุญนาค. เล่มเดิม. หน้า 4.

⁵ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 248. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1230.

ในด้านการคมนาคมของเมืองฉะเชิงเทรา มีข้อที่ควรสังเกต เกี่ยวกับความสัมพันธ์กับที่ตั้งของเมือง 3 ประการ คือ

1.1.1 เมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่บนสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง แม่น้ำบางปะกงเกิดจากแควและแม่น้ำไหลมารวมกัน คือแควพระปรัง แควพุมานและแม่น้ำนครนายก ดังนั้นแม่น้ำบางปะกงจึงมีต้นน้ำเกิดจากแควพุมาน ซึ่งมีต้นน้ำเกิดจากลำห้วยยาว ๆ หลายสายจากทิวเขาสันกำแพง เขตอำเภอภินทรบุรี จังหวัดปราจีนบุรี กับแควพระปรังที่ต้นน้ำเกิดจากทิวเขาสันกำแพง ในเขตอำเภอวัฒนานคร จังหวัดสระแก้ว แม่น้ำทั้งสองไหลมาบรรจบกันที่เขตอำเภอภินทรบุรี จังหวัดปราจีนบุรี ไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ โดยไหลผ่านเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง คือ เมืองประจันตคาม แล้ววกขึ้นไปทางทิศเหนือผ่านเมืองปราจีนบุรี เปลี่ยนแนวทางการไหลไปทางทิศใต้ผ่านบ้านสร้าง เมืองปราจีนบุรี ในช่วงที่ไหลผ่านเมืองปราจีนบุรี จะมีชื่อเรียกว่า "แม่น้ำปราจีนบุรี" แล้วไหลมาบรรจบกับแม่น้ำโยทะกา(แม่น้ำนครนายก) ซึ่งมีต้นน้ำเกิดจากเขาอินทนิ ซึ่งเป็นเขาลูกหนึ่งในทิวเขาดงพญาเย็น ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดนครนายก จากนั้นไหลไปทางทิศใต้ผ่านท้องที่ อำเภอเมืองนครนายกและวกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้เล็กน้อย ผ่านอำเภอองครักษ์ จากนั้นลำน้ำจะหักลงทางใต้เรียกว่า "แม่น้ำโยทะกา" ไหลไปรวมกับแม่น้ำปราจีนบุรีที่บางน้ำเปรี้ยวเมืองฉะเชิงเทรา แล้วไหลผ่านชุมชนต่าง ๆ ของเมืองฉะเชิงเทรา เช่น บางน้ำเปรี้ยว บางคล้า เมืองฉะเชิงเทรา บ้านโพธิ์ ในช่วงนี้เรียกว่า "แม่น้ำแปดริ้ว" จากนั้นไหลผ่านบางปะกง ลงสู่อ่าวไทย¹ ระหว่างบ้านบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา และเมืองชลบุรี ในช่วงนี้เรียกว่า "แม่น้ำบางปะกง"² ทำให้เมืองฉะเชิงเทราสามารถควบคุมเส้นทางคมนาคมทางน้ำจากดินแดนตอนใน คือ เมืองนครนายก ปราจีนบุรี ภินทรบุรี สระแก้ว วัฒนานคร อรัญประเทศ หัวเมืองเขมร ดังที่ จอห์น ครอว์ฟอร์ด กล่าวถึงเส้นทางคมนาคมติดต่อกับเขมร โดยทางแม่น้ำไว้ว่า "กรุงสยามมีเส้นทางคมนาคมติดต่อกับกัมพูชาทางแม่น้ำบางปะกงและคลองต่าง ๆ อีก

¹สวาท เสนาณรงค์. เล่มเดิม. หน้า 52.

²วิชัย เทียนน้อย. ภูมิศาสตร์การท่องเที่ยวไทย. 2528. หน้า 40. และหลวงเทศาจิตรพิจารณ์. ว่าด้วยแม่น้ำที่มีในประเทศสยาม. 2467. หน้า 25-26.

หลายสาย การเดินทางใช้เวลาประมาณ 20 วัน"¹ และหัวเมืองอีสาน ที่จะเดินทางเข้าเมืองหลวงหรือออกทะเลทางด้านอ่าวไทย ซึ่งเท่ากับเมืองฉะเชิงเทราเป็นศูนย์กลางสินค้า เพราะอยู่ใกล้ปากแม่น้ำบางปะกง และเป็นเมืองท่าขนถ่ายสินค้า ก่อนที่จะขนส่งต่อไปยังกรุงเทพฯ ดังหลักฐานจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ที่กล่าวถึงการส่งส่วยจากหัวเมืองอีสาน หัวเมืองเขมรมายังเมืองกบินทร์บุรี ปราจีนบุรีและรวบรวมไว้ที่เมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งเจ้าเมืองฉะเชิงเทราจะแต่งตั้งกรมการเมืองคนใดคนหนึ่งคุมส่วยส่งต่อไปยังกรุงเทพฯ อีกต่อหนึ่ง²

การที่เมืองฉะเชิงเทรา เป็นศูนย์กลาง เมืองท่าขนถ่ายก่อนส่งต่อไปยังกรุงเทพฯ นี้ยังส่งผลให้เกิดชุมชนที่พักตามเส้นทางคมนาคมขนส่งขึ้นตามริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง เช่น ชุมชนปากคลองบางขนาก ชุมชนแถบบ้านบางคล้า เป็นต้น

1.1.2 ฉะเชิงเทราตั้งอยู่ในบริเวณที่สามารถติดต่อกับดินแดนอื่น ๆ โดยรอบ ทั้งใกล้และไกล การคมนาคมติดต่อกับเมืองใกล้เคียงก็อาศัยแม่น้ำบางปะกงเป็นเส้นทางสำคัญ เพราะจากเมืองฉะเชิงเทราไปยังเมืองปราจีนบุรี และเมืองนครนายก ต่างก็ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำบางปะกง แม้กระทั่ง การเดินทางของบาลเลกัวซ์จากเมืองฉะเชิงเทราไปยังเมืองนครนายก ก็ใช้เส้นทางเรือส่งไปตามลำน้ำบางปะกง³ และจากหลักฐานหนังสือพระยาศรีสุนทรเทพถึงพระยาวิเสทภูไชย ได้กล่าวถึงการเดินทางของคนจีน จากเมืองฉะเชิงเทราไปค้าขายที่เมืองนครนายก โดยใช้เรือไปตามเส้นทางของแม่น้ำบางปะกง⁴ และสารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องให้ตำรวจออกไปเอาตัวจีนที่สุบค้นขายคิ่นลงมาสอบสวน กล่าวถึงคนจีนที่เมืองฉะเชิงเทราเดินทางไปซื้อคิ่นที่เมืองชลบุรี

¹จอห์น ครอว์ฟอร์ด. เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ.

2515. หน้า 99.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 312. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1201. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 121. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1202. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 67. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 95. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

³มงเซญเอร์ บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 76.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 132. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

โดยทางเรือไปและกลับตามลำน้ำบางปะกง³

นอกจากจะใช้เส้นทางตามลำแม่น้ำบางปะกงแล้ว ยังสามารถอาศัยคลองต่าง ๆ ที่แยกสาขาออกไปจากแม่น้ำบางปะกง แล้วไหลผ่านชุมชนต่าง ๆ ของเมืองฉะเชิงเทราและเมืองใกล้เคียง เป็นเส้นทางร่วมในการคมนาคมไปยังหัวเมืองทางตะวันออก หัวเมืองอีสานและหัวเมืองเขมรได้ คือ

- จากกรุงเทพฯ ไปตามคลองพระโขนง คลองแสนแสบ (คลองบางขนาก)* ไปออกแม่น้ำบางปะกง สามารถส่งเรือขึ้นลงไปเมืองฉะเชิงเทรา นครนายก ปราจีนบุรี แล้วเดินทางต่อไปยังหัวเมืองเขมรและอีสานได้

- จากกรุงเทพฯ ไปตามแม่น้ำเจ้าพระยา เข้าคลองสำโรง ออกแม่น้ำบางปะกงส่งเรือขึ้นลงไปเมืองฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรีและนครนายกได้ หรือจากคลองสำโรง เข้าแม่น้ำบางปะกงแล้วออกทะเลที่ปากน้ำบางปะกงเลียบชายฝั่งทะเลตะวันออกไปเมืองชลบุรี และหัวเมืองตามรายทางไปจนถึงเมืองระยอง จันทบุรี แล้วเดินทางต่อไปยังประเทศเขมรและญวนได้² เส้นทางจากแม่น้ำบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา เดินทางเข้าคลองบางขนาก(คลองแสนแสบ) เข้ากรุงเทพฯ และเส้นทางจากแม่น้ำบางปะกง เข้าคลองสำโรง ผ่านบางพลีเข้ากรุงเทพฯ ซึ่งเส้นทางเข้าคลองบางขนากและคลองสำโรงนี้จะช่วยย่นระยะทางโดยไม่ต้องเดินทางผ่านทะเล

1หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 91. จดหมายเหตุรัชกาลที่3. จ.ศ.1210. สารตรา
เจ้าพระยาจักรีเรื่องให้ตำรวจออกไปเอาตัวจีนที่สุบผืนขายผืนลงมาสอบสวน.

*คลองแสนแสบ เป็นคลองที่เชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง ซึ่งช่วยย่นระยะทางไปมาระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับกรุงเทพฯ ถึงแม้ว่าในระยะแรกของการขุดคลองแสนแสบ จะมีเป้าหมายอยู่ที่การทำสงครามกับญวนในเขมร ปี พ.ศ.2380 เพื่อขนส่งเสบียงอาหารและการไปมาระหว่างกรุงเทพฯกับเขมรและญวน แต่ภายหลังสงครามแล้วปรากฏว่าคลองสายนี้กลายเป็นเส้นทางเดินเรือไปมาค้าขายที่สำคัญ ; อ้างอิงมาจาก สุทธาดา เลขาวฑูรย์.
เล่มเดิม. หน้า 7.

²บุญรอด แก้วกันหา. เล่มเดิม. หน้า 81.

ส่วนการติดต่อกับดินแดนที่อยู่ห่างไกล นอกจากจะสามารถติดต่อกับเมืองหลวงและเมืองอื่นที่อยู่ใกล้เคียงแล้ว ยังสามารถติดต่อกับหัวเมืองทางตะวันออก คือเมืองปราจีนบุรี กบินทร์บุรี วัฒนานคร อรัญประเทศ มงคลบุรี¹ หัวเมืองเขมร หัวเมืองอีสานและหัวเมืองชายทะเลทางด้านตะวันออกโดยทางทะเล อีกทั้งยังสามารถติดต่อกับดินแดนเขมรและเวียดนามได้อีกด้วย

ทางด้านหัวเมืองอีสาน มีเส้นทางบกจาก

- ช่องตะโก อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นช่องทางเข้าไปยังเขมรแล้วเดินทางต่อไปยังอรัญประเทศ วัฒนานคร สระแก้ว กบินทร์บุรี ปราจีนบุรี ผ่านเมืองฉะเชิงเทราไปยังกรุงเทพฯ²

- ช่องบ้านกรวด ช่องชาระแน อยู่ระหว่างบุรีรัมย์กับเมืองสวายจิกของเขมร แล้วเดินทางต่อไปยังอรัญประเทศ

- ช่องกุ่ม ช่องสะแกราด ช่องขี้สาคหรือช่องบุกขุน เป็นช่องทางไปมาระหว่างปราจีนบุรีกับนครราชสีมา³ ผ่านเมืองฉะเชิงเทราไปยังกรุงเทพฯ

- ช่องเรือแตก* เมื่อครั้งปราบกบฏอนุวงศ์แห่งกรุงเวียงจันทน์ ทักษิณของพระยาราชสุภาวดี (เจ้าพระยาบดินทรเดชา) ได้เดินทัพผ่านเมืองฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี ประจันตคาม แล้วเดินทัพต่อไปยังเมืองนครราชสีมาโดยผ่านทางช่องเรือแตก⁴ การเดินทางของทุกเส้นทางที่

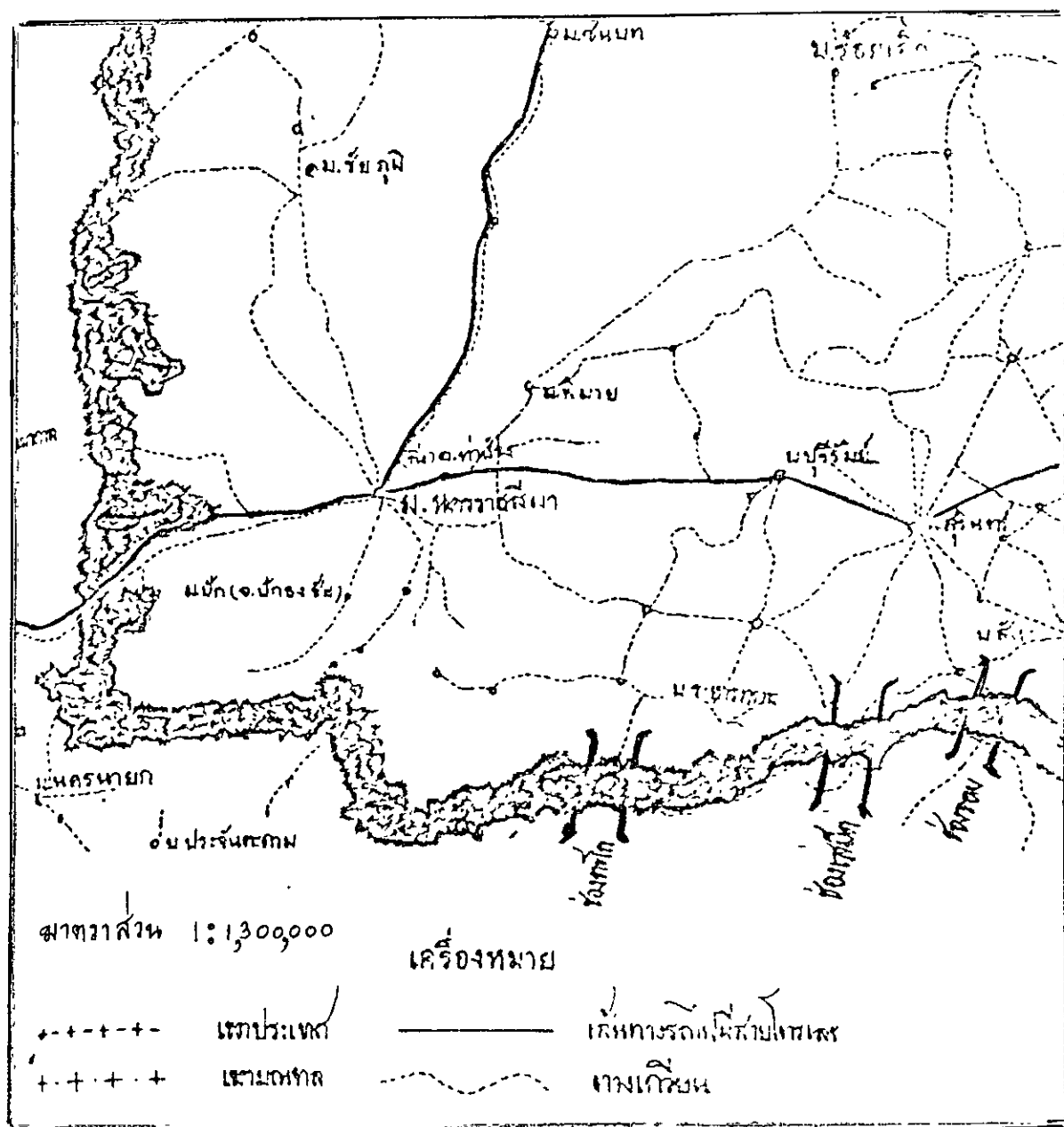
¹ พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพฤกษ์. ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453). 2521. หน้า 75.

² สุรัตน์ วรารัตน์. "การค้าต่างแดนของอีสานในอดีต," เมืองโบราณ. 10 (2) : 99-109 ; เมษายน - มิถุนายน 2527.

³ วราลักษณ์ ลิธิบุตร. มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์. 2526. หน้า 176.

* ช่องเรือแตก เป็นหนึ่งใน 3 ช่องเขาบรรทัด โดยที่สมัยต่อมาไม่ได้เรียกว่า ช่องเรือแตก เพราะช่องเขาบรรทัดที่ได้กล่าวถึงมาข้างต้นนั้น มีช่องสะแกราด ช่องบุกขุนและช่องตะโก เข้าใจว่าคงจะเป็นช่องใดช่องหนึ่งใน 3 ช่องนี้ ; อ้างอิงมาจาก สุดาใจ พงศ์กล้า. เล่มเดิม. หน้า 15.

⁴ ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก. 2531. หน้า 18.

ภาพประกอบ 10 แผนที่แสดงเส้นทางการค้าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและ
ช่องทางการติดต่อกับเขมร

ที่มา : กระทรวงศึกษาธิการ. แบบเรียนภูมิศาสตร์ประเทศไทยสยาม. 2468. ไม่มีเลขหน้า.

หมายเหตุ ดัชนีฉบับนี้ได้บอกทิศ

กล่าวมานี้เป็นเส้นทางบกที่ผู้เดินทางอาจจะใช้เกวียนเทียมโค กระบือ เดินเท้า หรือจูงม้า จูงช้าง มาแล้วแต่ เมื่อมาถึงเมืองกบินทร์บุรีหรือเมืองปราจีนบุรีแล้วส่วนมากจะเดินทางต่อโดยใช้เส้นทางนี้มาตามลำแม่น้ำบางปะกงผ่านเมืองฉะเชิงเทรา เข้ากรุงเทพฯ โดยออกทะเลทางอ่าวไทยแล้วแล่นเรือเลียบชายฝั่งทะเลเข้าปากแม่น้ำเจ้าพระยา ถึงกรุงเทพฯ หรือผ่านเข้าคลองสาโรงโดยไม่ต้องออกอ่าวไทยดังที่ได้กล่าวมาแล้ว จนกระทั่ง ปี พ.ศ.2383¹ ซึ่งการขุดคลองบางขนาก(คลองแสนแสบ)เสร็จเรียบร้อยแล้ว ท้ากก็มีเส้นทางใหม่ที่จะเดินทางจากเมืองฉะเชิงเทราเข้ากรุงเทพฯ คือจากแม่น้ำบางปะกง เข้าปากคลองบางขนากที่บางน้ำเปรี้ยว ผ่านหนองจอก มีนบุรี คลองตัน ประตูนํ้า แล้วเข้าคลองมหานาคถึงกรุงเทพฯ² เส้นทางนี้ทำให้การคมนาคมจากเมืองฉะเชิงเทราเข้ากรุงเทพฯ ย่อมสะดวกมากขึ้น เพราะไม่ต้องเสี่ยงจากการที่เรือจะไปล่มอับปางกลางทะเลอีกต่อไป

การที่เมืองฉะเชิงเทรามีทำเลที่ตั้งอยู่บนสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง และลำคลองสาขานอกจากจะมีประโยชน์ต่อการคมนาคมขนส่งแล้ว ยังสามารถที่จะใช้ประโยชน์ทางด้านเกษตรกรรม การประมง การค้าขายภายในเมือง การค้ากับเมืองใกล้เคียงและการค้ากับต่างประเทศด้วย ผลทำให้ราษฎรพากันมาตั้งชุมชนและบ้านเรือนอยู่ริมสองฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขา

1.1.3 เมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่ติดกับเมืองหลวง(กรุงเทพฯ) ที่เป็นศูนย์กลางทางการเมืองและวัฒนธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ และเป็นจุดกึ่งกลางของดินแดนต่าง ๆ นับว่าเมืองฉะเชิงเทราเป็นเมืองใกล้ชิดและเป็นจุดเชื่อมต่อทางการเมืองและวัฒนธรรมที่สำคัญเมืองหนึ่ง เมื่อเกิดการเคลื่อนไหวของหัวเมือง เมืองหลวง หรือประเทศข้างเคียงทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และ การเมืองการปกครอง ก็ย่อมมีผลกระทบต่อเมืองฉะเชิงเทราด้วย (รายละเอียดจะได้กล่าวถึงในบทที่ต่อไป)

¹กรมศิลปากร. ตำนานวัดสุทัศน์ต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา. 2514. หน้า 77.

²ชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม. ม.ป.ป. หน้า 258. และชนิษฐา ฐุทิณี. "ทะเลข้าวที่จะฉะเชิงเทรา," อนุสาร อ.ส.ท. ฉบับแนะนำฉะเชิงเทรา:16-21 และ 64-68 ; ตุลาคม 2513.

จากทำเลที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของเมืองฉะเชิงเทรา นอกจากจะเอื้อต่อการเป็นแหล่งผลิตสินค้าทางด้านเกษตรกรรมและของป่าแล้ว ยังทำให้เมืองฉะเชิงเทราเป็นเมืองทางผ่านของการคมนาคมติดต่อ เป็นเสมือนสะพานที่เชื่อมระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ(หัวเมืองอีสาน) และเชื่อมเมืองหลวงกับหัวเมืองเขมรที่เป็นประเทศราชของไทยในเวลา นั้น¹ จึงทำให้เมืองฉะเชิงเทรามีความสำคัญด้านการปกครองเพราะบรรดาคำสั่ง สารตรา ใบบอก ที่มีไปมาระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองอีสานและหัวเมืองเขมร ต้องใช้เส้นทางตามลำน้ำบางปะกง ผ่านเมืองฉะเชิงเทราแทบทั้งสิ้น

1.2 เมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่บนเส้นทางการค้า

จากการที่สายของป่าเป็นสินค้าออกที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ดังนั้น เมืองฉะเชิงเทราจึงเป็นเมืองหนึ่งที่ถูกเกณฑ์ให้ส่งส่วย (ดังรายละเอียดที่กล่าวถึงแล้วในบทที่ 2) นอกจากเมืองฉะเชิงเทราแล้ว เมืองอื่น ๆ ก็ถูกเกณฑ์ให้ส่งส่วยของป่า ส่วยสิ่งของต่าง ๆ ด้วย เช่น หัวเมืองอีสาน หัวเมืองเขมร หัวเมืองในภาคตะวันออก ซึ่งเมืองทั้งหลายในภูมิภาคเหล่านี้ ต่างก็ต้องส่งส่วยโดยใช้เส้นทางผ่านเมืองฉะเชิงเทราไปยังกรุงเทพฯ คือ

- ส่วยจากหัวเมืองเขมรป่าดง* และหัวเมืองเขมร** ไปส่งยังเมืองมณฑลบุรี ในประเทศเขมร ส่งผ่านเมืองอรัญประเทศ วัฒนานคร กบินทร์บุรี ตลอดเส้นทางที่ผ่านมาจนถึงเมืองกบินทร์บุรีนี้ รัชกาลที่ 4 เที่ยมเกวียนในการขนส่งเข้ามา ต่อจากปากน้ำกบินทร์บุรีจะใช้เรือลำเลียงขนส่งต่อไปจนถึงกรุงเทพฯ² คือผ่านเมืองปราจีนบุรี เมืองฉะเชิงเทรา ไปยังกรุงเทพฯ

¹สุดใจ พงศ์กล้า. เล่มเดิม. หน้า 11.

*หัวเมืองเขมรป่าดง เช่น เมืองสุรินทร์ สังขะ บุรีรัมย์

**หัวเมืองเขมร เช่น เมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีสะเกษ มณฑลบุรี

²Junko Koizumi. "The Commutation of Suai from Northeast Siam in the Middle of the Nineteenth Century," Jurnal of Southeast Asian Studies. 23 (2):276-307 ; September, 1992. และบุญรอด แก้วกันหา. เล่มเดิม. หน้า 84-85.

- หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก* ส่งส่วย लाँเสียงส่วยและบรรณาการ โดยใช้เส้นทางช่องเขาที่ลำบากน้อยที่สุดคือช่องตะโก เข้าไปยังเมืองมณฑลบุรีในประเทศเขมร เดินทางต่อไปยังรัฐประเทศ วัฒนานคร กบินทร์บุรี ปราจีนบุรี ผ่านเมืองฉะเชิงเทรา เข้ากรุงเทพฯ การส่งส่วยจากหัวเมืองอีสาน ใช้เส้นทางนี้สะดวกที่สุดเพราะไม่ต้องผ่านป่าเขาลงมาทางด้านเมืองสระบุรี เนื่องจากหัวเมืองทางอีสานไม่มีแม่น้ำที่จะติดต่อโดยตรงกับกรุงเทพฯ ได้ จึงทำให้เส้นทางผ่านเมืองฉะเชิงเทราเส้นทางนี้มีความสำคัญอย่างมาก ในการติดต่อระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองอื่น ๆ ที่อยู่รอบนอกออกไป¹

จากที่กล่าวข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่าเมืองฉะเชิงเทราเป็นเส้นทางผ่านของการลำเลียงส่วยของป่า จากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก หัวเมืองอีสาน หัวเมืองเขมรและหัวเมืองทางด้านตะวันออก ไปยังกรุงเทพฯ

เมืองฉะเชิงเทราเป็นเส้นทางการค้ามาตั้งแต่สมัยสุโขทัย การค้าทางบกระหว่างกรุงสุโขทัยกับหัวเมืองทางตะวันออก มีเส้นทางการค้าผ่านเมืองลพบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรีและพระตะบอง² สำหรับในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมืองฉะเชิงเทราก็ยังคงสภาพเป็นเมืองในเส้นทางการค้า เนื่องจากสภาพที่ตั้งของเมือง "เป็นเมืองหน้าด่านติดต่อกับแขวงเมืองพินนิคมและชลบุรี ลูกค้าต่างประเทศเข้าออกมาค้าขายเนื่อง ๆ"³ และจากหลักฐานจดหมายเหตุที่ว่า "ให้หมื่นจาเนียรวารี ออกมากากับตรวจตราเรียกภาษีอยู่ที่ด่านบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา"⁴ ด้วยเหตุนี้เมืองฉะเชิงเทราจึงอยู่บนเส้นทางการค้า คือเส้นทางการค้าจากกรุงเทพฯ เดินเรือไปตามชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกไปยังบางปะกง บางปลาสร้อย บางละมุง บางพระ ระยอง จันทบุรี ประแส ตราดและเกาะกง ต่อบ้างเขมรและญวน

*หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก คือ เมืองจำปาศักดิ์ สาละวัน เชียงแตง หนองหาร คำทองน้อย คำทองใหญ่ อุบล ชองเจียม สภาข เสมียะ ศรีทันตรและแสนบาง

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 30. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1199. และสุดาใจ พงศ์กล้า. เล่มเดิม. หน้า 14.

²ว.ช.ประสังสิต. ประวัติสรรพากรฉบับสมบูรณ์. 2514. หน้า 49.

³สุทธธาดา เลขไวฑูรย์. เล่มเดิม. หน้า 38.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 40. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1219.

การค้ากับเขมร มีเรือไปค้าขายที่เมืองกำแพงแสน เมืองสาเตียน เต็กเชียงและเมือง
เขมา ส่วนการค้ากับญวนมีเรือออกไปค้าขายที่เมืองโขงนอง เมืองไพรพและเมืองเว้¹

การที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นทางผ่านของการส่งส่วย และเป็นเมืองที่อยู่บนเส้นทางการ
ค้า ดังที่ได้กล่าวถึงแล้ว ประกอบกับเป็นเมืองที่ตั้งอยู่แถบปากแม่น้ำบางปะกง จึงต้องทำหน้าที่
เป็นพ่อค้าคนกลางขายสินค้าให้กับพ่อค้าที่มาติดต่อซื้อขายสินค้า² จากชุมชนเมืองที่อยู่ภายใน ซึ่งจะ
ส่งสินค้าลงมาให้กับเมืองฉะเชิงเทราเพื่อนำออกขายต่อไป จึงทำให้เกิดเส้นทางการค้าจากปาก
แม่น้ำบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา ไปยังเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ภายในบนเส้นทาง การค้านี้ เมือง
ฉะเชิงเทราจึงเปรียบเสมือนพ่อค้าคนกลางที่ใช้ระบบส่งผ่าน (Transit System)³ โดยส่งของ
จากภูมิภาคหนึ่งไปยังอีกภูมิภาคหนึ่ง รวมทั้งดินแดนภายในด้วย ทำให้เมืองฉะเชิงเทรามีสินค้า
หลากหลาย ซึ่งมีสวนจูงใจให้พ่อค้าประสงค์จะเข้ามาติดต่อค้าขายด้วย

1.3 ความอุดมสมบูรณ์ด้านผลผลิตทางการเกษตรและทรัพยากรธรรมชาติ

พื้นที่ส่วนใหญ่ของเมืองฉะเชิงเทรา เป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำบางปะกงที่เหมาะสมแก่การเพาะ
ปลูกพืชพันธุ์ต่าง ๆ เพราะมีแม่น้ำบางปะกงเป็นหลักและยังมีลำคลองสาขาที่สามารถส่งน้ำเข้ามา
หล่อเลี้ยงพื้นที่ได้ทั่วถึงเป็นบริเวณกว้างใหญ่ จึงเหมาะต่อการทำนา ทำสวน ทำไร่ ดังร่างตรา
ถึงเมืองฉะเชิงเทรา ที่กล่าวถึงการทำสวนหมาก สวนส้มของราษฎรเมืองฉะเชิงเทรา⁴ ตลอด
จนการเดินทางผ่านมายังเมืองฉะเชิงเทราของบาลเลกัวซ์ ก็ได้ยืนยันถึงความอุดมสมบูรณ์ของผล
ผลิตต่าง ๆ ของเมืองฉะเชิงเทราทั้งนาข้าว สวนผลไม้และไร่อ้อย⁵ การมีผลผลิตทางการเกษตร

¹ วิจารณ์ ทินานนท์. การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. 2522.

หน้า 48. และว.ช.ประสังสิต. เล่มเดิม. หน้า 216-217.

² ศรีศักร วัลลิโภดม. "การค้าโบราณ," เมืองโบราณ. 10 (2):5-6 ; เมษายน
- มิถุนายน 2527.

³ พลับพลึง คงชนะ. "บทบาทของอยุธยาในฐานะที่เป็นเมืองท่า," วารสารประวัติศาสตร์. ฉบับรวมงานวิจัย:18-27 ; 2534.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 166. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1221.

⁵ มงเซญอร์ บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 74.

ที่อุดมสมบูรณ์ของเมืองฉะเชิงเทรา เช่น ข้าว ยังได้มีส่วนในการช่วยเหลือเมืองใกล้เคียงหรือเมืองหลวง เมื่อเกิดการขาดแคลนข้าว¹ อีกทั้ง ยามมีศึกสงครามกับประเทศใกล้เคียงทางด้านตะวันออกคือลาว เขมรและญวน ฉะเชิงเทราเป็นแหล่งเสบียงอาหารให้กับกองทัพอีกเมืองหนึ่งด้วย²

การที่เมืองฉะเชิงเทรามีแม่น้ำบางปะกงไหลผ่านเมืองลงสู่ทะเล ทำให้สามารถระบายน้ำลงสู่ทะเลได้รวดเร็ว ปัญหาน้ำท่วมไร่นาจึงไม่ค่อยมีเกิดขึ้น ประกอบกับเมืองฉะเชิงเทรามีที่ราบลุ่มอันอุดมสมบูรณ์มากมาย จึงสามารถที่จะขยายพื้นที่ในการเพาะปลูกออกไปได้อีก³ นอกจากนี้ ทางด้านตะวันออกของเมืองฉะเชิงเทรา ยังมีพื้นที่ที่เป็นป่าและภูเขาที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยของป่านานาชนิด เช่น เร่ว กระวาน รง น้ำผึ้ง จี้ผึ้ง ชัน น้ำรัก น้ำมันยาง ดังหลักฐานสารตราที่กล่าวถึงเมืองฉะเชิงเทรามีป่าเร่วกว้างขวาง ตั้งแต่เขตเมืองฉะเชิงเทรา ไปจนถึงเขตเมืองอื่นที่อยู่ใกล้เคียง เช่น เมืองปราจีนบุรี จันทบุรี กบินทร์บุรี วัฒนานคร อรัญประเทศ นครนายก มีมากมายจนกระทั่งไพร่ที่ออกไปเก็บผลเร่วเก็บไม่หมด ผลเร่วสุกส่งถนอมดินไปอย่างเปล่าประโยชน์⁴ และหลักฐานใบบอกเมืองฉะเชิงเทรา กล่าวถึงแหล่งเร่วในป่าเมืองฉะเชิงเทรามีที่ป่าแรมเขา หนองหัว หนองปรือ หนองผักกระเชด วังระกา ชารชุมแสง ป่าบ้านหางแดง⁵ และจากหลักฐานใบบอกพระยาวิเสทภูไชยเมืองฉะเชิงเทรา ได้กล่าวถึงพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราที่เดิม

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 13. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 115. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205. ;

หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 2. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 101. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 111. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1208.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 57. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1208.

ไปด้วยปากกระวาน* เรียงราย ตั้งแต่บริเวณป่าเขาจะมูน ไปทางสระแก้ว จนถึงเขตพรมแดน เมืองจะเข้เกรากับเมืองวัฒนานคร¹ นอกจากนี้ ยังมีสัตว์ป่านานาชนิด เช่น ช้าง ชะมด** ฯลฯ อีกทั้งไม้ที่มีค่าทางเศรษฐกิจอีกหลายชนิด เช่น ไม้ตะเคียน ประดู่ มะค่า เต็งรัง ไม้แดง เป็นต้น² ตลอดจนแร่ธาตุที่มีค่า เช่น แร่เหล็ก ทองคำ ดังหลักฐานจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ที่กล่าวถึงการพบแหล่งแร่ทองคำแถบต้นน้ำเขาจะมูน แขวงเมืองจะเข้เกรา และร่อนได้ทองคำเอามาดูเป็นตัวอย่าง³ และจากหลักฐานบัญชีเมืองจะเข้เกราส่งส่วยทองคำเข้ามาถวาย⁴

จะเห็นได้ว่า เมืองจะเข้เกราเป็นเมืองที่มีพื้นที่เหมาะกับการประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรม ทั้งการทอผ้า ทาสวน ทำไร่ การหาของป่า การจับสัตว์น้ำ เพราะความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ดิน น้ำ ตลอดจนทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ จึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการค้าขาย และการผลิตเพื่อการค้าที่เมืองจะเข้เกรา

*กระวาน เป็นไม้ชนิดหนึ่ง ลำต้นสูงประมาณ 1 ศอก ดอกออกเป็นพุ่มอยู่ปลายกิ่งแยกออกเป็นสามกลีบ มีกลิ่นหอมจุน กระวานเป็นสินค้าออกที่สำคัญอย่างหนึ่งของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนสนธิสัญญาบาวริง โดยจีนต้องการกระวานมาก คนจีนนำไปผสมทำเป็นยา ; อ้างอิงมาจาก มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 68. และเกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา. เล่มเดิม. หน้า 39.

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 68. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1212.

**ชะมด เป็นสัตว์งามชนิดหนึ่งที่มีจมูกเลี่ยม ขนลายเป็นปล้อง ตัวเล็กกว่าแมวระหว่างอวัยวะสืบพันธุ์ของมันกับช่องทวารหนัก มีถุงบรรจุน้ำมันชนิดหนึ่งหอมจุน ซึ่งเรียกกันว่าชะมดเชียงหรือชะมดเข็ด มันชอบกินปลาสด สัตว์ชนิดนี้มีรูปร่างงาม อาการเยื้องกรายของมันว่องไวและฉับไว ; อ้างอิงมาจาก มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 147-148.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 314. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1212. ;
หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 73. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1227. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 68. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1212.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 166. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1202.

2. ปัจจัยภายนอกที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา

2.1 นโยบายของรัฐที่มีผลต่อการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา

ไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง เป็นช่วงสมัยการฟื้นฟูบูรณะประเทศอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 (พ.ศ.2310) และยังต้องทำสงครามกับประเทศเพื่อนบ้านบ่อยครั้ง จึงเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของเศรษฐกิจไทย ความจำเป็นทางเศรษฐกิจทำให้รัฐต้องการสิ่งของและเงินตรามาใช้จ่ายในกิจการบ้านเมือง ดังตาราง 1 ในภาคผนวกที่เมืองฉะเชิงเทราถูกเกณฑ์สิ่งของหลาย ๆ ชนิดเพื่อนำมาใช้ในการราชการต่าง ๆ ทั้งการสร้างวัด สร้างและซ่อมแซมพระบรมมหาราชวัง การพระเมรุ และการต่อเรือพระที่นั่ง เป็นต้น ความจำเป็นที่รัฐต้องการเงินตราเพื่อนำมาใช้ในการราชการ รัฐจึงหันมาดำเนินนโยบายจัดเก็บผลประโยชน์ในรูปแบบของส่วยและภาษีอากร และเมืองฉะเชิงเทราเป็นเมืองหนึ่งที่สนองนโยบายนี้

การที่เมืองฉะเชิงเทราอยู่ใกล้เมืองหลวงและเป็นเมืองหนึ่งที่เป็นแหล่งรายได้สำคัญของรัฐ ดังนั้น นโยบายของรัฐย่อมมีผลกระทบต่อเมืองฉะเชิงเทราอย่างแน่นอน จึงเท่ากับเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา

2.1.1 นโยบายการหารายได้มาใช้จ่ายในกิจการบ้านเมือง

เนื่องจากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นช่วงระยะของการสร้างบ้านแปงเมืองใหม่ และมีการทำสงครามกับประเทศเพื่อนบ้านหลายครั้ง ทั้งการทำสงครามกับพม่า ลาว ญวน เขมร และปราบกบฏไทรบุรี กบฏอั้งยี่¹ ด้วยเหตุนี้รายจ่ายของรัฐในช่วงนี้ จึงมุ่งเน้นเพื่อการป้องกันประเทศ การฟื้นฟูบ้านเมือง การทำนุบำรุงศาสนา และค่าใช้จ่ายในราชสำนัก การใช้จ่ายเพื่อราชการทั่ว ๆ ไป² ในบรรดารายจ่ายทั้งหมด รายจ่ายเพื่อการป้องกันประเทศเป็นรายจ่ายที่รัฐจำเป็นต้องใช้จ่ายมากที่สุด

¹ประภัสสร ศรีมุก. บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ ระหว่าง พ.ศ.2325-2437. 2536. หน้า 31.

²เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา. เล่มเดิม. หน้า 29.

ทั้งค่าเสบียงอาหาร อาวุธปืน กระสุนปืน เรือ และการสร้างเมืองใหม่ บัอมบราการสาหรับป้องกัน การรอมตีทางทะเล¹ เช่นในปี พ.ศ.2377 ปรดฯให้สร้างบัอมจันที่ปากน้ำบางปะกง เมือง ฉะเชิงเทรา เพื่อป้องกันการรุกรานของญวน² รายจ่ายส่วนนี้จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทาให้ราษฎร เมืองฉะเชิงเทรา ต้องเพิ่มจำนวนการผลิตจากเดิมผลิตเพื่อยังชีพต้องเปลี่ยนไป กล่าวคือมีการ ผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น อันเนื่องมาจากนโยบายการจัดเก็บรายได้ของรัฐที่ต้องการเงินตรามาก ขึ้น ดังจะเห็นได้จากหลักฐานจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 ที่รัฐสั่งว่าหากเมือง ฉะเชิงเทราไม่สามารถส่งส่วยสิ่งของได้ ก็สามารถส่งเป็นเงินตราแทนได้³

นโยบายการจัดเก็บรายได้ของรัฐในรูปของภาษีอากร เห็นได้จากในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการตั้งเก็บภาษีถึง 38 อย่าง⁴ ประกอบกับนโยบายที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือนโยบายการค้าของ รัฐ และการติดต่อกับต่างประเทศโดยเฉพาะกับประเทศตะวันตก (รายละเอียดในหัวข้อต่อไป) ทาให้ราษฎรเมืองฉะเชิงเทราทาการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น

ส่วนรายจ่ายด้านการทาบุญบารุงศาสนา เป็นรายจ่ายที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง เนื่องจากพระ มหากษัตริย์เป็นองค์อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา จึงต้องมีรายจ่ายเกี่ยวกับการสร้างวัด การซ่อมแซมวัด การรวบรวมและสร้างพระไตรปิฎก ค่าภัตตาหารถวายพระสงฆ์และอื่น ๆ เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีการสร้างวัดใหม่ 3 วัดคือ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามและวัด สระเกษ นอกจากนี้ยังมีการซ่อมแซมวัดอีก 10 วัด และในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการสร้างวัดใหม่ 3 วัด คือ วัดเฉลิมพระเกียรติ วัดเทพธิดาและวัดราชนัลดดา วัดที่ต้องซ่อมอีก 50 วัด⁵ รายจ่าย

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1.

2531. หน้า 45.

²กรมศิลปากร. ตำนานวัดอุสสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา. 2514. หน้า 57.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 186. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 126. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1213. และ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 241. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1218.

⁴ว.ช.ประสังสิต. เสริมเติม. หน้า 222.

⁵บุญรอด แก้วกันหา. เสริมเติม. หน้า 32-33.

ด้านนี้ต้องใช้ทั้งเงิน วัสดุสิ่งของและแรงงานคนอีกเป็นจำนวนมาก ดังที่กล่าวถึงในบทที่ 3 ว่า เมืองจะเชิงเตราถูกเกณฑ์สิ่งของหลาย ๆ ชนิด ไปใช้เพื่อการนี้ เช่น ไม้สำหรับทำเพดาน ประตู และกำแพงแก้ววัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม¹ สิ่งของที่ได้จากการเกณฑ์ให้เมืองต่าง ๆ ส่งเข้ามากรุงเทพฯ หากไม่เพียงพอก็จำเป็นต้องซื้อเพิ่มเติม อีกทั้งยังต้องหาเงินมาเป็นค่าจ้างแรงงานด้วย เช่นที่เมืองจะเชิงเตราจ้างแรงงานชาวจีนก่อสร้างบ่อน้ำและกำแพงเมือง² และรัฐยังต้องหารายได้เพื่อนำมาใช้จ่ายในการพัฒนาบ้านเมือง การติดต่อกับต่างประเทศ และด้านราชการทั่ว ๆ ไป เช่น การจ่ายเบี้ยหวัด การพระราชพิธี เป็นต้น

2.1.2 นโยบายการค้ากับต่างประเทศ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง แหล่งที่มาของรายได้รัฐ คือจากค่านาที่เก็บเป็นทางข้าว ส่วยและภาษีอากร แต่เป็นรายได้ที่ไม่เพียงพอสำหรับเป็นค่าใช้จ่ายในกิจการของบ้านเมือง แหล่งที่มาของรายได้ที่สำคัญของรัฐ คือ "การค้าสาเกา"³ ดังนั้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง รัฐจึงได้ส่งเสริมในด้านการค้ากับต่างประเทศมาก ซึ่งเห็นได้จากการทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษ ในปี พ.ศ.2369 เป็นสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการพาณิชย์ ซึ่งมีสาระสำคัญเกี่ยวกับการค้า 6 ข้อ ในด้านข้อตกลงทางการค้านั้นโดยสรุปมีอยู่ว่า พ่อค้าอังกฤษสามารถเข้ามาค้าขายในประเทศไทยได้อย่างเสรี โดยไม่ต้องผ่านพระคลังสินค้า⁴ และต่อมาได้มีประเทศทางตะวันตกอื่น ๆ เข้ามาทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการพาณิชย์กับไทยอีก เช่น ประเทศสหรัฐอเมริกาได้ส่ง เอ็ดมันด์ โรเบิร์ตส์ (Edmund Roberts) เป็นทูตเข้ามาติดต่อทำสัญญา เมื่อปี พ.ศ.2375 ข้อความในสนธิสัญญามีหลักการใกล้เคียงกับฉบับที่ได้กระทำกับอังกฤษ⁵

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 2. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1197.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เล่มเดิม. หน้า 105.

⁴วอลเตอร์ เอฟ เวลลา. เล่มเดิม. หน้า 224.

⁵วราภรณ์ ทินานนท์. เล่มเดิม. หน้า 84.

การที่รัฐต้องการเงินเพื่อจะนำมาใช้จ่ายในกิจการของบ้านเมืองหลาย ๆ ด้านดังที่กล่าวมาแล้วนั้น นโยบายการค้ากับต่างประเทศของรัฐ จึงเป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่งที่ส่งเสริมให้มีการผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา เพราะรัฐต้องการสินค้ามากขึ้น เนื่องจากสินค้าที่รัฐนำไปค้าขายกับต่างประเทศ ส่วนหนึ่งได้มาจากส่วยสิ่งของที่ราษฎรส่งแทนการถูกเกณฑ์แรงงานเข้าเดือนนั้นไม่เพียงพอ หรือสินค้าบางชนิดที่รัฐเคยได้จากการเกณฑ์เมืองต่าง ๆ ให้ส่งไม่เพียงพอ รัฐจึงจำเป็นต้องหาซื้อเพิ่มเติมจากราษฎร เช่น ชิ้นส่วนของเรือสำเภา เร้ว เป็นต้น ประกอบกับราษฎรเมืองฉะเชิงเทราเองก็อาจจะต้องการเงิน เพื่อส่งเป็นส่วยแทนส่วยของป่าที่ต้องเข้าไปหามาส่งส่วยอย่างแต่ก่อนด้วย ทำให้ราษฎรเมืองฉะเชิงเทราขยายพื้นที่เพาะปลูก เพื่อเพิ่มผลผลิตให้มากขึ้น หรือทำการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมขึ้นต้นบางอย่างมากขึ้น (น้ำตาลทราย และชิ้นส่วนเรือสำเภา)

การติดต่อค้าขายกับต่างประเทศในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ไทยนิยมติดต่อค้าขายกับประเทศทางตะวันออกมากกว่าประเทศทางตะวันตก ที่สำคัญคือค้าขายกับประเทศจีน ที่เรียกว่า "การค้าแบบบรรณาการ"* ซึ่งไทยสามารถทำการค้าขายกับจีน โดยได้รับความสะดวกในการ

1 วรรณ ทัศนินันท์. เล่มเดิม. หน้า 84.

*การค้าแบบบรรณาการ หรือการจิ้มก้อง คือการส่งเครื่องบรรณาการไปถวายจักรพรรดิจีนที่กรุงปักกิ่ง ซึ่งแต่เดิมจีนถือว่าประเทศของตนนั้น เป็นศูนย์กลางของจักรวาลนานาประเทศต้องมาสวามิภักดิ์ จึงจะได้รับความคุ้มครองจากจีน ไทยก็เป็นประเทศหนึ่งที่ส่งเครื่องบรรณาการไปถวายจักรพรรดิจีน เพื่อกระชับสัมพันธไมตรี พร้อมกันนั้น คณะทูตได้บรรทุกสินค้าหลวงไปพร้อมกับเครื่องบรรณาการ ทูตที่คุมเครื่องบรรณาการไปนี้ ถือเป็นแขกของรัฐบาลจีน ดังนั้นขณะที่พำนักอยู่ที่ประเทศจีน ค่าใช้จ่าย ค่ากินอยู่ต่าง ๆ รัฐบาลจีนออกให้หมด เมื่อถวายสาส์นแล้ว จักรพรรดิจีนจะอนุญาตให้พ่อค้าขายสินค้าได้โดยไม่ต้องเสียภาษี และยังมีสิทธิซื้อสินค้าจากประเทศจีนกลับมาอีกด้วย วิธีการเช่นนี้ทำให้พ่อค้าได้กำไรอย่างงาม นอกจากนี้เมื่อทูตลากลับ ก็จะได้รับพระราชทานสิ่งของจากจักรพรรดิจีนตอบแทนกลับมา ซึ่งมีจำนวนมากกว่าบรรณาการที่ส่งให้จีนหลายสิบเท่า ; อ้างอิงมาจาก สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. "วิวัฒนาการของระบบเศรษฐกิจการเมืองไทยก่อนสนธิสัญญาเบาว์ริง," ใน เศรษฐกิจกับการเมืองไทย. 2532. หน้า 98.

เข้าเมืองและการยกเว้นภาษีบางประการ¹ รองลงมาคือการค้ากับเมืองท่าต่าง ๆ ในคาบสมุทร
มลายูรวมทั้งหมู่เกาะอินเดียตะวันออก (โดยเฉพาะการค้ากับปีนัง มะละกาและสิงคโปร์) การค้า
กับเขมรและญวนในคาบสมุทรอินโดจีน การที่ไทยนิยมค้าขายกับชาวตะวันตกมากกว่าชาวตะวันตก
เพราะชาวตะวันตกมีขนบธรรมเนียมคล้ายกับไทย คือมีจุดมุ่งหมายเพียงการค้าอย่างเดียวไม่
เรียกร้องสิ่งอื่นใด ยอมปฏิบัติตามกฎหมายและขนบธรรมเนียมของไทย² แต่พ่อค้าชาวตะวันตกจะ
ปฏิบัติในทางตรงข้าม มีการส่งทูตเข้ามาเจรจาขอทาสัญญาทางการค้า เพื่อผูกมัดรัฐบาลตลอดจน
ข้อกำหนดและธรรมเนียมต่าง ๆ

การเข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยของชาวตะวันตก ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญา
บาวริง มีดังนี้³

- พ.ศ.2361 อุปราชาปรตุเกสได้ส่ง กลาส มันแวนด์ สิลเวอร์ เป็นทูตมาเจรจากับไทย
และขอให้เรือสินค้าของพ่อค้าปรตุเกสเข้ามาค้าขายในไทยได้ และทางฝ่ายปรตุเกสได้อนุญาต
ให้เรือสินค้าของไทยไปค้าขายที่มาเก๊าได้เช่นกัน และนายมอร์แกน พ่อค้าอเมริกันเข้ามาติดต่อค้า
ขายกับไทย

- พ.ศ.2361-2362 ผู้ว่าราชการอังกฤษที่เกาะปีนังได้ส่งอักษรสาส์นและของบรรณา
การเข้ามาถวายกษัตริย์ไทย ฝ่ายไทยตอบรับพร้อมทั้งเชิญให้เรือสินค้าของอังกฤษเข้ามาค้าขายใน
ดินแดนไทย

¹ สิบแสง พรหมบุญ. ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ.1282-1853. 2525. หน้า 49. ; ว.ช.ประสังสิต. เล่มเดิม. หน้า 215. และเจนนีเพอร์
เวย์น คูชแมน. การค้าทางเรือสำเภาจีน-สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์. 2528. หน้า 2.

² บุรอรอด แก้วกันหา. เล่มเดิม. หน้า 22.

³ กระทรวงการต่างประเทศ. ประมวลหนังสือขุดสนธิสัญญาของประเทศไทย พ.ศ.2160-2412. 2511. หน้า 17. และม.ร.ว.แสงโรสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์.
"ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์," แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี. 4 (3):
1-12 ; 1 กันยายน 2513. และชาญวิทย์ เกษตรศิริ. "มองประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์,"
ศิลปวัฒนธรรม. 2 (18):14-25 ; เมษายน 2524. และวราภรณ์ ทินานนท์. เล่มเดิม.
หน้า 84.

- พ.ศ. 2363 รัฐบาลไทยได้ทำหนังสืออนุญาตให้พ่อค้าโปรตุเกส เข้ามาค้าขายในไทยได้ และอนุญาตให้ตั้งสถานกงสุลในกรุงเทพฯ ด้วย
- พ.ศ. 2364 ผู้ว่าราชการอังกฤษที่ปีนังได้ส่ง นายจอห์น มอร์แกน เข้ามาสำรวจเส้นทางการค้า
- พ.ศ. 2364-2365 รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียได้ส่ง นายจอห์น ครอว์เฟิร์ด (John Crawford) เข้ามาเจรจาเปิดสัมพันธไมตรีกับไทย ผลของการเจรจาในครั้งนี้ไทยเพียงแต่ทำหนังสืออนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษเข้ามาค้าขายในไทยได้ตามธรรมเนียมเดิมเท่านั้น¹
- พ.ศ. 2368 อังกฤษได้ส่ง เฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) เป็นทูตเข้ามาเจรจาด้วยเรื่องการเมืองคือให้ไทยช่วยอังกฤษรบพม่า และได้เจรจาเรื่องการค้าด้วย ผลของการเจรจาทางการค้า สรุปความว่าให้พ่อค้าอังกฤษเข้ามาค้าขายได้อย่างเสรี ยกเว้นสินค้าบางชนิดคือ ข้าว อวูรปินและฝิ่น²
- พ.ศ. 2375 สหรัฐอเมริกาได้ส่ง เอ็ดมันด์ โรเบิร์ตส์ (Edmund Roberts) เป็นทูตเข้ามาทำสัญญาการค้ากับไทย โดยยึดเอาสนธิสัญญาเบอร์นี เป็นหลัก

จากการทูตชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาติดต่อกับไทย และมีการทำสนธิสัญญาต่อกัน พบว่าสนธิสัญญาเบอร์นี มีสาระสำคัญที่เอื้อต่อการทำให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาวางจริงข้อหนึ่งคือ อนุญาตให้พ่อค้าไทยและพ่อค้าอังกฤษซื้อขายสินค้ากันเองอย่างเสรีและตามสะดวก โดยไม่ต้องผ่านพระคลังสินค้าอย่างแต่ก่อน¹ (ยกเว้นข้าว ฝิ่น และอวูรปิน) นอกจากทำสัญญาลักษณะเช่นนี้กับประเทศอังกฤษแล้ว ยังมีการทำกับประเทศตะวันตกอื่น ๆ ด้วย

การที่รัฐมีนโยบายการค้ากับต่างประเทศมากขึ้นนี้ ทำให้มีเรือของประเทศทางตะวันตกเข้ามาค้าขายกับไทยเป็นจำนวนมาก ส่งผลสืบเนื่องและเป็นอีก ปัจจัยหนึ่งที่ก่อให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา คือ

¹ วัลลิกา มัสอูดี. "ธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น," ใน สังคมศึกษา 5. 2529. หน้า 407. และบุญรอด แก้วกันหา. เล่มเดิม. หน้า 138.

- การเติบโตขยายตัวของการค้ากับต่างประเทศ และการเพิ่มขึ้นของปริมาณการค้ากับต่างประเทศนี้ จนทำให้สินค้าที่ได้จากระบบส่วยมีไม่เพียงพอกับความต้องการของตลาดรัฐบาลและผู้ประกอบการค้า จึงต้องหาซื้อเพิ่มเติมจากราษฎร ส่งผลให้ราษฎรพยายามเพิ่มผลผลิตของตนให้มากขึ้น เพื่อนำมาขายให้แก่รัฐบาลและพ่อค้าต่าง ๆ ดังนั้นการผลิตเพื่อการค้าจึงเริ่มก่อตัวขึ้น

- ความเปลี่ยนแปลงทางด้านประเภทของสินค้าที่ส่งออกไปขายต่างประเทศ มีความหลากหลายมากขึ้น ในสมัยอยุธยาและช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ สินค้าประเภทของป่าเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญที่สุด แต่ต่อมาในช่วงสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 สินค้าประเภทของป่าได้ลดความสำคัญลงบ้าง และได้เปลี่ยนแปลงมาส่งสินค้าที่ต้องอาศัยแรงงานในกระบวนการผลิต เป็นสินค้าส่งออกมากขึ้น ได้แก่ สินค้าทางการเกษตรและสินค้าอุตสาหกรรมขั้นต้น เช่น อ้อย หมาก ฝ้าย ปลาแห้ง เหล็ก น้ำตาลทราย เรือสำเภาและชิ้นส่วนของเรือสำเภา เป็นต้น¹ ส่งผลให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าขึ้นที่เมืองจะเช็งเทรา เนื่องจากเป็นเมืองที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ การคมนาคมติดต่อสะดวกและรวดเร็ว ทำให้การส่งผลผลิตรวดเร็วและทันมรสุมสำเภา ดังหลักฐานปรากฏในสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงกรมการเมืองจะเช็งเทรา ที่สรุปได้ว่า ถ้าถึงเทศกาลเก็บผลเร็ว ให้พระยาวิเศษฤาไชยเจ้าเมืองจะเช็งเทรา และกรมการเมืองตักเตือนให้นายกอง ปลัดกองส่วย เร่วคุมไพร่ออกไปเก็บผลเร็วแต่ต้นฤดู เพื่อให้ทันมรสุมสำเภา²

2.2 การเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินของกลุ่มคนในเมืองจะเช็งเทรา

หลังเหตุการณ์เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 (พ.ศ.2310) ดินแดนทางภาคตะวันออกของไทย เป็นดินแดนที่ได้รับความกระทบกระเทือนจากสงครามน้อยที่สุด จึงเป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าตากสินเสด็จไปรวบรวมกำลังคนทางด้านตะวันออก จากฉะเชิงเทราถึงจันทบุรี และยังได้ฐานสนับสนุนสำคัญทั้งทางด้านกำลังคนและกำลังทรัพย์จากชุมชนจีนทางหัวเมืองชายทะเลตะวันออกด้วย³

¹ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล และวิพุธ ใสวงศ์. "ภาพชีวิตเศรษฐกิจไทยจากนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," สุโขทัยธรรมมาธิราช. 7(2) : 36-57 ; พฤษภาคม-สิงหาคม 2537.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 162. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1209.

³ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. "ส่วยและสำเภาในรัชกาลที่ 2," ศิลปวัฒนธรรม. 1 (4): 23-33 ; 2533.

ดังนั้น เมืองทางด้านชายฝั่งทะเลตะวันออกน่าจะมีความพร้อมอยู่ก่อนแล้วทั้งในด้านกำลังคน สภาพเศรษฐกิจที่ดี มาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาแล้ว

เนื่องจากในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง กำลังคนมีความสำคัญต่อรัฐบาลในฐานะที่เป็นกำลังสำคัญในกองทัพ และเป็นที่มาของส่วยสาอากรผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ¹ ด้วยเหตุนี้รัฐจึงพยายามเพิ่มพูนกำลังคน ด้วยการเกลี้ยกล่อมหรือกวาดต้อนผู้คนจากอาณาจักรใกล้เคียง เมื่อไทยไปทาสึกสงครามแล้วชนะหรือเมื่อยกทัพกลับ การกวาดต้อนเชลยศึกเข้ามาไทยนี้ นอกจากจะเป็นการตัดกำลังของฝ่ายข้าศึกแล้ว ยังเป็นการทดแทนจำนวนไพร่พลของไทยที่ต้องสูญเสียไปกับการรบในแต่ละครั้งด้วย²

ความสำคัญของกำลังคนที่มีต่อระบบเศรษฐกิจ ปรากฏในเอกสารของครอว์ฟอร์ดทูตอังกฤษที่เดินทางเข้ามาในเมืองไทยสมัยรัชกาลที่ 2 ว่า

...วัตถุประสงค์ของการศึกสงครามก็เพียงเพื่อจะได้มีโอกาสกวาดต้อนผู้คนและเชลยศึก ในการนี้กำลังพลของสยามจึงมิได้กระทำกับพวกทหารที่ถือศาสตราวุธเท่านั้น แต่ยังได้ทำการกวาดต้อนพวกชาวบ้านทั้งชายและหญิงอีกด้วย รัฐบาลสยามออกคำสั่งห้ามไม่ให้พลเมืองอพยพไปนอกประเทศโดยเด็ดขาด เพราะการเสียคนไปแต่ละคนเท่ากับรัฐบาลเสียรายได้ที่ควรจะต้องตกอยู่กับรัฐบาล...³

ด้วยเหตุที่กำลังคนเป็นทรัพยากรที่สำคัญอย่างหนึ่งของประเทศ ทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเมือง เพราะกำลังคนเป็นบ่อเกิดของผลผลิตต่าง ๆ และเป็นกำลังสำคัญสำหรับของกองทัพยามมีศึก

¹ วิจารณ์ พิบแก้ว. ประวัติศาสตร์อีสานบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2433. 2529. หน้า 127.

² วอลเตอร์ เอฟ เวลลา. เล่มเดิม. หน้า 46.

³ จอห์น ครอว์ฟอร์ด. เล่มเดิม. หน้า 96. และพรรษา ลินสวัสดิ์. ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯกับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367-2370. 2521. หน้า 26.

สงคราม¹ ดังนั้นกำลังคนจึงเป็นทรัพยากรที่มีค่า ดังที่ปรากฏในมังรายศาสตร์ว่า "ทำวพระยา
ครองเมืองได้ก็ด้วยไพร่"²

ดังนั้น จึงเป็นที่น่าสนใจศึกษา ว่ากำลังคนของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์
ก่อนสนธิสัญญาบาวริงนั้น นอกจากคนไทยแล้วยังมีกลุ่มคนชาติใดบ้าง และสาเหตุใดที่ทำให้กลุ่มคน
เหล่านั้นพากันเข้ามาตั้งถิ่นฐานตามหาากินในเมืองนี้ คือ

2.2.1 ชาวมอญ การที่ชาวมอญพากันอพยพเข้ามาเมืองไทย สาเหตุสำคัญเนื่องจากพบว่า
ได้เกณฑ์แรงงานชาวมอญเกือบตลอดเวลา และบางครั้งพม่ามีนโยบายปราบปรามชาวมอญอีกด้วย
มอญจึงพากันอพยพเข้ามาในประเทศไทยด้วยความสมัครใจมากกว่าที่จะเข้ามาในลักษณะของการ
ถูกกวาดต้อนเป็นเชลย³

ชาวมอญพากันอพยพเข้ามาไทย ครั้งหลังสุดคือในสมัยรัชกาลที่ 2 ตรงกับปี พ.ศ.
2358 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งหลักแหล่งที่เมืองนครเขื่อน
ขันธ์บ้าง เมืองบทุมานบ้าง นนทบุรีบ้าง และบริเวณอื่น ๆ มีอยู่กระจัดกระจายเป็นกลุ่มเล็ก ๆ
เช่น ที่เมืองฉะเชิงเทรา⁴ เป็นต้น จากหลักฐานในบอก สาระตรา ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้กล่าว
ถึง "กองรามัญ" และกล่าวถึงชาวมอญ "มะรอกมอญ มะเซา มะตุ"⁵ เป็นหลักฐานยืนยันว่ามี
ชาวมอญอยู่ในเมืองฉะเชิงเทรา บริเวณปากน้ำบางปะกงโดยอยู่รวมกันเป็นหมู่พวกของตน และ
อยู่ภายใต้ระบบไพร่เช่นเดียวกับไพร่คนไทย ดังหลักฐานร่างสารตราในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งได้
กล่าวถึง "ไพร่หลวงกองรามัญ ได้รับพระราชทานตราภูมิคุ้มห้าม"⁶

¹สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. สมาคมลับอั้งยี่ในประเทศไทย. 2524. หน้า 37.

²ประเสริฐ ณ นคร. มังรายศาสตร์. 2521. หน้า 8.

³สุภรณ์ โอเจริญ. "ชาวมอญในประเทศไทย," เมืองโบราณ. 10 (3):14-23 ;
กรกฎาคม - กันยายน 2527.

⁴แหล่งเดิม.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 14. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196. และหอ
สมุดแห่งชาติ. เลขที่ 10. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1199.

⁶หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 47. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

การประกอบอาชีพและความถนัดของชาวมอญ ชาวมอญที่อยู่อาศัยในเมืองฉะเชิงเทรา มีการประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรม การตัดไม้ หาชองป่า รับราชการและค้าขาย¹ นอกจากนี้ชาวมอญยังมีความถนัดและความสามารถในการทำอิฐ แม้กระทั่งการตั้งเมืองฉะเชิงเทรา ใหม่นั้นสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อิฐที่นำมาใช้ในการสร้างป้อม กำแพงเมือง และศาลหลักเมืองของเมืองฉะเชิงเทรา ก็ได้มาจากการทำอิฐของกลุ่มชาวมอญนี้เอง²

ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ที่เมืองฉะเชิงเทรามีการผลิตน้ำตาลทราย เพื่อการค้ามาก(รายละเอียดในบทที่ 5) อิฐที่ชาวมอญทำก็มีความสำคัญต่อกิจกรรมการผลิตน้ำตาลทรายนี้ด้วย เพราะการทำโรงหีบน้ำตาลทรายจำเป็นต้องใช้อิฐในการทำเตาเคี่ยวน้ำตาล³

2.2.2 ชาวเขมร ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีทั้งชาวเขมรที่อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารและเขลยที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาอยู่อาศัยตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในเมืองนี้ เนื่องจากฉะเชิงเทรา เป็นเมืองทางผ่านเส้นทางการเดินทัพของไทยทั้งในสมัยกรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่จะไปยังเขมร ลาวและญวน⁴ ดังนั้นเมื่อไทยเป็นฝ่ายชนะหรือยกทัพกลับมาก็มักจะกวาดต้อนเอาชาวเขมรเข้ามาด้วย เช่น

- ในปี พ.ศ.2325 ไทยยกทัพไปรบกับญวนในเขมร⁵
- ในปี พ.ศ.2327 ไทยยกทัพเรือไปตีเมืองไซ่ง่อนและรบนในเขมร⁶
- ในปี พ.ศ.2353 ยกทัพไปรบกับญวนในเขมร⁷

¹สุภรณ์ รือเจริญ. "ชาวมอญในประเทศไทย," เมืองโบราณ. 10 (3):14-23 ;
กรกฎาคม - กันยายน 2527.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 14. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 5. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1200.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 248. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1230. และ
สุดใจ พงศ์กล้า. เล่มเดิม. หน้า 14.

⁵เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เล่มเดิม. หน้า 12.

⁶แหล่งเดิม. หน้า 27.

⁷หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 8. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1172.

- ในปี พ.ศ.2377 เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้ถอนกองทัพออกจากประเทศเขมร จึงได้ทำการกวาดต้อนครอบครัวชาวเขมรเข้ามาด้วย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ส่งครัวพระยาพิษณุโลกและครัวพระยามหาธิราช ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมือง ฉะเชิงเทรา⁶

- ในปี พ.ศ.2386 ยกทัพไปรบกับญวนในเขมร¹ เขมรที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาบางส่วนก็ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองฉะเชิงเทรา และมีบางส่วนที่พากันเข้ามาขอพึ่งพระบรม- พธิสมภาร เช่นเจ้าองค์ด้วงเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระองค์โปรด เกล้าฯ ให้ส่งบุตร ภรรยา ทาสชายหญิง เข้าไปอยู่ที่กรุงเทพฯ แต่เกวียน กระบือของครอบครัว พวกองค์ด้วงให้รักษาไว้ที่เมืองฉะเชิงเทรา โดยมีบ่าวไพร่ชาวเขมรบางส่วนของเจ้าองค์ด้วงอยู่ รักษา² ดังนั้นไพร่ชาวเขมรส่วนนี้จึงตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองฉะเชิงเทรา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง เมืองฉะเชิงเทราจึงมีชาวเขมรอยู่มาก³ ดัง ข้อมูลที่ผู้เขียนได้รวบรวมไว้(ในตาราง 4 ที่ภาคผนวก) จำนวนไพร่เขมรที่ปรากฏตามตาราง 4 นี้ เป็นเพียงไพร่จกรรจ้ชาวเขมรที่ถูกลักเป็นไพร่หลวง ยังไม่ได้รวมไพร่หญิง เด็ก คนชรา คน พิการ ภิกษุและสามเณร หากรวมชาวเขมรที่กล่าวถึงนี้ ก็จะมีจำนวนไพร่ชาวเขมรมากกว่าจำนวน ที่ปรากฏในตาราง 4 และชาวเขมรเหล่านี้ถูกปกครองอยู่ภายใต้ระบบไพร่เช่นเดียวกับคนไทย⁴

2.2.3 ชาวลาว ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ชาวลาวทั้งหลายที่อาศัยอยู่ ในเมืองฉะเชิงเทรานั้น มีทั้งที่เข้ามาสวามิภักดิ์ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร และถูกกวาดต้อนเข้ามา ในฐานะของเชลย เช่น

- พ.ศ.2321 สมัยกรุงธนบุรี โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกกับเจ้า พระยาสุรสีห์ยกกองทัพไปตีอาณาจักรล้านช้าง จึงได้เมืองจำปาศักดิ์และเมืองเวียงจันทน์กับหัว เมืองขึ้นมาเป็นของไทย เมื่อยกทัพกลับ ได้ทำการกวาดต้อนครอบครัวลาวเวียงจันทน์ และลาว

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 13. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1205.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 31. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206. และหอ สมุดแห่งชาติ. เลขที่ 47. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 51. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 111. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1208.

หัวเมืองต่าง ๆ ฝ่ายตะวันออกของแม่น้ำโขงเข้ามาด้วย ชาวลาวบางส่วนที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาในครั้งนี้นำมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา¹ บริเวณอำเภอพนมสารคาม และอำเภอสนมชัยเขตในปัจจุบัน

- พ.ศ.2335 เมืองพวนและเมืองแก่ง ซึ่งเป็นเมืองขึ้นต่อกรุงเวียงจันทน์ได้กบฏแข็งเมืองเจ้าหนัทเสนเป็นเจ้าเมืองเวียงจันทน์ จึงได้แต่งกองทัพขึ้นไปปราบปรามได้สำเร็จแล้วกวาดต้อนครอบครัวลาวเมืองพวนส่งเป็นบรรณาการมาให้ไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯให้ครอบครัวลาวเมืองพวนเหล่านี้เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา² บริเวณอำเภอพนมสารคาม สนมชัยเขตและอำเภอราชสาส์น

- พ.ศ.2369 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 3 เจ้าอนุวงศ์แห่งกรุงเวียงจันทน์เป็นกบฏต่อไทย หลังปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีนโยบายทำลายกรุงเวียงจันทน์ทั้งหมด และให้กวาดต้อนกำลังไพร่พลของฝ่ายลาวทั้งชาวลาวเวียงจันทน์ และลาวพวน (จากเมืองพวนและเขตเมืองใกล้เคียง) เข้ามาไทยด้วย เพื่อป้องกันไม่ให้ลาวฟื้นตัวได้อีก และป้องกันไม่ให้ไพร่พลของลาวต้องตกไปเป็นกำลังของฝ่ายพวน ซึ่งขณะนั้นกำลังเริ่มรุกรานไทยอยู่ และไพร่ลาวบางส่วนที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาครั้งนี้ โปรดฯให้ไปตั้งถิ่นฐานตามหาภินที่เมืองฉะเชิงเทรา³ บริเวณบ้านท่าซราน ต่อมายกขึ้นเป็นเมืองพนมสารคามและยุบเป็นอำเภอพนมสารคามในปัจจุบัน

¹ธีรชัย บุญธรรม. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ.2336-2450.

2528. หน้า 30. ; ถวิล เกษรราช. ประวัติผู้ไทย. 2512. หน้า 174-176. และ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 4. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1191.

²พรรษา สินสวัสดิ์. เล่มเดิม. หน้า 46. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 7/ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1. จ.ศ.1144. สำนวนศุภอักษรแจ้งข้อราชการเมืองเวียงจันทน์.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 1. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1199. และศรีศักร วัลลิโภดม. "ลาวในเมืองไทย," เมืองโบราณ. 6 (2):55-70 ; ธันวาคม 2522 - มกราคม 2523.

นอกจากนี้ ยังมีหลักฐานสารตรา กล่าวถึง "ลาวเซलयเมืองจะเชิงเทรา"¹ และใบบอก หนังสือ ที่กล่าวถึง "ลาวเซลาย" "ลาวเมืองพน" "ลาวเวียง"² ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่เมืองจะเชิงเทรามีชาวลาวเวียงจันทน์ ลาวเมืองพนที่ถูกกวาดต้อนเป็นเชลยเข้ามาอยู่อาศัย ตั้งถิ่นฐานตามหาากินอยู่ในเมืองนี้

ส่วนชาวลาวที่เข้ามาสวามิภักดิ์ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้แก่ ท้าวทุมหรือพระอินทรอาษา ได้คุมเลกสักลงมาในเวลาที่เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ เมื่อไทยปราบปรามกบฏเจ้าอนุวงศ์เรียบร้อยแล้ว ท้าวทุมจึงได้กวาดต้อนชาวลาวเข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารรัชกาลที่ 3 เปรดฯรับไว้และให้ออกไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ชายเมืองระหว่างเมืองชลบุรีกับเมืองจะเชิงเทรา บริเวณอำเภอบ้านโพธิ์³ และเอกสารร่างตราถึงเมืองจะเชิงเทรา กล่าวถึงลาวในแขวงเมืองจะเชิงเทราเข้ามาสวามิภักดิ์⁴

ข้อมูลจากเอกสารชั้นต้น เช่น สารตรา ร่างตรา ใบบอกและบัญชีจ่ายเงินเบี้ยหวัด ล้วนเป็นหลักฐานยืนยันให้รู้ว่า เมืองจะเชิงเทรามีชาวลาวอาศัยอยู่ ดังข้อความที่กล่าวถึง ดังนี้

- ลาวกองท่าทราน⁵
- ลาวเมืองพน⁶
- ลาวเมืองพลาน⁷

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 182. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

²แหล่งเดิม. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 37. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1209.

³สุดาใจ พงศ์กล้า. เล่มเดิม. หน้า 28. และผู้ว่าราชการจังหวัดและกรมการจังหวัดชลบุรี. จังหวัดต่าง ๆ. 2500. หน้า 20.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 47. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.
ร่างตราถึงเมืองจะเชิงเทรา.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 29. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

⁶หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 37. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1209.

⁷หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 57. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1208.

- การทำให้เบี้ยหวัดแก่นายกอง ขุนหมื่น นายหมวด กองลาว¹

- ลาวพวน ลาวเวียงมีอยู่มากที่เมืองพนมสารคาม²

เมื่อชาวลาวเหล่านี้เข้ามาตั้งถิ่นฐานตามหาพื้นที่เมืองจะเชิงเทราแล้ว ไทยได้ใช้นโยบายปกครองชาวลาวภายใต้ระบบไพร่เช่นเดียวกับคนไทย จะเห็นได้จาก หลักฐานใบบอกเมืองจะเชิงเทรากล่าวถึง "ลาวไพร่หลวง บ้านท่าลาดและบ้านดงยาง มีตราภูมิคุ้มห้าม"³

จากข้อมูลเอกสารชั้นต้นที่ผู้เขียนรวบรวมได้ พบว่ามีชาวลาวในเมืองจะเชิงเทราสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงเป็นจำนวนมาก ดังข้อความในร่างตราน้อยสมัยรัชกาลที่ 4 กล่าวว่า "ไพร่บ้านพลเมืองเป็นลาวมาก"⁴ และ "เมืองจะเชิงเทรามีลาวมากอยู่"⁵ (ดังรายละเอียดในตาราง 5 ที่ภาคผนวก) จำนวนชาวลาวที่ปรากฏในตาราง 5 นั้นยังมิได้รวมจำนวนไพร่หมิง เด็ก คนพิการ คนชรา ทาส นายและบุตรหลานนาย เป็นเพียงไพร่จกรรจที่ถูกลักเป็นเลกไพร่หลวงเท่านั้น

การประกอบอาชีพและความถนัด

ชาวลาวเมืองจะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเพาะปลูก ทำนา ทำไร่⁶ หาของป่าและเลี้ยงสัตว์ เช่น หมู โค เป็นต้น⁷ นอกจากนี้ชาวลาว ยังมีความชำนาญในการดูแลและหาแร่ทองคำ สามารถที่จะไปหาแหล่งแร่ที่มีในเมืองจะเชิงเทรา และไปทำการร่อนแร่ทองคำออกมาจากดินในบริเวณที่ค้นพบ⁸ บริเวณต้นน้ำเขาจะมูน(อยู่ในพื้นที่กิ่งอำเภอท่าตะเกียบ) ซึ่งจะเห็นได้จากการส่งส่วยทองคำเข้าไปยังเมืองหลวง

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 54. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 51. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 247. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1226.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 281. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1224.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 51. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

⁶หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 182. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

⁷หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 281. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1224.

⁸หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 68. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1212.

ที่ได้กล่าวถึงแล้วในบทที่ 3

ชาวลาวยังมีบทบาทในการถูกรังแกเหยียดด้วย ซึ่งจากหลักฐานใบบอกในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการตั้งโรงถูเกลือขึ้นที่เมืองพนมสารคามนั้น ลูกจ้างในโรงถูเกลือส่วนมากเป็นชาวลาว¹ อีกทั้งเมื่อมีการซ่อมโรงปิ่นและปิ่นใหญ่ที่ป้อมเมืองฉะเชิงเทรา ก็ได้ชาวลาวที่เป็นช่างเหล็กจาก กองขุนเรศจำกัณฑ์ ใบพักการซ่อมปิ่นใหญ่²

นอกจากนี้ ชาวลาวเมืองฉะเชิงเทรายังเป็นแรงงานรับจ้างชุดคลองบางขนากเชื่อม ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง ในสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วย³ ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อน สนธิสัญญาบาวริง ที่เมืองฉะเชิงเทรามีการผลิตน้ำตาลทรายเพื่อการค้า ชาวลาวเหล่านี้ได้เข้า มามีส่วนในการผลิตเพื่อการค้านี้ โดยการตัดฟันส่งโรงหีบอ้อยเพื่อใช้เคี่ยวน้ำตาลทราย⁴

2.2.4 พวกมุสลิม ข้อมูลเกี่ยวกับการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของมุสลิมในเมืองฉะเชิงเทรา สมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ได้จากการสัมภาษณ์ นายมานิต เดวีเลาะ และนายมานพ มะนูลีม กล่าวถึงที่มาของกลุ่มมุสลิมในอำเภอบางน้ำเปรี้ยวว่า เป็นกลุ่มที่ถูกกวาดต้อนมาจาก บิดตาดินและมลายู เนื่องจากการปราบกบฏ⁵ พวกนี้เรียกตัวเองว่าเป็น "แขกมลายู" และจาก งานวิจัยของ บุญมา พงษ์โหมด* กล่าวถึงกลุ่มมุสลิม ที่ตำบลเบิ้ง ว่าแขกกลุ่มนี้อพยพมาจาก

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 247. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1226.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 223. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1225.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 22/ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1192.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 37. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1209.

⁵มานิต เดวีเลาะ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรณี แผลกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้าน เลขที่ 10/1 หมู่ 8 ตำบลดอนฉิมพลี อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน 2537 และนายมานพ มะนูลีม เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ วรณี แผลกอินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ 19/3 หมู่ 7 ตำบลหมอนทอง อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน 2537.

*อาจารย์สถาบันราชภัฏฉะเชิงเทรา

ปัตตานี โดยเริ่มแรกเข้ามาอยู่ที่คลองกุ่ม กรุงเทพฯ ก่อน หลังจากนั้นจึงได้โยกย้ายมาอยู่ที่เบริง¹

ส่วนแขกจามในเมืองฉะเชิงเทรา พบว่ามีอยู่ทั่วไปทั้งในบางน้ำเปรี้ยว เบริงและที่เกาะไร่ อำเภอบ้านโพธิ์ พวกนี้ส่วนมากถูกกวาดต้อนมาจากเขมร จากเอกสารร่างทราน้อยถึงเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัชกาลที่ 4 กล่าวถึงการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งองค์ันโรดมพรหมบริรักษ์ ซึ่งเข้ามาอยู่ที่กรุงเทพฯ ออกไปรับราชการ ณ เมืองอุดงมีไชย ในครั้งนี้อ้องค์ันโรดมา ได้ขอรับพระราชทานญาติพี่น้องและพรรคพวกเขมรจามจากเมืองฉะเชิงเทราออกไปด้วย 85 คน²

เอกสารชั้นต้นหลาย ๆ ชิ้นที่กล่าวถึงแขกจาม ดังนี้

- นาแขกกองอาสาจาม เมืองฉะเชิงเทรา³
- กองอาสาจาม ที่บ้านไผ่ดำ⁴
- บ้านแขกอาสาจาม คลองบางขนาก แขวงเมืองฉะเชิงเทรา⁵
- นาแขกอาสาจาม แขวงเมืองฉะเชิงเทรา⁶

ข้อมูลต่าง ๆ เหล่านี้ยืนยันได้ว่า มุสลิมเชื้อสายมลายูและจามจากเขมรตั้งบ้านเรือนมาหากินอยู่ในเมืองฉะเชิงเทรา ไทยได้ใช้นโยบายปกครองมุสลิมพวกนี้ให้อยู่ในระบบไพร่เช่นเดียวกับคนไทย ดังเอกสารร่างทราน้อยเมืองฉะเชิงเทราที่กล่าวถึง "ไพร่หลวงกองอาสาจาม บ้านสี่สระไร่ (เกาะไร่ : ผู้เขียน) แขวงเมืองฉะเชิงเทรา"⁷ จากข้อมูลนี้เองทำให้ทราบว่ามุสลิมพวกนี้เป็นไพร่หลวงกองอาสาจาม

¹บุญมา พงษ์เทมด. เล่มเดิม. หน้า 20.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 4. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1220.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 117. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1202.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 66. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

⁶หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 246. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1226.

⁷หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 254. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1223.

การประกอบอาชีพและความถนัดของพวกมุสลิม

มุสลิมที่อาศัยอยู่ในเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนาและหาปลา¹

2.2.5 คนจีน สมัยอยุธยาทางหัวเมืองชายทะเลตะวันออก รวมทั้งเมืองฉะเชิงเทรา เป็นบริเวณที่มีชาวจีนอพยพมาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินอยู่แล้ว เพราะเห็นได้จากการที่พระยาวิชิตปราการ (พระเจ้าตากสิน) ตีฝ่าวงล้อมของพม่าออกมาทางด้านนี้ พระองค์ได้รับการสนับสนุนด้านกำลังผู้คนและกำลังทรัพย์ จากชุมชนจีนตามหัวเมืองชายทะเลด้านตะวันออก² จนในที่สุดได้กลับไปกู้เอกราชจากพม่าได้สำเร็จ

ต่อมาในสมัยกรุงธนบุรี ชาวจีนแต่จี้วกันอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในเมืองไทยมากขึ้น และได้รับการยกย่องให้เป็น "จีนหลวง" เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงสืบเชื้อสายมาจากจีนแต่จี้ว³ พระองค์จึงทรงสนับสนุนให้จีนแต่จี้วอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่ง ในเมืองไทย⁴

ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ มีชาวจีนอพยพส่วนหนึ่งเข้ามาอยู่อาศัยตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งสาเหตุที่ทำให้ชาวจีนต้องพากันอพยพออกนอกประเทศ มีดังนี้

- ก่อน พ.ศ.2383 ในประเทศจีนมีประชากรมากถึง 410 ล้านคน ทำให้ที่ดินที่จะใช้ในการทำการเพาะปลูกไม่เพียงพอกับจำนวนผู้คน ส่งผลให้เกิดการว่างงานในประเทศจีน ซึ่งตรงกันข้ามกับไทยในช่วงระยะเวลานั้น ที่ขาดแคลนแรงงาน ประกอบกับเมืองไทยมีลักษณะอุดมสมบูรณ์

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่254. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1223. และ บุญมา พงษ์โหมด. เล่มเดิม. หน้า 20.

²ชาวนุวัติ เกษตรศิริ. "ส่วยและสำเภาในรัชกาลที่ 2," ศิลปวัฒนธรรม. 1 (4):23-33. ; 2523.

³บุญรอด แก้วกันหา. เล่มเดิม. หน้า 157.

⁴สารวัตร ทัพพะสุด. "ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกใน กรุงเทพฯ พ.ศ.2398-2453," อักษรศาสตร์. 17 (1):78-100 ; มกราคม 2528.

ปราศจากภัยธรรมชาติที่รุนแรง¹ จึงเป็นเหตุจูงใจให้ชาวจีนพากันอพยพเข้ามาเมืองไทย เพราะมีโอกาสที่จะทำมาหากินได้ง่าย

- การเกิดทุพภิกขภัยในประเทศจีน ดังปรากฏในข่าวหนังสือพิมพ์ "THE BANGKOK RECORDER" ว่า

...มีหนังสือข่าวมาแต่เมืองจีน ว่าเป็นมะโรงฉอกว่า, น้ำท่วมเมืองจีนมากนักหลาย ตำบลคนตายก็มาก, ทั้งเข้าของก็เสียมากด้วย ในข่าวว่าข้าวสารแพง²...

จากข่าวแสดงให้เห็นทราบว่า ประเทศจีนประสบภัยธรรมชาติน้ำท่วมครั้งใหญ่ ทำให้คนตายเป็นจำนวนมากและข้าวสารที่จำเป็นต่อการบริโภคแพงมาก

- สาเหตุทางเศรษฐกิจคือ พื้นที่ในมณฑลกวางตุ้ง ฮกเกี้ยนและกวางสี เต็มไปด้วยภูเขา ทำให้ไร่นาลำบาก การทำมาหากินฝืดเคือง ราษฎรมีรายได้ไม่ค่อยพอกินพอใช้³

- ในช่วงปี พ.ศ.2382-2385 เกิดสงครามฝิ่นในประเทศจีน

- ช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 - 3 เมืองไทยมีนโยบายส่งเสริมให้ชาวจีนอพยพเข้ามาเมืองไทยเพื่อมาเป็นลูกเรือประจำเรือสำเภาหลวง และประสงค์จะเพิ่มผลผลิตของประเทศ ประกอบกับกำลังคนเป็นสิ่งสำคัญ รัฐบาลไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง จึงยอมให้ชาวจีนอพยพเข้ามาไทยได้โดยไม่จำกัดจำนวน⁴

¹วิลเลียม จี สกินเนอร์. สังคมจีนในประเทศไทยประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์.

2529. หน้า 32.

²หมอบรัดเลและคณะมิชชันนารี. เล่มเดิม. หน้า 39.

³ชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจตั้งแต่โบราณ-พ.ศ.2399. 2533. หน้า 207.

⁴กนิษฐา เทตชะวัฒน์. "ขุนนางไทยเชื้อสายจีนในประวัติศาสตร์ไทยแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2367-2453)," วารสารประวัติศาสตร์. ฉบับรวมงานวิจัย: 38-42 ; 2534. ; ศิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย. 2523. หน้า 44. และบุญรอด. แก้วกันหา. เล่มเดิม. หน้า 160.

- ชาวจีนคนใดได้เป็นเจ้าของนายอากร ก็มักจ้างคนจีนด้วยกันเป็นลูกจ้าง ถ้าหาคนจีนที่อยู่ในเมืองไทยไม่ได้ ก็จะจ้างคนจีนที่ประเทศจีนเข้ามา นี่ก็เป็นเหตุหนึ่งที่ดึงชาวจีนให้อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทยและเมืองฉะเชิงเทรามากขึ้น¹ เห็นได้จากสำเนาคำให้การเกิดตัวเตี้ย (อั้งยี่) ที่เมืองฉะเชิงเทรา โรงทึบอ้อยท่อน้ำตาลทรายในเมืองฉะเชิงเทราทุกโรงมีชาวจีนอพยพเป็นลูกจ้าง โรงทึบละ 100-200 คน² ชาวจีนอพยพในเมืองฉะเชิงเทรา มีอยู่เป็นจำนวนมากพอสมควร จะเห็นได้จากรายได้จากเงินผูกปี³ และร่างสารตรา ที่ว่า

...จีนแขวงเมืองฉะเชิงเทรา แดกอรมีอยู่เป็นอันมาก พวกจีนตั้งบ้านเรือนทำสวรออย ตั้งโรงทึบนานทราย จีนเรือจร จีนลูกคาและจีนหัวเมืองอื่น ... ภากันมาตั้งบ้านเรือนทำมาหากินและทำสวรใหญ่ไวยออย ตั้งโรงทึบ ... หัวเมืองฉะเชิงเทรา⁴ ...

และสกินเนอร์ได้กล่าวถึงการตั้งหลักแหล่งของชาวจีนที่อยู่ตามบริเวณแม่น้ำบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา ไว้ดังนี้

¹ชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม. ม.ป.ป. หน้า 33.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 52. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. ร่างสารตรา.

...เมื่อต้นคริสต์ทศวรรษที่ 19 ประชาชนจีนในสยามอยู่กันมาในเขตชายฝั่งทะเลบริเวณที่ริมแถบแม่น้ำสายใหญ่ ๆ มีการตั้งหลักแหล่งชาวจีนในทุกเมือง ... หลักแหล่งของชาวจีนตั้งอยู่บริเวณแม่น้ำบางปะกง เรื่อยมาจนถึงแม่น้ำเจ้าพระยา¹...

ชาวจีนเหล่านี้กระจ่ายกันอยู่ตามชุมชนต่าง ๆ ตามแนวลำน้ำบางปะกง เช่น ที่บางคล้า แดงริ้ว สัมปทวน จุกเคอ ดอนทราย สนามจันทร์ บ้านโพธิ์และบางปะกง²

นโยบายของไทยที่มีต่อชาวจีนอพยพค่อนข้างจะเป็นพิเศษ โดยการปกครองชาวจีนเสมือนหนึ่งชาวไทย อีกทั้งมีสิทธิพิเศษไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานตามระบบไพร่ แต่เสียเงินในอัตราต่ำ ทำให้ชาวจีนในเมืองจะเชิงเทรามีฐานะทางสังคมไม่แตกต่างจากชาวไทย และสามารถเดินทางไปมาค้าขายหรือประกอบอาชีพของตนได้ตามสะดวก³

การประกอบอาชีพและความถนัดของคนจีน

- คนจีนแต่จิว ส่วนมากประกอบอาชีพค้าขายปลีก เป็นแรงงานรับจ้างในไร่ฮ้อย โรงหีบฮ้อย รับจ้างชุดคลอง และเป็นกรรมกรในโรงสี⁴

¹วิลเลียม ซี สกินเนอร์. เล่มเดิม. หน้า 30.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 51. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 65. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 117. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216.

³ชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2325-2453 ด้านเศรษฐกิจ. 2522. หน้า 10-11.

⁴บุญรอด แก้วกันหา. เล่มเดิม. หน้า 158. และ"การค้า-ประชากรและรายได้แผ่นดินสมัยพระพุทธเลิศหล้าฯจากเอกสารของครอว์ฟอร์ด," ศิลปวัฒนธรรม. 1 (4):34-36 และ 45 ; 2523.

- คนจีนโพหล่า ประกอบอาชีพทำสวนปลูกผัก ค้าขาย ช่างเหล็ก ช่างไม้ ช่างต่อเรือ และเลี้ยงหมู ซึ่งเป็นอาชีพที่คนไทยไม่นิยม เนื่องจากคนไทยส่วนใหญ่ศรัทธาในศาสนาพุทธจึงไม่ประสงค์จะเลี้ยงและฆ่าหมู¹

- คนจีนแคะ ประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าแร่ และเป็นช่างทอง

- คนจีนฮกเกี้ยน ประกอบอาชีพเป็นพ่อค้า ทำประมง เป็นนายเรือและลูกเรือสำเภาทาสวน เช่น สวนหมาก มะพร้าว สับปะรดและปลูกผัก²

- คนจีนกวางตุ้ง ประกอบอาชีพทางด้านการก่อสร้าง เช่น ช่างไม้

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ชาวจีนอพยพได้เข้ามามีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับการผลิตเพื่อการค้าและการค้าขายภายในเมืองนี้ เพราะชาวจีนอพยพมีความชำนาญทางการค้าและมีข้อได้เปรียบในด้านการมีสิทธิเดินทางไปได้ทั่วพระราชอาณาจักร³ โดยไม่ต้องผูกติดอยู่กับระบบไพร่ ส่วนในด้านการค้ากับภายนอกทั้งการค้ากับต่างประเทศ และการค้าขายกับเมืองหลวงหรือเมืองใกล้เคียง ชาวจีนอพยพโดยเฉพาะจีนฮกเกี้ยนเป็นพ่อค้าใหญ่และเป็นตัวจักรสำคัญในการดำเนินงานทางด้านการค้าสำเภา เพราะการเดินทางเรือจะใช้ลูกเรือที่เป็นคนจีนฮกเกี้ยนเป็นหลัก เนื่องจากคนไทยไม่มีความชำนาญด้านการเดินเรือทางทะเล

ชาวจีนไปทํามาหากินที่เมืองใดมาก เมืองนั้นจะมีส่วยอากรให้รัฐบาลเรียกเก็บเพิ่มมากกว่าเดิม ทั้งยังมีการประกอบอาชีพแปลก ๆ ใหม่ ๆ เช่น มีโรงหีบผลิตน้ำตาลทราย

¹คาร์ล ซี ชิมเมอร์แมน. การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม. แปลโดย ชิม วีระไวทยะ. 2525. หน้า 155. และชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจ ฉบับปฐม-พ.ศ.2399. 2533. หน้า 129.

²"ชาวจีนสมัยพระเจ้าตากสินและต้นราชวงศ์จักรี," ศิลปวัฒนธรรม. 8 (5):48-52 : มีนาคม 2530. ; ว.ช.ประสังสิต. เล่มเดิม. หน้า 214. ; เซอร์ จอห์น เบาริง. บันทึกรายวันเซอร์ จอห์น เบาริง. แปลโดย นันทนา ตันติเวสส. 2532. หน้า 42. และ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 159. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

³เฮนรี เบอร์นี่. เอกสารของเฮนรี เบอร์นี่ เล่ม 2 ตอน 3. แปลโดยนิคม นิลรัตน์ อยุธยา. 2531. หน้า 278.

จากอ้อย¹ โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทรา มีชาวจีนเข้ามาประกอบอาชีพนี้เป็นจำนวนมาก รวมทั้งชาวจีนที่เข้ามาเป็นกรรมกรในโรงหีบอ้อยด้วย

จากที่ได้กล่าวถึงการอพยพ และการถูกกวาดต้อนของกลุ่มคนชาติต่าง ๆ ที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินที่เมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ทำให้เมืองฉะเชิงเทรา มี "กอลังคน" ซึ่งถือว่าเป็นปัจจัยทางการผลิตที่สำคัญที่สุดในสมัยนี้ ดังหลักฐานการสนทนาระหว่าง เซอร์ จอห์น บาวริง กับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ บราภูข้อความตอนหนึ่งของการสนทนา โดยที่สมเด็จพระยาบรมวงศ์มหาศรีสุริยวงศ์ ได้บรรยายว่า "เมืองไทยมีทรัพยากร มีที่ดิน แต่ไม่มีคน ทรัพยากรที่ปราศจากคน ย่อมเปล่าประโยชน์ เป็นป่า"²

ดังนั้น การที่กลุ่มชนชาติต่าง ๆ พากันอพยพหรือบางส่วนถูกกวาดต้อนเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินภายในเมืองฉะเชิงเทรา เหตุผลหนึ่งน่าจะเป็นนโยบายของรัฐ ในการนำแรงงานการผลิตมาไว้ที่เมืองฉะเชิงเทรา เพื่อให้ทำการผลิตสินค้าที่รัฐต้องการ ในอันที่จะสนองการค้ากับต่างประเทศ ดังข้อความที่ปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ซึ่งกล่าวถึงรัฐมอบหมายให้พระยาวิเสทภูไชย เจ้าเมืองฉะเชิงเทรา คิดอ่านจัดแจงให้ราษฎรไทย จีน ลาว เขมร ทำไร่ อ้อยให้มากขึ้น³ และรัฐสั่งการให้เจ้าเมืองกรมการเมืองฉะเชิงเทราประกาศชักชวนให้ราษฎรไทย ลาว มอญ ทำนาให้มากขึ้น⁴ อีกทั้งให้ประกาศชักชวนชาวจีนอพยพจากเมืองอื่น ๆ ให้มาตั้งบ้านเรือนทำมาหากิน โดยให้ทำไร่อ้อยและตั้งโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายที่เมืองฉะเชิงเทรา การผลิตน้ำตาลทรายของชาวจีนอพยพที่เมืองฉะเชิงเทรานี้ ผลิตเพื่อขายลงสลุบกัปันทุกปี ทำให้รัฐได้ภาษี จังกอบและค่าธรรมเนียมการค้า อันเป็นประโยชน์แก่รัฐและราษฎรผู้ทำการผลิต⁵

¹ วิจารณ์ คำเมือง. "เศรษฐกิจและเงินตราสมัยรัตนโกสินทร์," ศิลปวัฒนธรรม.

3 (11):76-90 ; กันยายน 2525.

² Sir John Bowring. The Kingdom and People of Siam. 1969. p. 460.

³ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1214.

⁵ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

หลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นถึง กำลังคนเป็นแรงงานการผลิตที่สำคัญ โดยเฉพาะการผลิตเพื่อการค้า ด้วยเหตุนี้ การอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินของกลุ่มชนชาติต่าง ๆ จึงเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าที่เมืองจะเซิงเทรานั้น สมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ซึ่งสอดคล้องกับที่บาวริง กล่าวว่าเมื่อเดินทางมาถึงเมืองไทยนั้น พบว่าในอาณาเขตรอบกรุงเทพฯ ได้มีกิจการผลิตและการซื้อขายกับต่างประเทศเกิดขึ้นแล้ว โดยชาวจีนเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการผลิตเพื่อการค้า และทำการค้าขายดังกล่าวอย่างแข็งขัน¹

จากที่ได้กล่าวข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่าจะเซิงเทร่าเป็นเมืองที่มีความพร้อมทั้งในแง่ของความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ดิน เนื่องจากเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำบางปะกง น้ำท่าอุดมสมบูรณ์ และมีภูมิอากาศที่เหมาะสมสำหรับการปลูกพืชอยู่หลายชนิด มีเส้นทางคมนาคมที่สะดวก ฯลฯ จึงมีส่วนสำคัญในการดึงดูดให้กลุ่มคนชาติต่าง ๆ พากันอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินและรวมตัวกันมากขึ้นจนกลายเป็นชุมชน หมู่บ้าน และเมืองที่มีความพร้อมในด้านแรงงานผู้คน ซึ่งแต่ละกลุ่มคนต่างก็มีความสามารถ ความถนัดและมีการประกอบอาชีพทั้งที่เหมือนกันและแตกต่างกัน ซึ่งจะเป็นผลดีในแง่ของการแบ่งงานกันทำ อันจะก่อให้เกิดผลดีและเป็นประโยชน์ต่อการผลิตเพื่อการค้าที่เมืองจะเซิงเทร่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงซึ่งจะได้กล่าวในบทต่อไป

¹ อดิยา มาฟิงพงศ์. "การค้าระหว่างประเทศและระบบเศรษฐกิจภายในประเทศ (พ.ศ.2363-2398)," จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. 2 (3): 60-70 ; เมษายน 2518.

ลักษณะการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาเบาว์ริง

สภาพเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังคงสภาพเศรษฐกิจที่มีการผลิตแบบพออยู่พอกินคล้ายกับในสมัยอยุธยาและธนบุรี จนกระทั่งรัฐมีความจำเป็นมากขึ้นที่จะต้องหารายได้เพื่อนำมาเป็นค่าใช้จ่าย ในด้านการป้องกันประเทศ ด้านการศาสนา ราชการแผ่นดินอื่น ๆ และรายจ่ายในราชสำนัก ดังที่กล่าวถึงแล้วในบทที่ 4 และแหล่งรายได้ที่สำคัญของรัฐในช่วงนี้คือ กำไรจากการค้ากับต่างประเทศ โดยเฉพาะการค้าสำเภากับจีน ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่ทรงกล่าวไว้ว่า

...เงินเก็บได้แต่ส่วยอากรก็พอใช้ทำนุบำรุงแผ่นดิน เหลือจึงเอามาแจกเบี้ยหวัด ก็ไม่มีใครพอต้องเอาเงินกำไรตกแต่งสำเภามาเพิ่มเติมอีก จึงจะพอจ่ายไปได้ปีหนึ่ง ๆ เงินคงคลังสะสมไว้ก็ยังมี¹...

สินค้าออกซึ่งบรรทุกสำเภาไปขาย ได้แก่ สินค้าของป่าซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดในเมืองจีน ต่อมาเมื่อการค้าของไทยกับต่างชาติขยายตัวมากขึ้น โดยมีชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขาย และต้องการสินค้าประเภทเกษตรกรรมและสินค้าที่ผ่านกระบวนการผลิต²

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1.

2531. หน้า 77.

²อดิศร หมวกพิมาย. กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทาสันธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310-2398.

2531. หน้า 122.

เช่น น้ำตาลทราย ข้าว ฝ้าย เรือสำเภาและชิ้นส่วนของเรือสำเภา เป็นต้น¹ ทั้งนี้จะเห็นได้จากการที่ประเทศอังกฤษได้ส่ง เฮนรี เบอร์นี เป็นทูตเข้ามาเจรจาสนธิสัญญาเบอร์นี ในปี พ.ศ. 2369 สารสำคัญข้อหนึ่งในสนธิสัญญานี้คือ อนุญาตให้พ่อค้าไทยและพ่อค้าอังกฤษซื้อขายสินค้ากันเองอย่างเสรี โดยไม่ต้องผ่านพระคลังสินค้าอย่างแต่ก่อน ยกเว้นสินค้าต้องห้าม คือข้าว อาวุธปืนและฝิ่น² นอกจากนี้ไทยยังได้ทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับประเทศตะวันตกอื่น ๆ อีก ซึ่งข้อความในสนธิสัญญามีลักษณะคล้ายกัน ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้มีการผลิตสินค้าเฉพาะอย่างเพื่อการค้าในภาคกลางบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและสาขา ตั้งแต่นครสวรรค์ลงมาถึงบริเวณรอบอ่าวไทย บริเวณพื้นที่ทั้งทางด้านตะวันออกและตะวันตกที่แม่น้ำบางปะกงและแม่น้ำแม่กลองไหลผ่าน ตลอดจนบริเวณหัวเมืองชายทะเลตะวันออก³

จะเชิงเตตราเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง และเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในแถบหัวเมืองชายทะเลตะวันออก จึงเป็นเมืองหนึ่งที่เกิดการเปลี่ยนแปลงนี้ เนื่องจากความพร้อมในหลาย ๆ ด้าน ทั้งความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ ทรัพยากรธรรมชาติ สภาพที่ตั้งของเมืองที่เอื้อต่อการผลิตเพื่อการค้า ดังรายละเอียดที่กล่าวแล้วในบทที่ 4 ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าขึ้นที่เมืองจะเชิงเตตรา แต่ทว่าการผลิตแบบพอยังชีพก็ยังคงมีปะปนกันอยู่ ดังนั้นลักษณะการผลิตของเมืองนี้จึงก้ำกึ่งกันอยู่ระหว่างการผลิตแบบพอยังชีพกับการผลิตเพื่อการค้า ซึ่งในเนื้อหาของบทนี้ ผู้เขียนจะทำการศึกษาเฉพาะลักษณะการผลิตเพื่อการค้าของเมืองจะเชิงเตตรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ได้แก่

¹ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล และวิพุธ ใสงวงศ์. "ภาพชีวิตเศรษฐกิจไทยจากนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช. 7 (2):36-57 ; พฤษภาคม - สิงหาคม 2537. และศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. "การค้าต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช. 6 (1):4-21 ; มกราคม - เมษายน 2536.

²กระทรวงการต่างประเทศ. ประมวลหนังสือขุดสนธิสัญญาของประเทศไทยพ.ศ. 2160-2412. 2511. หน้า 22-23. และบุญรอด แก้วกันหา. เล่มเดิม. หน้า 141.

³ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. "เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2398)," ใน เศรษฐกิจไทย. 2533. หน้า 64.

1. การเกษตรเพื่อการค้า
 - การปลูกอ้อย
 - การปลูกข้าว
 - อื่น ๆ
2. การอุตสาหกรรมขั้นต้น
 - การผลิตน้ำตาลทราย
 - การผลิตชิ้นส่วนของเรือสำเภา

ดังรายละเอียดต่อไปนี้ คือ

1.การผลิตทางด้านเกษตรกรรม(การเกษตรเพื่อการค้า)

1.1 การปลูกอ้อย

ในปี พ.ศ.2350 การก่อตัวของอุตสาหกรรมน้ำตาลทราย ทำให้อ้อยกลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของเมืองฉะเชิงเทรา ทั้งนี้เนื่องจากฉะเชิงเทราเป็นเมืองหนึ่งที่มีการผลิตน้ำตาลเพื่อการค้า จึงมีการตั้งโรงหีบอ้อยเพื่อทำน้ำตาลทรายภายในเมืองนี้เป็นจำนวนมาก (รายละเอียดจะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง พบว่ามีการทำไร่อ้อยขนาดใหญ่และตั้งโรงหีบอ้อยเพื่อทำน้ำตาลทรายอยู่หลายเมือง เช่น เมืองนครชัยศรี สาครบุรี บางปласร้อย พันสนิม และเมืองฉะเชิงเทรา โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทรานี้ ปรากฏหลักฐานจากบันทึกเล่าเรื่องกรุงสยามของบาลเลกัวซ์ กล่าวไว้ว่า "ทั้งจังหวัดเป็นที่ราบใหญ่ อุดมไปด้วยนาข้าวสวนผลไม้และไร่อ้อย"¹ และหลักฐานร่างสารตรา กล่าวว่า "พวกจีนก็ตั้งบ้านเรือนทำสวนใหญ่ไร่อ้อยชุกชุม"²

¹มงเซญอร์ บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 74.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

ร่างสารตราขึ้น เป็นหลักฐานที่ทำให้ทราบว่ามีบทบาทสำคัญในการเพาะปลูกอ้อยรวมทั้งเป็นผู้ที่ริเริ่มบุกเบิกอุตสาหกรรมน้ำตาลทรายภายในเมืองฉะเชิงเทรา คือพวกชาวจีนอพยพซึ่งในระยะเวลาต่อมาเมื่อการผลิตน้ำตาลทรายเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว จนกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญอันดับหนึ่งของไทย และส่งไปขายต่างประเทศได้เป็นจำนวนมาก ทำให้การเพาะปลูกอ้อยของราษฎรเมืองฉะเชิงเทราขยายตัวออกไปอย่างรวดเร็ว เพื่อให้เพียงพอต่อความต้องการในการผลิตอ้อยป้อนโรงงานน้ำตาลทราย ทำให้ราษฎรเมืองฉะเชิงเทราทำการเพาะปลูกอ้อยเพื่อการค้าขึ้น

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานชั้นต้นอื่น ๆ อีกที่กล่าวยืนยันถึงการปลูกอ้อยเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ดังเช่น หลักฐานร่างตราถึงเมืองฉะเชิงเทรา ที่สรุปใจความได้ว่า ทางกรุงเทพฯ ส่งเงินออกมาให้เจ้าเมืองฉะเชิงเทราจัดซื้อยอดอ้อยจากราษฎรเมืองฉะเชิงเทราที่ปลูกอ้อยเพื่อการค้า ในราคาที่ราษฎรซื้อขายแก่กัน¹ และหลักฐานบัญชีพระยาวิเสทถวายจรรยาเงินใช้สอยในการทำสวนอ้อย กล่าวถึงการทำสวนอ้อยขนาดใหญ่ในหลายตำบลของพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา เช่น ตำบลบางเฟือง ตำบลคลองน้อย ตำบลท่าพลับ ตำบลพญาจาก ตำบลท่าช้าง บางกระเจ้า สองพี่น้อง เป็นต้น² และสารตราถึงพระยาพิชัยชาญฤทธิ์เมืองฉะเชิงเทรา กล่าวถึงไร่อ้อย บัญชีสวนอ้อยของเจ้าเมืองกรมการเมืองฉะเชิงเทรา ว่ามีอยู่รายละ 30 ไร่บ้าง 40 ไร่บ้าง และ 50 ไร่บ้าง³ และในปี พ.ศ. 2380 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองฉะเชิงเทรารับผิดชอบในการทำไร่อ้อยที่เมืองฉะเชิงเทราในพื้นที่ 223 ไร่ เพื่อส่งเข้าโรงงานน้ำตาลของหลวง

หลักฐานจากหนังสือพระยาศรีสหเทพถึงพระยาวิเสทถวายที่กล่าวถึง ชาวจีนในเมืองฉะเชิงเทราเอาสวนอ้อยมาจำนำ⁴ และหนังสือพระยามหาอำมาตย์เรื่องทรัพย์สินสมบัติของขุนพิทักษ์ที่ตาย กล่าวถึงขุนพิทักษ์ว่าทำไร่อ้อยอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา⁵

¹ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 18. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1200.

² หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 9. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1201.

³ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 96. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1203.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 132. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1205.

⁵ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 65. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1206.

จากหลักฐานต่าง ๆ ที่ได้กล่าวถึงข้างต้นนี้ ทำให้ทราบได้อย่างชัดเจนว่าเมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งเพาะปลูกอ้อยที่สำคัญเมืองหนึ่ง และมีเอกสารที่ระบุว่า ในปี พ.ศ.2393 เมืองฉะเชิงเทรา มีพื้นที่เพาะปลูกอ้อยอยู่ 10,830 ไร่ มากกว่าที่เมืองนครชัยศรีซึ่งมีอยู่เพียง 8,312 ไร่ 1 งาน¹

แหล่งเพาะปลูกอ้อยของเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงเท่าที่ผู้เขียนรวบรวมได้จากเอกสารชั้นต้น อยู่บริเวณใกล้กับโรงหีบอ้อย ทั้งนี้เข้าใจได้ว่าเพื่อความสะดวกในการขนส่งมายังโรงหีบและเพื่อไม่ให้อ้อยแห้งจนทำให้ความหวานลดน้อยลง จึงจะทำให้คุณภาพของน้ำตาลลดลงไปด้วย ด้วยเหตุนี้แหล่งปลูกอ้อยของเมืองฉะเชิงเทราจึงอยู่บริเวณบ้านบางคล้า บ้านจุกฉะ บ้านบางไผ่ บ้านสนามจันทร์ บ้านใหม่ บ้านบางกุ้ง บ้านทรายมูล และบ้านสัมปทวน² ดังหลักฐานสำเนาคำให้การจีนรับว่าด้วยเรื่องอ้อยเมืองฉะเชิงเทรากาเริบที่กล่าวถึง "จีนแดงตัดอ้อย พาปลูกจ้างไปตัดอ้อยที่ไร่บ้านบางคล้า"³ และหลักฐานร่างทราน้อยถึงเมืองฉะเชิงเทรา กล่าวถึง "นายหงมาขอซื้อไร่อ้อย 239 ไร่ ที่บ้านสนามจันทร์ของพระยาสุเรนเสนี เป็นจำนวนเงิน 26 ชั่ง 13 ตาลึง"⁴ และแรงงานที่สำคัญที่สุดในการปลูกอ้อยขายให้แก่โรงหีบอ้อยเพื่อทำน้ำตาลทราย ที่เมืองฉะเชิงเทรา คือชาวจีน ดังสำเนาคำให้การจีนรับว่าด้วยเรื่องอ้อยเมืองฉะเชิงเทรากาเริบ มีข้อความกล่าวถึง "หลงฮู้เจ้าของโรงหีบ ซื้ออ้อยมาทำน้ำตาล"⁵ และร่างทราน้อยเมืองฉะเชิงเทราเรื่องให้ข้าราชการความขุนวิจารณ์และจีนเจง กล่าวถึง

¹สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. "เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2398)," ใน เศรษฐกิจไทย. 2533. หน้า 84.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 51. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 65. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 3. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 241. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1227.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

"หลงฐึญนไบซ้ออ้อยจากขุนวิจารณ์และจีนเจงมาหีบเคี้ยวทำเป็นน้ำตาลทราย¹ ชาวจีนอพยพที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินอยู่ในเมืองฉะเชิงเทรา มีทั้งชาวจีนที่เป็นเจ้าของสวนอ้อย ไร่อ้อย และชาวจีนอพยพที่เป็นแรงงานรับจ้างทำสวนอ้อย ตัดอ้อย และเป็นเจ้าของโรงหีบอ้อยทำน้ำตาลทราย² และจากหลักฐานสำเนาคำให้การจีนไปเรื่องอ้อยเมืองฉะเชิงเทราก็ทราบได้ว่ากล่าวถึง

- "จีนลูกจ้างในไร่อ้อย แรงงานจีนรับจ้างตัดอ้อย"³

- "จีนชาวไร่อ้อย พวกตัดอ้อย ทำสวนอ้อยที่บ้านบางคล้า"⁴

- "จีนโพ แซ่ตันเฝ้าแก่สวนอ้อย"⁵

- "จีนฮะ เป็นแต่ลูกจ้างทำไร่อ้อยหลงฐึญ"⁶

และบุญศรีพระยาวิเสทภักไชยจากนายเงินใช้สอยในการทำสวนอ้อยก็ได้กล่าวถึงชาวจีนรับจ้างทำสวนอ้อย เช่น รับจ้างขุดดิน พันดิน ขุดร่อง ขุดหลุม บล็อกอ้อยพรวนดินรักษาอ้อย ฯลฯ⁷

ส่วนราษฎรชาวไทยนั้น ทว่าการปลูกอ้อยอยู่บ้างแต่ยังน้อยกว่าพวกชาวจีนอพยพ ซึ่งสุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล สันนิษฐานว่า เกษตรกรชาวไทยคงเป็นผู้ผลิตอิสระที่ปลูกอ้อยขายให้แก่โรงหีบอ้อย มิได้เป็นแรงงานรับจ้างเช่นพวกชาวจีนอพยพ⁸ สำหรับความเห็นของผู้เขียนน่าจะมีราษฎรชาวไทยบางส่วน ที่เข้ามาเป็นแรงงานรับจ้างปลูกอ้อยขาย เพราะจากหลักฐานจดหมายเหตุบางฉบับได้

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 177. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1221.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

⁵แหล่งเดิม.

⁶หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 191. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

⁷หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 9. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1201.

⁸หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 5. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1200. ;

หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 137. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1201. และหอสมุดแห่งชาติ.

เลขที่ 281. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

กล่าวถึงชาวจีนอพยพบางคนที่มาแต่งงานกับหญิงชาวไทย¹ ทำให้หญิงชาวไทยที่เป็นภรรยาชาวจีนอพยพมีฐานะร่ำรวยขึ้น และน่าจะส่งเสริมหรือออกเงินลงทุนให้แก่ญาติพี่น้องชาวไทยของตนทำสวนอ้อย ให้ทำการเพาะปลูกอ้อยขายโรงหีบ ซึ่งเป็นไปได้ว่าโรงหีบอ้อยนั้นเป็นของชาวจีนที่เป็นสามีของตนด้วย หรือว่าสามีชาวจีนบางคนเป็นแค่เจ้าของสวนอ้อย ก็น่าจะมีลูกจ้างหรือแรงงานในสวนอ้อยบางส่วนที่เป็นราษฎรชาวไทยที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กับแหล่งเพาะปลูกอ้อยของชาวจีนเหล่านี้ นอกจากราษฎรไทยจะปลูกอ้อยเพื่อขายแล้ว น่าจะมีราษฎรลาว และเขมรบางส่วนปลูกอ้อยเพื่อการค้าที่เมืองฉะเชิงเทราด้วย ดังข้อความที่ปรากฏในร่างสารตราถึงพระยาวิเสทภูไชย เจ้าเมืองฉะเชิงเทราตอนหนึ่งที่ว่า "จัดแจงชักชวนและสนับสนุนให้ราษฎรชาวไทย จีน ลาวและเขมรทำไร่อ้อยให้มากขึ้น"²

การเพาะปลูกอ้อยเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ทำเป็นไร่อ้อยขนาดใหญ่จึงจำเป็นต้องใช้เงินทุนเป็นจำนวนมาก ดังเอกสารบัญชีค่าใช้จ่ายในการทำสวนอ้อยของหลวง ที่เมืองฉะเชิงเทรา กล่าวถึง การใช้เงินทุนในการเช่าซื้อที่ดินและจ้างชาวจีนทำสวนอ้อย เช่น พันดิน ขุดร่อง ขุดหลุม ปลูกอ้อย พรวนดินรักษาไร่อ้อย ขุดคลองทอดน้ำเข้าสวนอ้อย ค่าจ้างดีเหล็ก เครื่องมือทำสวน (พลั่ว เสียม จอบจีน) เป็นต้น ดังนั้น ผู้ที่ต้องการปลูกอ้อยขายแต่ไม่มีเงินทุนก็จะไปทำการกู้ยืมเงินจากผู้อื่นที่มีเงินทุนให้กู้ ดังหนังสือเจ้าพระยาจักรีฯมาถึงเจ้าพระยามุขมนตรีฯ ที่กล่าวถึง ชาวจีนที่ไปยืมเงินหลงสู่โรงหีบอ้อยเพื่อนำมาใช้เป็นทุนในการทำไร่อ้อย ปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า "หลวงจำเมือง กรมการเมืองฉะเชิงเทรา ส่งไปบอกเข้าไปยังกรุงเทพฯ หลงสู่เนียเปาออกเงินให้หลงสู่ชื้อ เพื่อนำไปลงทุนทำไร่อ้อย เป็นจำนวนเงิน 50 ชั่ง"³ หรือชาวจีนที่ทำไร่อ้อยอยู่แล้ว แต่ขาดเงินทุนที่จะทำต่อไปได้ก็จะหาเงินมาลงทุนโดยการเอาสวนอ้อยที่มีอยู่ไปจำนำกับผู้ออกเงินให้กู้ ดังหลักฐานหนังสือพระยาศรีสหเทพถึงพระวิเสทภูไชยตอนหนึ่งว่า "จีนขุนดาราเอาสวนอ้อยมาจำนำไว้กับอาแดงส้มจีน เป็นเงิน 1 ชั่ง โดยเสียดอกเบี้ยตามธรรมเนียม"⁴ และทางราชการก็เป็นแหล่งเงินกู้ อีกแห่งหนึ่งด้วย ดังหลักฐานบัญชีพระยา

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 82. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1200.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 12. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 132. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

วิเสทฯขายจำหน่ายเงินใช้สอยในการทำสวนอ้อย ได้กล่าวถึงการออกเงินของหลวงให้ราษฎรชาวไทยและชาวจีน กู้เงินไปทำสวนอ้อย¹

ราษฎรเมืองฉะเชิงเทรา นอกจากจะทำการผลิตอ้อยเพื่อการค้าภายในเมืองฉะเชิงเทราเอง โดยขายอ้อยให้แก่โรงหีบอ้อยภายในเมืองฉะเชิงเทราแล้ว ส่วนหนึ่งของการผลิตนี้ยังช่วยส่งเสริมให้เกิดการผลิตอ้อยเพื่อการค้าของเมืองใกล้เคียงด้วย ดังหลักฐานร่างตราที่กล่าวถึงนโยบายของรัฐที่จะเพิ่มพื้นที่การปลูกอ้อยและตั้งโรงหีบอ้อยของหลวงขึ้นใหม่ที่เมืองพนัสนิคมอีกแห่งหนึ่ง ในปี พ.ศ. 2381 จึงต้องการยออด้อยจำนวน 500,000 ยอด เพื่อนำไปปลูกที่เมืองพนัสนิคมทางกรุงเทพฯ ได้ให้พระนเรนทร์รักษาเป็นผู้คุมเงินออกมาให้พระยาวิเสทฯขายเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา จัดซื้อยออด้อยที่เมืองฉะเชิงเทราตามราคาที่เราราษฎรซื้อขายแก่กัน²

การปลูกอ้อยเพื่อการค้า จึงเป็นที่มาของรายได้รัฐอีกแหล่งหนึ่ง เพราะรัฐจะเรียกเก็บภาษีจากผู้ปลูกอ้อย โดยกำหนดอัตราไว้ว่า อ้อยปลูกใหม่เก็บภาษีไร่ละ 1 บาท ส่วนอ้อยต่อ*เก็บไร่ละ 2 สลึง³ ต้นอ้อยที่ยังไม่ได้หีบเป็นน้ำตาลทราย มีพิกัดอัตราไร่ละ 10 และเรียกอกรสมัตสรอ้อย ไร่ละ 30 สตางค์ต่อปี อีกทั้งอ้อยที่ปลูกในไร่ต้องเสียภาษีค่าที่ดินไร่ละ 4 บาท 50 สตางค์⁴ ดังหลักฐานสารตราถึงพระยาพิชัยชาญยุทธเมืองฉะเชิงเทรา ที่กล่าวถึงการเรียกเก็บอากรสวนอ้อยภายในเมืองฉะเชิงเทรา ว่า

...กำหนดเรียกอกร หมี่รเทพไปเรียกอกร ... หาเอาภานันพันนายบานน้ำไป
 รั้งวัดที่วสวรเรียกเงินตามอย่างทำเนียม ... ฝ่ายพรสุนทรพิพิฬูวราชกร กรม
 การงบอกรออย เข้ามาไกรบบังคัมทูลพรกรรนาเรียกเอาบาณชัยสวรออยที่วนาย
 อกรกับภานันสวร⁵...

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 9. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1201.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 18. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1200.

*อ้อยที่เหลือจากการตัดครั้งแรก

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 79. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1204.

⁴รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์. ภาษีอากรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย. 2528.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 96. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1203.

และเมืองฉะเชิงเทรายังเป็นเมืองที่สนองนโยบายของรัฐบาลด้านการค้ากับต่างประเทศด้วย ดังเอกสารร่างสารตราที่กล่าวถึงการทาสวนอ้อย เพื่อป้อนโรงหีบผลิตน้ำตาลทรายส่งเป็นสินค้าออก ขยายลงสู่ลูกค้านั้นทุกปีและยังเป็นรายได้ของรัฐบาลในส่วนของภาษี จังกอบและค่าธรรมเนียม ดังข้อความที่ว่า

... อนึ่ง จีนแขวงเมืองฉะเชิงเทราแตกกรมมีอยู่เป็นอันมาก พวกจีนตั้งบ้านเรือนทาสวน
อ้อยตั้งโรงหีบน้ำตาลทรายขายลงสู่ลูกค้านั้นทุกปี ... ถ้าจีนทาสวนน้ำตาลทรายขายลง
ค้านั้นใดมาก ในหลวงก็โปรดเกล้าฯ จังกอบค่าธรรมเนียมจีนอีกทั้งจเป็นประโยชน์แก่
อนาประชาราษฎรลูกหลานจีนสืบไป¹...

จากที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า การผลิตอ้อยเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง มีความสำคัญทั้งต่อเมืองฉะเชิงเทราเอง เมืองใกล้เคียงและเมืองหลวงด้วย

ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลจึงได้เอาใจใส่ในเรื่องการปลูกอ้อยเพื่อใช้ทำน้ำตาลทรายอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากการที่รัฐส่งเจ้าหน้าที่จากกรุงเทพฯ ออกไปตรวจตราดูแลไร่อ้อยที่เมืองฉะเชิงเทรา อยู่เสมอโดยให้หมื่นสำรวจจำนวนไร่อ้อยทั้งอ้อยต่อและอ้อยปลูกใหม่ แล้วต้องรายงานเข้าไปให้ทางกรุงเทพฯทราบเรื่อง ๆ หากเจ้าเมืองฉะเชิงเทราละเลยไม่รายงาน ทางเมืองหลวงก็จะทวงถามถึงการสำรวจเหล่านี้เพื่อจะได้รู้ว่าในแต่ละปี พื้นที่เพาะปลูกอ้อยของเมืองฉะเชิงเทราได้เพิ่มขึ้นหรือลดลงเท่าไร จะได้ปรับปรุงหรือส่งเสริมได้อย่างถูกต้องดังข้อความตอนหนึ่งจากหนังสือถึงเมืองฉะเชิงเทรา ที่ว่า "มีตราโปรดเกล้าฯ ออกมาว่าราษฎรไทย จีน ในแขวงเมืองฉะเชิงเทรา ผู้ใดจะทาสวนอ้อยหรือตั้งโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายขึ้นอีก ให้พระยาวิเสทฯ ขยเจ้าเมืองฉะเชิงเทราและกรมการเมืองจัดแจงหาทำให้ตั้งโรงหีบอ้อย หรือทำไร่อ้อยขึ้นให้ได้มาก"² และจากหลักฐานร่างสารตราที่รัฐแจ้งไปยังเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา ให้ส่งเสริมราษฎร

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 281. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

ชาวไทย ชาวจีน ชาวลาว และชาวเขมรซึ่งตั้งหลักแหล่งมาหากินอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทราท้าวไร้อยู่ บลุกอ้อย และให้การสนับสนุนเรื่องที่ดินสำหรับปลูกอ้อยด้วย ดังข้อความจากร่างสารตราถึงเมืองฉะเชิงเทราที่ว่า ให้นำพระยาวิเสทฤาไชยคิดอ่านจัดแจงให้ราษฎรไทย จีน ลาวและเขมรท้าวไร้อยู่ขึ้นให้มาก ถ้าที่แห่งใดตำบลใดควรจะทำไร้อยู่ได้ หากที่ดินบริเวณนั้นมีผู้จับจองไว้ก่อนแล้ว แต่ปล่อยทิ้งที่ดินให้รกร้างว่างเปล่าอยู่ ก็ให้พระยาวิเสทฤาไชยหาตัวราษฎรผู้จับจองที่นั้นไว้มาไต่ถามว่าจะทำนา ทำสวน ในที่ดินนั้นหรือไม่ หากเกินกำลังที่จะทำได้ก็อย่าให้หวงที่ไว้ ให้พระยาวิเสทฤาไชยจัดแจงให้ราษฎรคนอื่นทำไร้อยู่ให้เต็มพื้นที่นั้น”¹

จากที่ได้กล่าวถึงการปลูกอ้อยมาทั้งหมดนี้ สะท้อนให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองและความสำคัญของการปลูกอ้อย ซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง

1.2 การปลูกข้าว

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง การผลิตข้าวส่วนใหญ่เป็นการผลิตเพื่อยังชีพ คือทำการปลูกข้าวเพื่อการบริโภคภายในครอบครัว เหลือส่วนหนึ่งไว้ทำพันธุ์ เสียภาษีและใช้แลกเปลี่ยนกับเครื่องบริโภคและอุปโภคที่ต้องการแต่ผลิตเองไม่ได้ ในส่วนของการเสียภาษีนั้น รัฐจะเก็บภาษีในรูปของหางข้าวเพื่อไว้ใช้ในราชการ เช่น เป็นเสบียงสำหรับกองทัพในยามเกิดศึกสงคราม หรือสำรองไว้ใช้ในยามที่เกิดการขาดแคลนข้าว ซึ่งในช่วงสมัยนี้ รัฐได้ส่งข้าวเป็นสินค้าออกไปขายยังต่างประเทศบ้าง² แต่ไม่มากนักและไม่ใช้เป็นสินค้าสำคัญในอันดับต้น ๆ ประเทศที่สั่งซื้อข้าวจากไทยเป็นสินค้าเข้าที่สำคัญ คือประเทศจีน ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา เนื่องจากประเทศจีนผลิตข้าวไม่เพียงพอสำหรับการบริโภค จีนจึงต้องสั่งข้าวเป็นสินค้าเข้าและยังได้ประกาศยกเว้นภาษีนำเข้าข้าวด้วย ดังนั้นหากเรือสำเภาลำนานาข้าวเข้าไปขายยังประเทศจีน

¹ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

² กิตติ ตันไทย. เล่มเดิม. หน้า 115.

ก็จะได้กำไรมาก¹ จากบันทึกของมัลลอค² กล่าวว่าในปี พ.ศ.2392 ไทยส่งข้าวไปขายยังเมืองจีนประมาณ 200,000 หาบ²

นอกจากประเทศจีนแล้ว สิงคโปร์ก็เป็นตลาดค้าข้าวที่สำคัญของไทยรองลงมาสิงคโปร์เป็นตลาดส่งผ่านข้าวของไทยไปยังอาณานิคมของอังกฤษในเอเชียและในประเทศจีนด้วย ดังที่ ที.เจ. นิวโบลด์ (T.J. Newbold) ให้สถิติตัวเลขไว้ว่า ในปี พ.ศ.2379 สิงคโปร์ส่งข้าวจากไทยเป็นสินค้าเข้า จำนวน 38,050 หาบ คิดเป็นมูลค่า 43,330 เหรียญสเตอร์ลิง³ ซึ่งเป็นการนำข้าวอย่างมากมายมาให้แก่ไทย และในปี พ.ศ.2390 มีตัวเลขที่บ่งบอกว่า ไทยส่งข้าวไปขายสิงคโปร์มีกำไรสูงถึง 320 %⁴

ต่อมาสิงคโปร์ก็ได้หันมาส่งข้าวจากไทยเป็นสินค้าเข้ามากขึ้น เนื่องจากชาวซึ่งเป็นเมืองที่สิงคโปร์เคยส่งเข้าสินค้าข้าวมากที่สุด ถูกฮอลันดากีดกันทางการค้า ด้วยเหตุนี้การค้าข้าวของไทยยิ่งสร้างผลกำไรให้แก่วิชาการมากขึ้น ประกอบกับข้าวของไทยมีคุณภาพเหนือกว่าข้าวชาวและยังมีราคาถูกกว่าอีกด้วย⁵ ดังจะเห็นได้จากบาลเลกัวซ์ที่กล่าวถึงคุณภาพข้าวของไทยและตลาดค้าข้าวไทย ไว้ดังนี้

¹อดิศร หมวกพิมาย. เล่มเดิม. หน้า 127.

²มัลลอค เป็นพ่อค้าชาวอังกฤษที่เคยเดินทางมากรุงเทพฯ 2 ครั้ง ในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยเข้ามาครั้งแรกในปี พ.ศ.2370 และครั้งที่สองในปี พ.ศ.2392 ; อ้างอิงมาจาก ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. "เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น(พ.ศ.2325-2398)," ใน เศรษฐกิจไทย. 2533. หน้า 72.

²เจมส์ ซี อินแกรม. เล่มเดิม. หน้า 26.

³T.J.Newbold. British Settlement in the Straits of Mallaca. 1971. p. 304.

⁴อดิศร หมวกพิมาย. เล่มเดิม. หน้า 130.

⁵แหล่งเดิม.

...ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าเป็นโลกนี้จะมีประเทศบ้างที่มีความอุดมสมบูรณ์ ยิ่งไปกว่าประเทศสยามก็หาไม่โคลนตมของแม่น้ำ ได้ทำให้พื้นแผ่นดินอุดมไปด้วยปุ๋ยอยู่ทุกปี โดยแทบจะไม่ต้องบำรุงแผ่นดินเลย ก็ได้ต้นข้าวกอใหญ่อันมีรสดีพิเศษ ซึ่งไม่เพียงแต่พอเลี้ยงประชาชนพลเมืองเท่านั้น ยังส่งออกขายยังเมืองจีนและที่อื่น ๆ ได้อีก¹...

และคุณแมน ก็ได้กล่าวถึงคุณภาพของข้าวไทย ไว้ว่า

...ข้าวของสยาม ... ได้ชื่อว่าเป็นข้าวที่มีคุณภาพสูงและราคาไม่แพงนัก ซึ่งทำให้ข้าวของสยามเป็นสินค้าเข้าที่จีนมีความพอใจเป็นพิเศษ²...

แม้ว่าสินค้าออกข้าวของไทย จะเป็นสินค้าที่ทางการให้อย่างมากมาในช่วงสมัยนี้ แต่จากการที่ไทยเคยประสบภาวะการขาดแคลนข้าวเพื่อการบริโภคภายในประเทศ ดังหลักฐานจากจดหมายเหตุฯ ที่ได้บันทึกถึงทุพภิกขภัยและราคาข้าวในสมัยรัชกาลที่ 3 ไว้ดังนี้

- พ.ศ.2374 ปีนี้ข้ามาก ข้าวแพงเกวียนละ 8 ตำลึง
- พ.ศ.2375 ปีนี้ข้าน้อยนัก
- พ.ศ.2376 เดือน 8 ฝนแล้ง ข้าวแพงเกวียนละ 7 ตำลึง 2 บาท
- พ.ศ.2386 ปีนี้ข้าวแพง ข้าน้อย ทานไม่ได้ ข้าวสารถึงละ 1 บาท
- พ.ศ.2387 ข้าวแพงเกวียนละ 1 ชั่ง ข้าวสารถึงละ 9 สลึง³

ดังที่ สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาพิไชยชาญฤทธิ์ ให้เร่งจัดซื้อข้าวบรรทุกส่งกรุงเทพฯ กล่าวถึงการขาดแคลนข้าว ในปี พ.ศ.2386 สมัยรัชกาลที่ 3 จนกระทั่งรัฐต้องสั่งซื้อข้าวจากเมืองฉะเชิงเทรา ส่งเข้าไปยังกรุงเทพฯ อย่างเร่งด่วน ดังข้อความที่ว่า

¹มงเซญอร์ บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 13.

²เจนนิเฟอร์ เวนย์ คุณแมน. การค้าทางเรือสำเภาจีน-สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์.

2528. หน้า 77.

³ชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม. ม.ป.ป.

หน้า 117.

...ได้สั่งพรหิไซชานยุคว่า ออกมา ณเมืองฉะเชิงเทราแล้ว ๒ช่วยจัดซื้อเขาโหลิบ
เกียน ชิวเขาโดยแลวกัโหเขาวเรือบ้นทุกเช้า ๆ ไปส่ง ณ กรุงเพทฯโดยเร็ว ...
จคัยเงินราคาเข้าเข้ากับค่าชาวเรือออกมาโห ... ทุกวันนิจัดเข้าอยู่¹ ...

ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงได้ออกประกาศห้ามส่งข้าวออกนอกประเทศ เว้นเสียแต่ว่าในปีนั้นจะผลิตข้าวได้
มากพอกินไปถึง 3 ปี จึงจะส่งข้าวไปขายต่างประเทศได้² ซึ่งสอดคล้องกับข้อความที่ปรากฏใน
งานวิจัยของ อุษมน ที่ว่า

...ถ้าหากมีการขาดแคลนข้าวขึ้นมภายในประเทศสยาม หรือคาดหมายกันว่าพลเก็บ
เกี่ยวจะได้ต่ำ ก็จะไม่มีการส่งข้าวออก³...

เพื่อป้องกันการขาดแคลนข้าวภายในประเทศ ประกอบกับในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญา
บาวริงไทยมีศึกสงครามกับประเทศข้างเคียงอยู่บ่อยครั้ง ดังที่ได้กล่าวถึงแล้วในบทที่ 3 ซึ่งสอดคล้อง
กับหลักฐานชั้นต้น ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกล่าวถึงศึกสงครามก่อน
รัชสมัยของพระองค์ระหว่างไทยกับประเทศญวน เขมรและเมืองประเทศราชอื่น ๆ ว่า "ครั้น
กาลล่วงมา การศึกสงครามเมืองญวนกับเขมรและบันดาซึ่งเป็นเมืองขึ้นข้าขอบขัณฑสีมา"⁴
และการศึกสงครามนั้น ข้าวถือเป็นยุทธปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงต้องมีมาตรการ
ควบคุมการส่งข้าวออกไปขายต่างประเทศ ดังหลักฐานร่างตราถึงเจ้าเมืองกรมการประกาศ
ราษฎรทานาให้เต็ม ซึ่งเป็นประกาศที่ออกในสมัยรัชกาลที่ 4 และเป็นปีแรก(พ.ศ. 2394)ที่พระ
องค์ขึ้นครองราชย์ กล่าวถึง ในช่วงก่อนรัชสมัยของพระองค์ รัฐออกพระราชบัญญัติห้ามจำหน่าย
ข้าวออกนอกประเทศ ให้ซื้อขายกันอยู่แต่ในประเทศ⁵

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

²เจมส์ ซี อินแกรม. เล่มเดิม. หน้า 30.

³เจนนิเฟอร์ เวย์น อุษมน. เล่มเดิม. หน้า 79.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 69. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

⁵แหล่งเดิม.

แต่รายงานของ เบอร์นี ได้กล่าวถึงว่า "พ่อค้าที่ต้องการส่งข้าวออกนอกประเทศจะต้องได้รับอนุญาตจากพระคลังก่อน"¹

จากรายงานของ เบอร์นี และข้อความที่ปรากฏในเล่าเรื่องกรุงสยามของบาลเลกัวซ์ ที่กล่าวถึงแล้วข้างต้น จึงน่าจะตั้งข้อสังเกตได้ว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง รัฐไม่ได้ห้ามส่งข้าวออกไปขายยังต่างประเทศ เพียงแต่มีเงื่อนไขห้ามส่งออกขายในช่วงที่เกิดการขาดแคลนข้าวหรือในช่วงที่มีศึกสงครามติดพันเท่านั้น² สำหรับช่วงที่อนุญาตให้มีการค้าขายข้าวออกนอกประเทศได้ ก็จะต้องได้รับอนุญาตจากพระคลังก่อน แสดงให้เห็นว่ามีการส่งข้าวเป็นสินค้าออก มาตั้งแต่ก่อนทำสนธิสัญญาบาวริง

การค้ากับต่างประเทศของไทย ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง พบว่าในรายการสินค้าออกจะมี "ข้าว" รวมอยู่ด้วย แต่ไม่ใช่เป็นสินค้าสำคัญในอันดับต้น ๆ เท่านั้นเอง ดังที่ มัลลอค รายงานว่าในปี พ.ศ. 2382 ข้าวเป็นสินค้าส่งออกอันดับ 5 ของไทย โดยมีปริมาณการส่งออกทั้งสิ้น 200,000 หาบ³ และที่คุชแมน รวบรวมรายการสินค้าออกของไทยไปสิงคโปร์ ในช่วงปี พ.ศ. 2374-2376 กับสินค้าออกของไทยไปจีน ในปีพ.ศ. 2353-2393 มีข้าวอยู่ในรายการสินค้าออกด้วย⁴

ดังนั้น จึงน่าจะตั้งข้อสังเกตต่อไปว่า แหล่งผลิตข้าวของไทยในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงนั้น อยู่ที่ใดบ้าง ซึ่งจากข้อความที่ปรากฏในเล่าเรื่องกรุงสยามของ บาลเลกัวซ์กล่าวถึงเมืองจะเชิงเทราไว้ว่า "ทั้งจังหวัดเป็นที่ราบใหญ่ อุดมไปด้วยนาข้าว"⁵ จากตารางรายการสินค้าออกที่อินแกรมรวบรวมไว้ โดยเปรียบเทียบการบันทึกของไวท์ บาวริง ครอว์ฟอร์ด บาลเลกัวซ์ และมัลลอค พบว่าไทยส่งข้าวเป็นสินค้าออกมาก่อนการทำสนธิสัญญา

¹ เฮนรี เบอร์นี. เอกสารของเฮนรี เล่ม 1. แปลโดย สาวิตรี สุวรรณสถิตย์.

2514. หน้า 212.

² เจมส์ ซี. อินแกรม. เล่มเดิม. หน้า 26.

³ แหล่งเดิม.

⁴ เจนนิเฟอร์ เวียน คุชแมน. เล่มเดิม. หน้า 56-65.

⁵ มงเซญอร์ บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 74.

บาวริงแล้ว¹ ชิเกฮารุ ทานาเบ้ กล่าวว่า "เมืองจะเชิงเทรา เป็นแหล่งผลิตข้าวใหญ่มาก"² และ สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล กล่าวว่า "เมืองจะเชิงเทราเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญที่สุดของไทย ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น"³ จากหลักฐานในบอกเมืองจะเชิงเทรา แสดงให้เห็นถึงพื้นที่ การทำนาของราษฎรเมืองจะเชิงเทรา ดังนี้

- พ.ศ.2383 มีถึง 26,201 ไร่ 3 งาน⁴

- พ.ศ.2386 มีพื้นที่ทำนา จำนวน 47,704 ไร่ 1 งาน⁵

ข้อมูลข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่าเมืองจะเชิงเทราที่มีพื้นที่ทำนาเพิ่มขึ้น 82 เปอร์เซ็นต์ ดังนั้นจึง อาจกล่าวได้ว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง เมืองจะเชิงเทราเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง การผลิตข้าวส่วนใหญ่ของประเทศหรือแม้แต่ที่ เมืองจะเชิงเทรายังคงเป็นการผลิตแบบพอยังชีพ คือเพื่อการบริโภคภายในครอบครัวเป็นหลัก และบางส่วนต้องส่งเป็นอากรค่านาให้แก่รัฐ ดังรายละเอียดที่กล่าวแล้วในบทที่ 3 แต่จากหลักฐานชั้นต้นที่นำมาอ้างอิง พบว่า ราษฎรเมืองจะเชิงเทรามีการผลิตข้าวเหลือเป็นส่วนเกินมากกว่าที่จะใช้บริโภคภายในครอบครัว ข้าวส่วนเกินนั้นอาจนำไปเสียอากรค่านาให้แก่รัฐ หรือนำไปแลกเปลี่ยนกับเครื่องอุปโภคบริโภคอื่น ๆ ที่ทำขึ้นใช้เองไม่ได้ แต่เนื่องจากชาวนาเมืองจะเชิงเทราปลูกข้าวได้เป็นจำนวนมาก จึงมีผลิตผลส่วนเกินเหลืออยู่อีก ทั้งนี้อาจวิเคราะห์ได้จากในช่วงที่มีการศึกสงคราม แม้ว่าราษฎรบางส่วนของเมืองจะเชิงเทราจะถูกเกณฑ์ไปเข้าร่วมในกองทัพแล้ว เมืองจะเชิงเทรายังต้องถูกเกณฑ์เสบียง(ข้าว) ส่งไปเลี้ยงกองทัพด้วย ดังหลักฐานชั้นต้นสมัยรัชกาลที่ 2 ที่กล่าวถึง "กองทัพเขมรที่เมืองพุทไธเพชร และกองทัพพวนจะยกมา

¹เจมส์ ซี อินแกรม. เล่มเดิม. หน้า 32.

²ชิเกฮารุ ทานาเบ้. "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย," ว.ธรรมศาสตร์. 5 (2):70-94 ; ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519.

³สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. "เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2398)," ใน เศรษฐกิจไทย. 2533. หน้า 67.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 117. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1202.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 115. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

ดีเมืองพระตะบอง พระยาอภัยภูเบศรรับมีหนังสือมาขอกองทัพและให้ช่วยกันปลุกนางข้าว เพื่อ บรรจุข้าวที่เกณฑ์จากเมืองฉะเชิงเทรา เอาไว้ส่งจ่ายให้กองทัพเป็นเสบียง และเลขของเจ้าเมือง กรมการเมืองเกณฑ์ไปทัพกับพระยาปราจีนบุรี 300 คน"¹ นอกจากนี้ ในช่วงศึกสงคราม หาก กองทัพเกิดการขาดแคลนข้าว เมืองฉะเชิงเทราก็เป็นเมืองหนึ่งที่รัฐส่งเงินขึ้นมาเพื่อทำการจัด ซื้อข้าวจากเมืองนี้ ไปเลี้ยงกองทัพด้วย ดังสารตราถึงพระยาโกษาธิบดี ว่าด้วยราชการครั้งยก ไปรบพวน ที่ว่า ข้าวที่เมืองปราจีนบุรีมีน้อยไม่พอจ่ายกองทัพ กรมนาได้แต่งตั้งขุนเทพพิทักษ์กับ หมื่นสิทธิ์สั่งทหารออกมาเรียกข้าวค่านา และข้าวจัดซื้อที่เมืองฉะเชิงเทรา เป็นข้าวค่านาไร่ละ 2 ถัง ข้าวจัดซื้อไร่ละ 2 ถัง นำมาตวงขึ้นฉางไว้ที่เมืองปราจีนบุรี²

หลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนยืนยันถึงการเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญของเมืองฉะเชิงเทรา มาตั้งแต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ประกอบกับการที่เมืองฉะเชิงเทราอยู่ในเส้นทางการค้า เป็นเมืองที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ การคมนาคมขนส่งสะดวกรวดเร็วและยังเป็นเมืองที่มีความพร้อมในแง่ของปัจจัยการผลิตอื่น ๆ ดังที่ได้กล่าวถึงแล้วในบทที่ 4 และการที่รัฐส่งเงินมา จัดซื้อข้าวจากราษฎรเมืองฉะเชิงเทรา ก็ถือเป็นปัจจัยหนึ่งที่เร่งให้เกิดการผลิตข้าวเพื่อการค้า³ ขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา

ในระยะเวลาที่รัฐออกพระราชบัญญัติห้ามขายข้าวออกนอกประเทศนั้น การค้าขายข้าว ภายในประเทศยังคงมีอยู่ ดังหลักฐานร่างตราสมัยรัชกาลที่ 4 ที่กล่าวถึง พระบาทสมเด็จพระ เจ้าแผ่นดินที่สว่างแล้วแต่หลังโปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชบัญญัติห้ามปรามมิให้ลูกค้าไทยจีน บรรทุก ข้าวออกไปจำหน่ายนอกประเทศ ให้ซื้อขายกันอยู่แต่ในประเทศ⁴ และจากหนังสือถึงเจ้าเมือง กรมการเมืองฉะเชิงเทรา ที่กล่าวถึง "หม่อมบาน หม่อมแจก ราชวงศ์ในกรมหมื่นเทวธุรักษ์ จะออกไปซื้อข้าว ๗ เมืองฉะเชิงเทรา"⁵ จากหลักฐานดังกล่าวนี้ พบว่าการผลิตข้าวของราษฎร

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 2. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1172.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 8. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1172.

³นิธิ เอียวศรีวงศ์. "วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์,"

ว.ธรรมศาสตร์. 11 (1):71-87 ; มีนาคม 2525.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 69. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 101. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

เมืองจะเชิงเทรา มิใช่เพื่อบริโภคภายในครอบครัวเท่านั้น เพราะยังคงมีส่วนเกินที่นำออกขายให้กับผู้อื่นที่ต้องการซื้อด้วยโดยเฉพาะผู้ที่มิได้ทานา ดังหลักฐานที่ว่า "ราษฎรซึ่งมิได้ทานา จะต้องหาเงินซื้อข้าวกิน"¹

นอกจากราษฎรเมืองจะเชิงเทรา จะผลิตข้าวเหลือเป็นส่วนเกินที่ขายให้กับผู้ที่มิได้ทานาแล้ว ยังผลิตข้าวขายให้แก่รัฐด้วย ดังหลักฐานสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาวิเสทภูษาย ที่ได้กล่าวถึงรัฐส่งเงินมาซื้อข้าวจากเมืองจะเชิงเทรา ติดต่อกันเป็นเวลาหกปี เป็นข้าวถึง 1647 เกวียน 29 สัด 13 ถัง คิดเป็นเงินจำนวน 149 ชั่ง 1 ตำลึง 2 บาท 2 สลึง²

จากที่กล่าวถึงมาตรการควบคุมการส่งออกข้าวของรัฐ ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 อันเนื่องมาจากการขาดแคลนข้าวนั้น การส่งข้าวออกนอกประเทศจึงถูกจำกัด การเก็บภาษีข้าวขาออกจึงอยู่ในระดับที่สูงมาก ดังที่เบอร์นี กล่าวไว้ มีการเก็บภาษีข้าวขาออกถึง 8 บาท ต่อเกวียนแต่กำไรจากการขายข้าวในช่วงสมัยดังกล่าวมีมากมาย จึงเป็นเหตุล่อใจให้เกิดตลาดมืดลักลอบค้าขายข้าวขึ้น ตลาดมืดค้าขายข้าวที่สำคัญเมืองหนึ่งคือ ที่เมืองจะเชิงเทรานี้เอง ดังหนังสือถึงพระยาเพชรบุรีให้หมื่นจาเนียราริมาตรวจภาษีข้าวเมืองชลบุรี ได้กล่าวถึงว่ามีการลักลอบขนข้าวใส่เรือมาซื้อขายกันที่ปากแม่น้ำบางปะกง โดยนำออกไปขายกันที่ทะเลอีกทอดหนึ่ง³

ดังนั้น รัฐจึงมีมาตรการควบคุมการลักลอบซื้อขายข้าว โดยตั้งสินบนสำหรับผู้ที่แจ้งให้ทางการทราบว่าการลักลอบซื้อขายข้าวที่ใด ถ้าจับกุมได้ว่าการลักลอบซื้อขายข้าวกัน เป็นจำนวนหนึ่งถึงสิบเกวียน ก็จะทำให้สินบนนำจับเป็นเงิน 2 ชั่ง หากข้าวที่จับได้มากกว่า 10 เกวียนขึ้นไป ให้สินบนนำจับเป็นเงิน 3 ชั่ง นอกจากนี้รัฐยังห้ามตั้งโรงสีข้าวแถบบริเวณชายทะเล ส่วนราษฎรไทย จีนที่อยู่ชายทะเล ก็มีมาตรการควบคุมเกี่ยวกับการซื้อขายข้าว หากราษฎรที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ชายทะเลจะเข้ามาซื้อข้าวเปลือกข้าวสารออกไปกิน ให้ซื้อข้าวเปลือกได้ 2 เกวียนข้าวสาร 1 เกวียนลงมา หากบรรทุกรวมกันใบทั้งข้าวเปลือกและข้าวสาร ในเรือลำเดียวถึง 3 เกวียน ถ้าเจ้าหน้าที่ที่ด่านปากแม่น้ำบางปะกงเห็นว่าเกินกำหนดที่จะเอาไปกินให้ชักภาษีไว้ ข้าวที่ขนออกไป

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 31. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 40. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1219.

แต่ละครั้งถ้ากินหมดแล้วจึงให้กลับมาซื้ออีก โดยให้เจ้าภาษีทำบัญชีไว้ว่า คนจีนที่บรรทุกข้าวออกไปแต่ละคนมีลูกจ้างอยู่คนละเท่าไร ซื้อข้าวออกไปกินแต่ละครั้งก็วันหมดแล้วจะต้องกลับมาซื้อข้าวอีก ถ้าเห็นว่าพอเหมาะสมก็แล้วไป แต่ถ้าเห็นว่าชนข้าวออกไปบ่อย ๆ จนตีผิดสังเกตก็ให้สืบดู ถ้าเอาข้าวไปขายให้กับลูกค้าในท้องทะเล ก็ให้จับตัวส่งเข้าไประหว่างเส้นบนแก่ผู้นำจับ ส่วนตัวผู้ทำผิดจะลงโทษเสียให้เช็ดหลาย¹

จากหลักฐานที่กล่าวถึงนี้ แสดงให้เห็นว่าข้าวเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศมาก ประกอบกับก่อนทำสนธิสัญญาบาวริง ข้าวเป็นหนึ่งในสินค้าต้องห้ามจึงทำให้มีการลักลอบซื้อขายข้าวกัน โดยเฉพาะที่ปากแม่น้ำบางปะกง ส่งผลให้รัฐต้องสูญเสียรายได้จากภาษีข้าวอีกทั้งในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 3 ลัทธิจักรวรรดินิยมกำลังทวีความรุนแรงมากขึ้น จะเห็นได้จากการที่ประเทศอังกฤษรบนะพม่า ทำให้พม่าต้องตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ² และอีกหลายประเทศรอบ ๆ เมืองไทย ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงเล็งเห็นภัยคุกคามจากประเทศตะวันตกดังกล่าว จึงทรงค่อย ๆ ผ่อนผันตามความต้องการของประเทศทางตะวันตกในบางเรื่องที่ควรจะผ่อนผันได้ รวมทั้งในเรื่องการเปิดค้าขายข้าว ด้วยเหตุผลต่าง ๆ เหล่านี้ รัฐจึงอนุญาตให้มีการส่งข้าวออกขายยังตลาดต่างประเทศได้ ซึ่งผลดีอีกประการหนึ่งคือทำให้ราษฎรมีเงินสำหรับใช้จ่าย ดังหลักฐานหนังสือเรื่องราคาข้าวให้เจ้าพระยาสุริยธรรมบวรธำรงให้ราษฎรรู้ ที่ว่า "ทรงพระราชดำริผ่อนปรนให้ลูกค้าบรรทุกข้าวออกไปขายต่างประเทศบ้าง ข้าวจะได้มีราคาขึ้น ให้ราษฎรเจ้าของข้าวซื้อขายกันโดยสะดวก"³ ยกเว้นว่าหากปีใดฝนแล้งทานาไม่ได้ผล ทำให้ข้าวมีราคาแพงก็จะห้ามขายข้าวออกนอกประเทศ⁴ ซึ่งรัฐได้ออกประกาศอนุญาตขายข้าวออกนอกประเทศ ก่อนที่จะมีการทำสนธิสัญญาบาวริง ในปี พ.ศ. 2398 เป็นผลให้มีการปลูกข้าวเพื่อขายกันมากขึ้น และราษฎรเมืองจะเข้ เทราก็ทำการผลิตข้าวเพื่อการค้าเช่นกัน

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 40. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1219.

²เฮนรี เบอรี่. เอกสารของเฮนรี เบอรี่ เล่ม 2 ตอน 2. แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ. 2520. หน้า 239-240.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1217.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 69. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1217.

การผลิตข้าวเพื่อการค้าของราษฎรเมืองฉะเชิงเทรา นอกจากจะทำให้ราษฎรเมืองนี้ไม่มีรายได้จากการขายข้าวแล้ว ยังเป็นแหล่งรายได้ให้กับรัฐ ในรูปของค่านา ดังหนังสือเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระยาวิเสทภูไชยเจ้าเมืองฉะเชิงเทราว่า กรมนากราบบังคมทูลแต่งตั้งให้เสนาออกมาเรียกเงินค่านาจากราษฎร แขวงเมืองฉะเชิงเทรา¹ ซึ่งแต่เดิมเรียกเก็บเป็นหางข้าวค่านาจากชาวนา ไร่ละ 2 ถึง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯให้เปลี่ยนการเก็บเงินค่านาเป็นตัวเงินและเก็บเท่ากันทั้งนาทุ่งและนาฟางลอย คือไร่ละ 1 สลึง 1 เฟื้อง ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯให้ลดอัตรานาทุ่ง ลงเหลือไร่ละ 1 สลึง ตั้งแต่ พ.ศ. 2395 ส่วนนาฟางลอยให้คงไว้ตามเดิม² และจากการเรียกเก็บภาษีข้าวที่ขายในประเทศ ข้าวเปลือกเกวียนละ 2 บาท ข้าวสารเกวียนละ 4 บาท เก็บภาษีข้าวที่ขายออกนอกประเทศ ข้าวเปลือกเกวียนละ 4 บาท ข้าวสารเกวียนละ 8 บาท³ ดังหลักฐานที่กล่าวถึงการเรียกเก็บภาษี ที่ว่า

...ภาษีเข้านี้ แต่ก่อนเปนพนักงานกรมท่าเรียกทูลเกล้าฯ ถวาย ครั้นมาเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ... โปรดฯให้ยกภาษีเข้าไปหาเจ้าพระยาพลเทพเรียกทูลเกล้าฯถวาย ภาษีเข้าจริงใดตกอยู่ในกรมนาทุกวันนี้ ... แลครั้งนี้กรมนาเรียกภาษีเข้ากับลูกค้าก็ไม่ว่าถึง ... จึงโปรดเกล้าฯให้ยกภาษีเข้าคืนมาไว้ในกรมท่าเรียกทูลเกล้าฯถวายตามเดิม จึงให้หมื่นจำเริญนาวารียออกมากำกับตรวจตราเรียกภาษีเข้าอยู่ที่ด่านบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา...⁴

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 80. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1217.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 69. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1217. และ
กิตติ ตันไทย. เล่มเดิม. หน้า 127.

³สมคิด ศรีสิงห์. การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. 2515. หน้า 84.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 40. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1219.

การที่ราษฎรเมืองจะเชิงเทราบลูกข้าวเพื่อการยังชีพ และส่วนหนึ่งเพื่อการค้าซึ่งเป็นที่มาของรายได้สำหรับราษฎรใช้จ่ายเองแล้ว ยังเป็นที่มาของรายได้รัฐอีกด้วย ดังนั้น รัฐจึงได้ให้การส่งเสริมและสนับสนุนราษฎรเมืองจะเชิงเทรา ขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าว ดังหลักฐานที่ว่า "ให้เจ้าพระยาวิเสทภูไชย เจ้าเมืองจะเชิงเทรา กำกับรักษาให้ราษฎรมีความอดสาหะหาไร่นา ให้เต็มพื้นที่อย่าให้ที่นารกร้างว่างเปล่าอยู่ได้ จะได้ผลเม็ดข้าวซื้อขาย"¹

นอกจากนี้ รัฐยังได้เอาใจใส่ดูแลและสนับสนุนการทํานาของราษฎร โดยสั่งการมายังเจ้าเมืองกรมการเมืองจะเชิงเทราชักชวนราษฎรไทย ลาว มอญทํานาพร้อมทั้งให้คอยดูแลเอาใจใส่ในการทํานาของราษฎรและแนะนำถึงวิธีการทํานาด้วยว่า หากช่วงใดฝนแล้ง ก็ให้ราษฎรวิดน้ำ ขนน้ำจากลำนํ้า ห้วย หนอง ใกล้เคียงเข้าไปในนาเลี้ยงต้นข้าวไว้พลาง ๆ ก่อนจนกว่าฝนจะตก อีกทั้งให้รายงานเกี่ยวกับน้ำฝน ต้นข้าวเข้าไปยังกรุงเทพฯ เดือนละ 2 ครั้ง² นอกจากนี้ รัฐยังให้การสนับสนุนโดยการไม่เรียกเก็บภาษีในปีแรกที่ราษฎรโค่นสร้างที่ป่าทํานา³ ส่วนปีที่ 2 และ 3 เก็บค่านาในอัตราที่ต่ำกว่าปกติ คือเก็บไร่ละ 1 เพื่อ่ง ต่อจากนั้นจึงเก็บในอัตราปกติ คือนาคู่ไร่ละ 1 สลึง นาพางสอยไร่ละ 1 สลึง 1 เพื่อ่ง⁴

จากที่กล่าวถึงการปลูกข้าวของเมืองจะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงมาข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่าราษฎรเมืองจะเชิงเทรามีการผลิตทั้งแบบพอยังชีพ (กล่าวถึงแล้วในบทที่ 3) และการผลิตเพื่อการค้า ซึ่งเป็นที่มาของรายได้ของราษฎรเมืองจะเชิงเทรา และยังเป็นแหล่งรายได้ของรัฐอีกเมืองหนึ่งด้วย

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

²แหล่งเดิม.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 115. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

⁴สุวิทย์ ไพบยวัฒน์. เล่มเดิม. หน้า 157.

1.3 การผลิตทางด้านเกษตรกรรมเพื่อการค้าอื่น ๆ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ราษฎรเมืองจะเชิงเทรานอกจากจะปลูกอ้อย ปลูกข้าวเพื่อการค้าแล้ว ยังมีการปลูกต้นจาก และปลูกหมากเพื่อขายอีกด้วย

1.3.1 การปลูกต้นจาก ต้นจากมีประโยชน์ในหลาย ๆ ด้าน เช่น ผลของต้นจาก สามารถนำมารับประทานได้ โดยเฉพาะในส่วนของใบ ใบจากอ่อนนำมาใช้มัดนยาสูบ ใบจากที่ค่อนข้างแก่นำมาห่อขนมที่เรียกกันว่า "ขนมจาก" นอกจากนี้ส่วนของใบต้นจากที่ค่อนข้างแก่ชาวบ้านจะนำมาเรียงเย็บเป็นตับ เพื่อนำไปมุงหลังคาบ้าน ทาผาบ้าน ดังที่ ชัย เรื่องศิลปกล่าวว่ "ราษฎรส่วนใหญ่มจะปลูกบ้านโดยใช้จากมุงหลังคาบ้าน"¹ หรือสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ เช่น งานพระเมรุ ต้องใช้จากนำมามุงพระเมรุ โรงโขน โรงวิเสศ เป็นต้น ดังปรากฏจากหลักฐานใบบอกที่ทางกรุงเทพฯสั่งให้ขุนทิพนายอากรจาก จัดซื้อจากนาไปใช้เพื่อการพระเมรุ ดังนี้ "ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าสั่งว่า ให้หลวงยกกระบัตร กรมการ ขุนทิพนายอากรจาก จัดซื้อจากเมืองจะเชิงเทรา เพื่อใช้มุงพระเมรุ ให้ส่งเข้าไปกรุงเทพฯ"²

จากหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ราษฎรเมืองจะเชิงเทรามีการปลูกต้นจาก อีกทั้งยังมีการทำหัตถกรรมในครัวเรือนคือ นำใบจากมาเย็บเป็นตับเพื่อขาย ซึ่งหลักฐานใบบอกเมืองจะเชิงเทราเรื่องจัดซื้อจาก สามารถยืนยันได้เป็นอย่างดี ที่ว่า

...ให้ขุนทิพนายอากรจาก จัดซื้อจากแก่ราษฎรเจ้าของจาก ๓ แขวงเมืองจะเชิงเทรา ราคาหกร้อยดันท่อบาทให้ได้จากสามแสนดันท่ ... จัดกรมการส่งเข้าไปถึงกรุงเทพฯ พระมหานคร³...

¹ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม. ม.ป.ป. หน้า 121.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 7. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1189.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 10. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1199.

ข้อความที่ปรากฏจากหลักฐานข้างต้น ทำให้ทราบว่าราษฎรเมืองฉะเชิงเทรา มีการปลูกต้นจาก และเย็บจากเป็นตับขาย ในราคา 600 ตับต่อ 1 บาท ซึ่งทางกรุงเทพต้องการจากถึง 300,000 ตับ

นอกจากนี้ แหล่งซื้อขายจากของราษฎรเมืองฉะเชิงเทรา ยังมีแหล่งที่สำคัญคือตาม โรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายและการลงทุนทำสวนอ้อยภายในเมืองฉะเชิงเทราเอง ซึ่งจะเห็นได้จากหลักฐานบัญชีค่าใช้จ่ายในการตั้งโรงน้ำตาล พบว่า มีการลงทุนในส่วนของการจัดซื้อจาก เช่น ซื้อจาก 2,800 ตับ เป็นเงิน 1 ตาลถึง 2 สลึง¹

บริเวณที่มีการปลูกต้นจาก ทำสวนจาก คือแถบริมสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง จากที่ผู้เขียน ได้นั่งเรือล่องไปตามแม่น้ำบางปะกง พบว่าสองฟากฝั่งแม่น้ำเต็มไปด้วยสวนจาก อีกทั้งยังปรากฏหลักฐานในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีไปถึงเจ้าฟ้ามหาวิราวุธ มกุฎราชกุมาร ว่า

...เริ่มจะถึงสวนเมืองฉะเชิงเทรา ... ดูฝั่งทั้ง ๒ ฟากค่องดงามพลิดเพลิน และสวนจาก สวนใหญ่ งามบริบูรณ์ตลอดทาง ... สวนไร่บริบูรณ์ดีมาก ... แลดูสุดตาทั้ง ๒ ฟาก²...

จากการที่รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสเมืองฉะเชิงเทรา พระองค์ได้พบเห็นความอุดมสมบูรณ์ของเมืองฉะเชิงเทรา ที่เต็มไปด้วยสวนพืชผลไม้ชนิดต่าง ๆ รวมทั้งสวนจากที่มีอยู่ทั่วไปริมสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง

ผู้ที่ประกอบอาชีพปลูกต้นจากขายนอกจากราษฎรไทย ยังมีชาวจีนที่ประกอบอาชีพนี้ด้วย เพราะชาวจีนทั่วไปไม่นิยมทำนา จะประกอบอาชีพทำสวนทำไร่มากกว่า เนื่องจากการทำสวนไม่ต้องใช้เนื้อที่มากเหมือนกับการทำนา และการทำสวนทำไร่จะได้ผลผลิตเร็วกว่ารายได้สูงกว่า³

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 9. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1201.

²สุตใจ พงศ์กล้า. เล่มเดิม. หน้า 49.

³วรณิ จันทรวงศ์. นโยบายรัฐบาลในการพัฒนาเศรษฐกิจของจังหวัดที่ติดแม่น้ำแม่กลองระหว่าง พ.ศ.2398-2475. 2535. หน้า 168.

ดังนั้น การปลูกต้นจากของราษฎรเมืองฉะเชิงเทรา จึงเป็นแหล่งที่มาของรายได้รัฐอีก แหล่งหนึ่งจากรูปของอากร ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 ปี พ.ศ.2370 ขุนทิพได้รับการแต่งตั้งเป็นนายอากรจาก¹ เก็บอากรจากราษฎรเมืองฉะเชิงเทราที่ปลูกต้นจาก ดังนี้

- พื้นที่ปลูกต้นจาก 1 งาน ถึง 3 ไร่ เสียอากร 1 สลึง 600 เปี้ย
- พื้นที่ปลูกต้นจาก 3 ไร่ขึ้นไป เสียอากร ไร่ละ 1 เฟื้อง
- ถ้าเดิมปลูกต้นจากอยู่ 3-5 ไร่ แล้วปลูกต้นจากเพิ่มอีก 2-3 ไร่ เสียอากร ไร่ละ 1 เฟื้อง
- ถ้าปลูกต้นจากไม่ถึง 1 ไร่ คือ ปลูกต้นจากเพียง 1-2 งาน เสียอากร งานละ 200 เปี้ย²

1.3.2 การปลูกหมาก

นอกจากราษฎรเมืองฉะเชิงเทราจะปลูกต้นจากเพื่อขายแล้ว ยังได้ปลูกหมากเพื่อขายด้วย ราษฎรไทยส่วนใหญ่มักรับซื้อและหญิงในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงจะนิยมกินหมากและหมากที่มีชื่อเสียงในสมัยนั้นคือ หมากจากเมืองฉะเชิงเทรา ดังที่ชัย เรืองศิลป์ กล่าวถึงไว้ว่า "หมากที่ไหนก็ไม่อร่อยและมีปริมาณมากเหมือนกับหมากแปดริ้ว(ฉะเชิงเทรา)"³

บริเวณที่ปลูกหมากของเมืองฉะเชิงเทรา อยู่ริมสองฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขา ดังที่หลวงเทศาจิตรพิจารณา หรือพระยามหาอำมาตยาธิบดี (เล็ง วิริยสิริ) กล่าวถึงพื้นที่ปลูกหมากของราษฎรเมืองฉะเชิงเทรา ไว้ในหนังสือว่าด้วยแม่น้ำที่มีนประเทศสยาม ว่า

...สองตามแม่น้ำบางปะกงมาถึงคลองท่าถั่ว ... ลำน้ำตอนนี้ริมน้ำมักเป็นส่วนหมากมะพร้าว ส่วนถั่ววา ส่วน ... หลังบ้านออกไปก็เป็นไร่นาทั้งสิ้น⁴...

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 7. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1189.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 66. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

³ชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม. ม.ป.ป.

หน้า 258.

⁴หลวงเทศาจิตรพิจารณา. เล่มเดิม. หน้า 26.

การปลูกหมากเพื่อขายของราษฎรในเมืองฉะเชิงเทรา จึงน่าจะผลิตเพื่อขายและบริโภคภายในประเทศ แต่จากรายการสินค้าออกของไทยไปสิงคโปร์ ที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์ "THE BANGKOK RECORDER" มีหมากแห้งรวมอยู่ในรายการสินค้าออกด้วย ซึ่งมีราคาขายหาละ 3 บาท 6 เฟื้อง³ และจากรายการสินค้าออกของไทยไปเมืองจีน ในปี พ.ศ. 2353-2393 ที่คุชแมนรวบรวมไว้ในตาราง มีหมากในรายการของสินค้าออก² และหลักฐานบัญชีสินค้าที่ไทยบรรทุกสำเภาไปขายยังเมืองจีน มีหมากแห้งรวมอยู่ด้วย³

ดังนั้น หมากที่ส่งเป็นสินค้าออกไปต่างประเทศในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง บางส่วนจึงน่าจะผลิตไปจากเมืองฉะเชิงเทรา ดังหลักฐานในบอกเมืองฉะเชิงเทราว่า ในปี พ.ศ. 2383 รัฐบาลได้เกณฑ์ให้เมืองฉะเชิงเทราส่งผลหมากส่งเข้าไปยังกรุงเทพฯ เป็นจำนวน 380 ถัง⁴

ด้วยเหตุนี้ การปลูกหมากเพื่อการค้าของราษฎรเมืองฉะเชิงเทรา จึงเป็นแหล่งรายได้ของรัฐอีกแหล่งหนึ่งในช่วงสมัยดังกล่าว เพราะรัฐจะเก็บอากรหมากเป็นตัวเงินและจะกำหนดพิกัตอัตราอากรหมากไว้ ดังนี้

- ต้นสูงขนาด 3-4 วา เรียกอากรต้นละ 50 เปี้ย หรือเรียกอากรร้อยละ 3 สลึง 200 เปี้ย

- ต้นสูงขนาด 5-6 วา เรียกอากรต้นละ 40 เปี้ย หรือเรียกอากรร้อยละ 2 สลึง 1 เฟื้อง

- ต้นสูงขนาด 7-8 วา เรียกอากรต้นละ 30 เปี้ย หรือเรียกอากรร้อยละ 1 สลึง 1 เฟื้อง 600 เปี้ย⁵

ซึ่งรัฐส่วนกลางจะส่งเจ้าหน้าที่(ข้าหลวง) ออกมาเดินสำรวจต้นไม้ที่จะต้องเรียกอากรสวนใหญ่

¹หมอบรัดเล และคณะมิชชันนารี. เล่มเดิม. หน้า 12.

²เจนนีเฟอร์ เวย์น คุชแมน. เล่มเดิม. หน้า 65.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 49. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1206.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 122. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1202.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 66. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1215.

มี 7 ชนิด¹ ซึ่งหนึ่งในจำนวนนี้มีมากมายอยู่ด้วย ดังนั้นการปลูกหมากเพื่อการค้าของราษฎรเมืองฉะเชิงเทรา นอกจากจะตอบสนองตลาดภายในประเทศเองแล้ว ส่วนหนึ่งยังผลิตเพื่อสนองตลาดต่างประเทศ อีกทั้งยังเป็นแหล่งรายได้ของรัฐด้วย

2. อุตสาหกรรมขึ้นต้น

2.1 การผลิตน้ำตาลทราย

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง การผลิตน้ำตาลทรายจัดเป็นอุตสาหกรรมขึ้นต้นที่เฟื่องฟูและมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของไทยในช่วงนี้มากที่สุด จากรายงานของครอว์ฟอร์ดระบุว่าชาวจีนอพยพโดยเฉพาะจีนแต้จิ๋ว เป็นผู้ริเริ่มนำเอาอ้อยมาแปรรูปเป็นน้ำตาลทรายในประเทศไทย² เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2353 ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานคำให้การของอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทราที่ก่อการกำเริบขึ้นในปี พ.ศ. 2391 พบว่าชาวจีนระดับหัวหน้าอั้งยี่หลายคนเป็นชาวจีนแต้จิ๋วที่ประกอบอาชีพเป็นหลวงสุ่งโรงหีบอ้อย³ และการผลิตน้ำตาลทรายจากอ้อยนี้ ได้เริ่มทำกันอย่างจริงจังในต้นสมัยรัชกาลที่ 2 ดังหลักฐานที่ครอว์ฟอร์ดกล่าวถึงไว้ว่า "สยามสามารถผลิตน้ำตาลจากอ้อยได้ เป็นเวลา 13 ปีมาแล้ว"⁴ หลังจากนั้นอีกไม่กี่ปีต่อมาอุตสาหกรรมการผลิตน้ำตาลทรายก็ได้เติบโตและเจริญรุ่งเรืองอย่างรวดเร็ว จนกลายเป็นสินค้าออกอันดับหนึ่งที่ส่งไปขาย

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 66. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1215.

²ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. "เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น(พ.ศ. 2325-2398)," ใน เศรษฐกิจไทย. 2533. หน้า 83.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1210.

⁴จอห์น ครอว์ฟอร์ด. เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ. 2515. หน้า 102.

ต่างประเทศ โดยในปี พ.ศ.2365 ส่งเป็นสินค้าออกราว 80,000 หาบ

พ.ศ.2387 ส่งเป็นสินค้าออกราว 100,000 หาบ

พ.ศ.2392 ส่งเป็นสินค้าออกราว 107,000 หาบ¹

นอกจากนี้ ในบัญชีสินค้าส่งออกที่มีลอคบันทึกไว้ระบุว่า ในปีสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2393) น้ำตาลทรายเป็นสินค้าออกของไทยที่มีมูลค่าสูงสุด ซึ่งทำรายได้ให้แก่ไทยประมาณ 708,000 บาท โดยคำนวณจากราคาหาบละ 8.50 บาท คิดเป็นจำนวนหาบได้ประมาณ 83,294 หาบ²

การที่อุตสาหกรรมการผลิตน้ำตาลทรายเจริญรุ่งเรืองมาก เพราะน้ำตาลทรายของไทยเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศ อีกทั้งยังเป็นแหล่งรายได้ของรัฐในรูปของภาษี จังกอบ ด้วยเหตุนี้รัฐจึงได้พยายามส่งเสริมให้มีการเพาะปลูกอ้อยและตั้งโรงหีบอ้อยทั้งของหลวงและเอกชนขึ้น และเมืองฉะเชิงเทราก็เป็นพื้นที่เป้าหมายเมืองหนึ่งที่รัฐให้การสนับสนุน โดยรัฐมีร่างสารตราถึงพระยาวิเสทภูไชย เจ้าเมืองฉะเชิงเทรา จัดแจงชักชวนและสนับสนุนให้ราษฎรชาวไทย จีน ลาวและเขมร ทำไร่อ้อยและตั้งโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายให้มากขึ้นถ้าทำน้ำตาลทรายขายลงกานันได้มาก รัฐก็จะได้ภาษีจังกอบและค่าธรรมเนียมการค้าขึ้นอีก"³

ด้วยเหตุนี้ ที่เมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง จึงมีโรงน้ำตาลทรายทั้งของหลวงและของเอกชนทั้งที่เป็นของพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนางและเอกชนที่เป็นชาวจีนอพยพ เช่นโรงน้ำตาลทรายของพระมหากษัตริย์ในเมืองฉะเชิงเทรา คือโรงน้ำตาลทรายของหลวง ส่วนของเจ้านาย คือโรงหีบอ้อยของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวงศาสนิท ตั้งอยู่ที่บ้านใหม่ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา⁴ ส่วนโรงน้ำตาลทรายของขุนนาง เช่น โรงหีบของหลวงพิทักษ์ทศกร โรงหีบของพระยาสมบัติวานิช โรงหีบของขุนทัพเกียไสย โรงหีบของขุนภักดีอากร โรงหีบ

¹สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. "เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2398)," ใน เศรษฐกิจไทย. 2533. หน้า 86.

²D.E.Malloch. Siam : General Remarks on its Productions. 1852. p. 46-47.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 281. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

ของพระยาสุเรนเสนี และโรงหีบของพระภักดีวานิช ส่วนโรงหีบอ้อยท้าน้ำตาลทรายของชาวจีนอพยพ เช่น โรงหีบของหลงจู๊เปี๊ยะ หลงจู๊สั้นทอง หลงจู๊อะ หลงจู๊นิม ฯลฯ (ดังรายละเอียดในตาราง 6 ที่ภาคผนวก)

โรงน้ำตาลทรายของหลวงที่เมืองฉะเชิงเทรา ช่วงปี พ.ศ.2386 ให้หลวงจันจุกาเป็นผู้ดูแล ต่อมาในปี พ.ศ.2391 หลวงจันจุกาได้รับการโปรดเกล้าฯแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา รัฐจึงมอบหมายให้ หลงจู๊ตัด เป็นผู้ดูแลต่อจากหลวงจันจุกา ทั้งนี้รัฐก็ได้มอบหมายให้เจ้าเมืองฉะเชิงเทรา¹ เป็นผู้ควบคุมดูแลอีกชั้นหนึ่งภายใต้การดูแลของกรมท่าโดยตรง² ส่วนโรงน้ำตาลทรายของขุนนางโดยมากก็มอบหมายให้ชาวจีนอพยพที่มีความรู้ความชำนาญเป็นผู้จัดการ³

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้น พบว่าเมืองฉะเชิงเทราเป็นเมืองหนึ่งที่ได้สนองนโยบายของรัฐบาลในการผลิตน้ำตาลทรายเพื่อการค้ากับต่างประเทศ เพราะจะเห็นได้ว่าการตั้งโรงหีบอ้อยท้าน้ำตาลทรายภายในเมืองนี้มาก ดังร่างสารตราที่กล่าวไว้

...พวกจีนก็ตั้งบ้านเรือน ทำสวนใหญ่ไร่อ้อยชุกชุมโรงหีบท้าน้ำตาลทรายก็มีเป็นหลายโรง ... ที่เมืองฉะเชิงเทรา⁴...

ผู้เขียนได้รวบรวมข้อมูลจากหลักฐานชั้นต้นต่าง ๆ ได้แก่ ร่างตรา หนังสือ ร่างตราน้อย สารตรา สำเนาคำให้การ และสำเนาคงหมาย ซึ่งเป็นหลักฐานร่วมสมัย ทำให้ทราบว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ที่เมืองฉะเชิงเทรามีการตั้งโรงหีบอ้อย ประมาณ 28 โรง ดังปรากฏอยู่ในตาราง 6 ซึ่งนำเสนอแล้ว แต่ในบันทึกเล่าเรื่องกรุงสยามของบาลเลกัวซ์ที่ได้

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 51. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

²ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. "เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2398)," ใน เศรษฐกิจไทย. 2533. หน้า 86.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

กล่าวถึง การผลิตน้ำตาลทรายที่เมืองฉะเชิงเทราไว้ว่า "ทั้งจังหวัดเป็นที่ราบใหญ่ อุดมไปด้วยนาข้าว สวนผลไม้และไร่อ้อย มีโรงหีบอ้อยไม่ต่ำกว่า 20 โรง ซึ่งเจ้าของเป็นคนจีน"¹ และจากรายงานการวิจัยของ ม.ล.วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์ เรื่องการเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทย ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวว่า "เมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งสำคัญ มีโรงหีบตั้งอยู่กว่า 30 โรง"²

การตั้งโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายเพื่อการค้านี้ จำเป็นที่จะต้องมีการลงทุนประกอบการซึ่งข้อมูลที่รวบรวมได้จากเอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น เกี่ยวกับการผลิตน้ำตาลทรายของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง พบว่า การตั้งโรงหีบอ้อยเพื่อผลิตน้ำตาลทรายต้องใช้เงินลงทุนเป็นจำนวนมาก โรงหีบอ้อยขนาดเล็กที่ไม่มีไร่อ้อยเป็นของตนเอง ต้องซื้ออ้อยจากราษฎรผู้ผลิตเพื่อการค้า มาบ้อนโรงหีบอ้อยของตน เพื่อผลิตเป็นน้ำตาลทราย โรงหีบอ้อยขนาดเล็กนี้ จะต้องใช้แรงงานลูกจ้าง ประมาณ 83 คน และใช้เงินลงทุนในการตั้งโรงหีบประมาณ 4,592 บาท³ (ตั้งรายละเอียดที่ปรากฏในตาราง 7 ที่ภาคผนวก) ส่วนโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายขนาดกลาง จะมีกำลังการผลิตประมาณ 2,000 หาบต่อปี ซึ่งจะต้องใช้แรงงานลูกจ้างในโรงหีบอ้อย ประมาณ 120 คน และใช้เงินลงทุนในการประกอบการตั้งโรงหีบอ้อยเพื่อผลิตน้ำตาลทราย ประมาณ 5,840 บาท⁴

ส่วนโรงหีบอ้อยขนาดใหญ่ที่มีไร่อ้อยเป็นของตนเองนั้น สันนิษฐานว่าคงจะต้องใช้เงินลงทุนเป็นจำนวนมากถึงหมื่นบาทขึ้นไป โดยพิจารณาจากการลงทุนของรัฐที่มาตั้งโรงหีบอ้อยของหลวงขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา ในช่วงปี พ.ศ.2381-2382 พบว่า ใช้เงินลงทุนดำเนินการทั้งสิ้น 26,367.50 บาท⁵

การตั้งโรงงานน้ำตาลทรายขนาดใหญ่ต้องใช้เงินลงทุนสูง เพราะผู้ประกอบการมักจะดำเนินการผลิตน้ำตาลทรายแบบครบวงจร โดยเริ่มตั้งแต่การซื้อ การเข้าหรือการบุกเบิกที่ดิน

1 มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 74.

2 ม.ล.วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์. เล่มเดิม. หน้า 20.

3 หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 5. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1200.

4 หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

5 หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 9. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1201.

เพื่อการเพาะปลูกอ้อย การจ้างลูกจ้างชาวจีนให้แควที่ท่าโรงหีบ ชื่อสิ่งของเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ เช่น อิฐก่อเตา ลูกหีบ ตุ่ม หวด ถัง ฯลฯ (ดังรายละเอียดในตาราง 7 ที่ภาคผนวก)

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้น ทำให้ทราบว่าการตั้งโรงงานน้ำตาลทราย ต้องใช้เงินในการลงทุนสูง ดังนั้นผู้ที่มาลงทุนในกิจการการผลิตน้ำตาลทรายเพื่อการค้านี้ จะต้องเป็นผู้ที่มีเงินสะสมอยู่เป็นจำนวนมาก ได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนางและชาวจีนอพยพที่พอจะมีเงินทุนสะสมอยู่บ้าง การที่กลุ่มบุคคลเหล่านี้กล้าที่จะเสี่ยงในการลงทุน เพราะน้ำตาลทรายเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศมากในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ดังนั้นผู้ที่ลงทุนตั้งโรงหีบอ้อยเพื่อผลิตน้ำตาลทรายออกขาย ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวจึงมีกำไรจากการลงทุนมาก ทำให้เจ้านาย ขุนนางและชาวจีนอพยพที่มีเงินทุนสะสมอยู่พากันมาลงทุนในกิจการนี้

สำหรับผู้ที่ไม่มีเงินทุนอยู่บ้างแต่อาจมีไม่เพียงพอในการประกอบการ ก็จะกู้ยืมจากผู้ที่มีเงินทุน ดังหลักฐาน จากสำเนาบันทึกการเงินยี่ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทราเก่าเรียบ ที่ทำให้ทราบว่าผู้ที่มาลงทุนตั้งโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายที่เมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง มีแหล่งเงินทุนหรือผู้ทำการกู้ยืมเงินลงทุน เช่น กรณีของเงินยี่ต้องการลงทุนตั้งโรงน้ำตาล แต่เงินยี่มีเงินทุนอยู่เพียง 10 ชั่ง ซึ่งไม่พอจึงไปขอกู้เงินจากหลวงพิทักษ์ทศกรเป็นจำนวน 30 ชั่ง เงินยี่ได้นำเงิน 40 ชั่งไปเข้าหุ้นกับเงินโลฮี ทำโรงน้ำตาลอยู่ที่บ้านท่าไข่ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา¹ และนายทุนที่ออกเงินกู้สำหรับผู้ที่ต้องการตั้งโรงน้ำตาลอีกคนหนึ่งคือ บุตรหลวงจิตจานง²

นอกจากนี้เจ้านายก็เป็นแหล่งเงินทุนอีกแหล่งหนึ่ง ที่ออกเงินให้พวกชาวจีนตั้งโรงน้ำตาลทราย ดังรายละเอียดในหนังสือให้นายแสงจางวางถือตราขึ้นมาให้พระวิเสทภูษาชยว่า "จีนรัตและหลงจู๋ยืมมากู้เงินในกรม* ไปให้หลงจู๋เนอานบ้านสัมปทวน ทำโรงน้ำตาลถึงกำหนดไม่เอาเงินต้นและค่าป่วยการมาส่ง"³ จากหลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นที่ยืนยันได้ว่า เจ้านาย หรือ

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

²แหล่งเดิม.

*ต้นฉบับตอนต้นในส่วนที่ปรากฏชื่อเจ้านายของคดียี่ขาดหายไป

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 73. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216.

ขุนนางบางคนนอกจากจะเป็นเจ้าของโรงหีบอ้อยเองแล้ว ยังเป็นแหล่งเงินทุน สำหรับชาวจีนอพยพที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินอยู่ในเมืองฉะเชิงเทราที่ต้องการจะตั้งโรงหีบอ้อยเพื่อผลิตน้ำตาลทรายอีกด้วย ทั้งนี้ นายทุนผู้ให้เงินกู้จะมีเงื่อนไขต่อผู้มากู้ยืมเงินว่า น้ำตาลทรายที่ผลิตได้จะต้องขายให้แก่นายทุนเงินกู้เท่านั้น ดังสำเนาคำให้การจีนยิวว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากาเรียบ ที่ว่า

...ข้าพเจ้าจะเข้าทุนกับจีนโลฮี้ ทำโรงน้ำตาลที่เมืองฉะเชิงเทราให้หลวงพิทักษ์ศกอน
ลงทุนให้ ข้าพเจ้า ๆ ทำน้ำตาลได้แล้ว จะส่งเข้ามาให้หลวงพิทักษ์ศกอนขายเก็บ
เอาทุน¹...

นอกจากนี้ แหล่งเงินทุนสำหรับการตั้งโรงงานน้ำตาลทรายที่เมืองฉะเชิงเทรา อีกแหล่งหนึ่งคือเงินที่ได้จากการเก็บเงินส่วยจากตัวเลกหัวเมืองอีสานที่ส่งผ่านเมืองฉะเชิงเทรา เช่น เงินส่วยของเมืองสาละวัน ดังหลักฐานบัญชีสิ่งของค่าเงินส่วยตัวเลกเมืองสาละวันและหัวเมืองต่าง ๆ ที่กล่าวถึงว่า

...เงินส่วยเมืองสาละวัน ซึ่งเพียไกรษรรเสนาคูมา ... มอบไว้ ณ เมืองฉะเชิงเทรา
... ๗พัฒนาสมุหนายกมอบพญาวิเสทฤาไชว์าทุนโรงน้ำตาลทราย แดงเป็นเงินเพา
โดยยังมั่งแจ้ง²...

ในด้านแรงงานการผลิตน้ำตาลทรายของเมืองฉะเชิงเทรา ส่วนมากจะเป็นชาวจีนอพยพเกือบทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นขั้นตอนของการเพาะปลูกอ้อย การทำน้ำตาลทราย การขนส่ง ตลอดจนการประกอบการค้าทั้งภายในเมืองฉะเชิงเทรา ในเมืองหลวงหรือการค้าต่างประเทศ³

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 73. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1200.

³อดิศร หมวกพัฒนา. เล่มเดิม. หน้า 121.

ซึ่งมีชาวจีนเป็นพ่อค้ารายย่อยจนถึงพ่อค้าสำเภา ในการดำเนินการเหล่านี้ส่วนใหญ่แล้วอาศัยแรงงานของพวกชาวจีนเป็นหลัก¹ และบุคลากรอีกหลาย ๆ หน้าที่ในโรงหีบอ้อย ตั้งแต่ผู้จัดการ หลงจูหรือนายโรงหีบอ้อย หัวหน้าคนงาน นายช่าง เสมียน กรรมกร ฯลฯ ล้วนแต่เป็นชาวจีนอพยพทั้งสิ้น เพราะชาวจีนเหล่านี้ โดยเฉพาะชาวจีนแต้จิ๋ว ซึ่งมีความรู้ความชำนาญในการทำน้ำตาลทรายจากอ้อย มาตั้งแต่อพยพประเทศจีนแล้ว เมื่ออพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา ก็ได้นำเอาประสบการณ์ที่มีอยู่มารับจ้างทำงานในโรงหีบอ้อยทำน้ำตาลทราย ในเมืองฉะเชิงเทราด้วย ซึ่งสกินเนอร์กล่าวยืนยันไว้ในงานเขียนเรื่อง สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์ว่า ผู้ดำเนินธุรกิจการค้าน้ำตาลทรายและแรงงานจีนที่ทำงานในโรงหีบอ้อยและโรงหีบอ้อย ส่วนใหญ่เป็นจีนแต้จิ๋ว โดยให้เหตุผลว่า ถิ่นฐานเดิมของพวกจีนแต้จิ๋วในประเทศไทยเป็นเมืองที่ผลิตน้ำตาล² และหลักฐานสำเนาคำให้การจีนระบุว่าด้วยอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำเริบก็กล่าวถึง จีนเปี (แต้จิ๋ว) โดยสารเรือสำเภามาจากเมืองจีน เพื่อมาตามหาบิดาซึ่งมาเป็นเสมียนอยู่ที่โรงหีบพระยาสมบัวดิวงษ์ บ้านบางทอง เมืองฉะเชิงเทราแล้วมาช่วยบิดาทำอ้อยอยู่ที่โรงหีบอ้อย ต่อมาได้เลื่อนเป็นหลงจูโรงหีบ³

นอกจากแรงงานของชาวจีนแต้จิ๋วแล้ว ยังมีชาวจีนอพยพอื่น ๆ ที่เข้ามาเป็นแรงงานรับจ้างเกี่ยวกับอุตสาหกรรมการผลิตน้ำตาลทรายของเมืองฉะเชิงเทราด้วย เช่น จีนฮกเกี้ยน ทำหน้าที่เป็นหลงจูโรงหีบและลูกจ้างในโรงหีบ จีนไหหลำเป็นลูกจ้างในโรงหีบอ้อย⁴ และจีนแคะ ดังหลักฐานที่กล่าวถึง "จีนยี่ (แคะ) เป็นจีนเตงโรงน้ำตาลที่บ้านใหม่ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา"⁵ และหลักฐานที่ไม่ระบุว่าเป็นชาวจีนอพยพกลุ่มใด เพียงแต่ยืนยันว่า เป็นชาวจีนที่รับจ้างตีเหล็กทำเครื่องมือในการทำสวนอ้อย เช่น พลั่ว จอบ เสียม และคราด ชาวจีนรับจ้างบรรทุกน้ำตาลทราย

¹วอลเตอร์ เอฟ เวลลา. เล่มเดิม. หน้า 47-48.

²จี วิลเลียม สกินเนอร์. สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์.

แปลโดย พรณี จัตรพลรักษ์. 2529. หน้า 53.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

ส่งไปยังกรุงเทพฯ¹

จากที่ได้กล่าวถึงผู้ลงทุนตั้งโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทราย ที่เมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ว่ามีทั้งเจ้านายและขุนนางที่มั่งคั่งในเมืองฉะเชิงเทรา นั้น ไม่ได้เข้ามาควบคุมดูแลและดำเนินการต่าง ๆ ด้วยตนเอง แต่จะว่าจ้างชาวจีนที่มีความรู้ความชำนาญเกี่ยวกับการผลิตน้ำตาลทราย มาเป็นผู้บริหารงานและดำเนินการแทน ดังหลักฐานชั้นต้นที่เรียกชาวจีนพวกนี้ว่า "หลงฮุนายโรงหีบ"² สำหรับผู้ประกอบการที่เป็นชาวจีนนั้น จะเป็นทั้งผู้ลงทุนและดำเนินการเองทั้งหมด

สำหรับแรงงานคนไทยและชนชาติอื่น ๆ ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองฉะเชิงเทราได้เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับการผลิตน้ำตาลทรายเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงเช่นกัน กล่าวคือชาวลาวที่ตั้งหลักแหล่งทำมาหากินอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา ประกอบอาชีพตัดฟันส่งขายให้แก่โรงหีบอ้อย³ ชาวมอญก็จะทำอิฐขายให้แก่ผู้ลงทุนตั้งโรงหีบอ้อย เพื่อนำมาก่อเป็นเตาสำหรับเคี่ยวน้ำตาลทราย⁴ ส่วนแรงงานคนไทย จะเข้ามาเกี่ยวข้องในด้านการเพาะปลูกอ้อยขายให้แก่โรงหีบอ้อย แต่น่าจะน้อยกว่าแรงงานของพวกชาวจีน ซึ่งกระจายอยู่ทั่วไปในชุมชนต่าง ๆ ของเมืองฉะเชิงเทรา

นอกจากปัจจัยในด้านแรงงานแล้ว ที่ดินก็เป็นปัจจัยการผลิต ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งจากหลักฐานชั้นต้น ที่กล่าวถึงชาวจีนมาขอเช่าที่ดินเพื่อทำการเพาะปลูกอ้อยและตั้งโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายที่เมืองฉะเชิงเทรา และการเข้ามาตั้งโรงหีบอ้อยของพระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นวงศาสนิทที่เมืองฉะเชิงเทรา ได้ส่งชาวจีนนำเงินออกมาจัดซื้อที่นาที่บ้านใหม่ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา เป็นจำนวน 30 ไร่ เพื่อตั้งโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทราย⁵

¹ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 9. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1201.

² หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. และหอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 155/ง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

³ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 37. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1209.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 5. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1200.

⁵ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 281. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

และจากหลักฐานร่างตรา ร่างทราน้อย หนังสือ สำเนาฯให้การ สำเนาจดหมายฯลฯ พบว่ามี การตั้งโรงหีบอ้อยขึ้นที่เมืองจะเข้เกรา กระจายอยู่ตามชุมชนต่าง ๆ ภายในเมืองจะเข้เกรา เช่นที่ บ้านบางกุ้ง บ้านจุกเคอ บ้านบางคล้า บ้านท่าไข่ บ้านใหม่ บ้านท่าคาบ้านสัมปทวน และ บ้านสนามจันทร์ เป็นต้น (ดังที่ได้เสนอรายละเอียดไว้ในตาราง 6 ที่ภาคผนวก)

เกี่ยวกับเรื่องที่ดินในการตั้งโรงหีบอ้อยที่เมืองจะเข้เกรานี้ รัฐได้เข้ามามีบทบาทใน การจัดระเบียบเรื่องการใช้ที่ดินด้วย ดังหลักฐานหนังสือถึงกรมการเมืองจะเข้เกรา ที่ว่า "ให้ พระยาวิเศษฤาไชย เจ้าเมืองจะเข้เกราและกรมการ จัดแจงหาที่สำหรับราษฎรไทย จีนในแขวง เมืองจะเข้เกรา ทำสวนอ้อยและตั้งโรงหีบขึ้นให้ได้มาก"¹

การจัดระเบียบในเรื่องการใช้ที่ดินของรัฐดังกล่าว แสดงให้เห็นว่ารัฐสนับสนุนและส่งเสริมให้มีการตั้งโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายเพื่อการค้า นอกจากนี้รัฐยังให้การสนับสนุนในแง่ของ การให้เงินกู้ยืมแก่ผู้ที่ต้องการลงทุนตั้งโรงหีบอ้อย โดยรัฐจะจ่ายเงินกู้ยืมผ่านทางเจ้าภาษีนํ้าตาล ทราย และยังได้มีการส่งข้าราชการจากส่วนกลางออกไปตรวจตราดูแลโรงงานนํ้าตาลทรายอยู่ เสมอ ดังสำเนาจดหมายพระยาศรีพิพัฒน์ว่าด้วยเรื่องรบจีนตัวเหี้ยเมืองจะเข้เกรา ว่า

...หลวงพิทักษ์ทศกร เจ้าภาษีนํ้าตาลทราย ได้อเอาเงินหลวงทศรองฯกับหลวงขุนาย
โรงหีบไปใช้สอยทุกโรง ... พระยาศรีพิพัทธนรโกษา จางวางพระคลังสินค้าแต่งให้
หลวงวิเศษโรคา
เจ้าจํานวน } หลวงพิทักษ์ทศกรเจ้าภาษีถือตราออกมาทำบัญชีตรวจตราดูนํ้าตาล
ทรายสิ่งของในโรงหีบ ณ แขวงเมืองจะเข้เกรา...²

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 281. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

รวมทั้งให้เจ้าเมืองจะเชิงเทราหมั้นสำรวจ จำนวนโรงหีบอ้อยเนื่อง ๆ หากเจ้าเมืองละเลยไม่รายงาน รัฐก็จะทวงถามถึงการสำรวจเหล่านี้ต่อไป เพื่อจะได้รู้ว่าในแต่ละปี โรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายที่เมืองจะเชิงเทราเพิ่มขึ้นหรือลดลงเท่าไร จะได้ปรับปรุงหรือส่งเสริมได้อย่างถูกต้อง¹ แม้ว่าอุตสาหกรรมการผลิตน้ำตาลทราย ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง จะเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว แต่เทคนิคการผลิต ที่ใช้อยู่ในโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายที่เมืองจะเชิงเทรายังคงใช้เทคนิคการผลิตแบบง่าย ๆ โดยอาศัยแรงงานคนและแรงงานสัตว์เป็นปัจจัยสำคัญ ดังที่บาลเลกัวซ์ ได้กล่าวถึงวิธีการผลิตน้ำตาลทรายในช่วงสมัยนี้ ไว้ว่า

...ที่ริมฝั่งแม่น้ำ เราจะเห็นฟืนกองพะเนินเทินทึก ๒-๓ กอง สูงตั้ง ๑๕-๒๐ เมตร ากลี้ ๆ กองฟืนนั้น มีโรงหลังคากลม มีควายสองตัวดึงกว้านลูกหีบทำด้วยไม้แข็งสอง ลูกให้หมุนขบกันเพื่อบดลาอ้อย น้ำอ้อยไหลลงในบ่อซิเมนต์ ด้านหลังโรงหีบก่อเป็นเตาอิฐรูปร่างคล้าย ๆ กับหอคอย ชั้นบนของเตานี้มีแท่งเหล็กใหญ่ขวางอยู่ ๓ ท่อน เป็นที่ตั้งหม้อขนาดมหึมา ๓ หม้อเชื่อมถึงกันด้วยการโอบกฏุน เมื่อสุมนไฟแรงแล้วเคี้ยวน้ำอ้อยจนหม้อเหล่านี้จนงวดแล้วเทลงเก็บไว้ในกรวยดิน วันรุ่งขึ้น เขารินน้ำตาลแดงออกแล้วพอกด้วยดินเหนียวและ ๆ ได้น้ำตาล ซึ่งค่อนข้างขาวมากการเคี้ยวน้ำตาลแดงกับพองของมันอีกครั้งหนึ่ง ก็ยังได้น้ำตาลอีกเป็นจำนวนมาก ... โรงใหญ่ ๆ สองโรง กว้างยาวตั้งโรงละ ๕๐ เมตร ยังไม่ค่อยพอที่จะบรรจุเครื่องมือเครื่องใช้ของโรงหีบได้หมดสิ้น ช่างยังใช้เป็นที่อยู่อาศัยของพวกคนงานตั้ง ๒๐๐ คนอีกด้วย...²

วิธีการผลิตที่กล่าวถึงข้างต้นนี้ เป็นเทคนิคการผลิตของชาวจีนอพยพที่นำเข้ามาเผยแพร่และใช้ผลิตน้ำตาลทรายที่เมืองจะเชิงเทรา

การที่อุตสาหกรรมผลิตน้ำตาลทรายเพื่อขายได้ผลกำไรสูง ส่งผลให้การซื้อขายน้ำตาลทรายในตลาดเมืองจะเชิงเทราและตลาดกรุงเทพฯ เป็นไปอย่างคึกคัก ดังที่ปรากฏอยู่ในบันทึก

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 281. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

²มงเซญเอร์ บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 74-75.

ของชาวต่างชาติที่ระบุว่า ในปี พ.ศ.2385 มีเรือสินค้ามาจอดเทียบท่าที่กรุงเทพฯ 55 ลำ มีทั้งเรือที่มาจากบอมเบย์ สิงคโปร์ จีน และมีอยู่ 3-4 ลำ ที่มาจากอังกฤษโดยตรงซึ่งส่วนใหญ่เข้ามาบรรทุกน้ำตาลทรายออกไป รายงานนี้สอดคล้องกับเอกสารของทางราชการปี พ.ศ.2386 ที่ระบุว่า

...ทุกวันนี้ขายสุลบก้านเข้ามาค้าขาย ณ กรุงเพทมากกว่าแต่ก่อน น้ำตาลทรายหาใครจะพอบรรทุกสุลบก้านไม่¹...

ด้วยเหตุที่ น้ำตาลทรายเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศมาก โดยเฉพาะแถบอาณานิคมของอังกฤษที่มลายู ซึ่งเป็นแหล่งค้ำน้ำตาลที่สำคัญแห่งหนึ่ง จากรายงานของเบอร์นี พบว่ามีสำเภาจากไทยไปเทียบเมืองท่ามลายู ปีละ 30-40 ลำ และในปี พ.ศ.2367 มีเรือจากเมืองไทยไปสิงคโปร์ 30 ลำ ขนสินค้าโดยเฉพาะน้ำตาลทรายไปขาย มีมูลค่าถึง 3 แสน 5 หมื่นรูปี² ทำให้มีผู้ลงทุนตั้งโรงน้ำตาลทรายขึ้นที่เมืองจะเจิงเทรา ทำการผลิตน้ำตาลทรายเพื่อสนองตอบความต้องการดังกล่าว ดังหลักฐานร่างตราที่ว่า

...จีนแขวงเมืองจจะเจิงเทรา ... ตั้งบ้านเรือนท่าสรวออยตั้งโรงหีบน้ำตาลทรายขาย
ส่งสุลบก้านทุกปี³...

ความต้องการน้ำตาลทรายของตลาดต่างประเทศ ในปริมาณที่มากเช่นนี้ประกอบกับผลกำไรที่ได้จากการลงทุนผลิตน้ำตาลทรายเพื่อขายมีอัตราสูง รวมทั้งยังได้รับการสนับสนุนและส่งเสริมจากรัฐ ดังที่ได้กล่าวถึงมาแล้วข้างต้นนั้น ประกอบกับน้ำตาลซึ่งเคยเป็นสินค้าผูกขาดในสมัยรัชกาล

¹อดิศร หมวกพิมาย. เล่มเดิม. หน้า 133.

²มัลลิกา มัสอูดี. "ธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น," ใน สังคมศึกษา 5. 2529. หน้า 405.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

ที่ 2 ได้รับการยกเลิกไม่ใช้สินค้าผูกขาดในช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ 3* จึงทำให้อุตสาหกรรมการผลิตน้ำตาลทรายเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงขยายตัวออกไปอย่างรวดเร็ว ซึ่งจะเห็นได้จากจำนวนโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทราย ที่มีถึง 28 โรง ทำให้การผลิตน้ำตาลทรายเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา มีบทบาทสำคัญต่อเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราเอง เมืองใกล้เคียงและต่อเมืองหลวงในช่วงระยะเวลาดังกล่าวด้วย

ดังนั้น การผลิตน้ำตาลทรายเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา จึงเป็นอีกแหล่งหนึ่งของรายได้รัฐที่ได้จากการเก็บภาษีน้ำตาลทราย คือได้จากการเก็บภาษีภายใน ดังนี้

ภาษีน้ำตาลทรายขาว คิดเป็นหาบ ๆ ละ 50 สตางค์

ภาษีน้ำตาลทรายแดง คิดเป็นหาบ ๆ ละ 25 สตางค์ (หากลักลอบซื้อขายจะถูกปรับเป็น 2 เท่า)¹

ภาษีน้ำอ้อยงาบ คิดเป็นหาบ ๆ ละ 50 สตางค์

ภาษีน้ำอ้อยขึ้น คิดเป็นทะนาน ทะนานละ 75 สตางค์

ภาษีน้ำอ้อยเหลว คิดเป็นตม** ตมละ 50 สตางค์²

และภาษีส่งออกน้ำตาลทรายขาว หาบละ 1.50 บาท ซึ่งน่าจะเป็นรายได้จำนวนมากพอสมควร ซึ่งจะเห็นได้จากการประมวลภาษีน้ำตาลทรายของหลวงพิทักษ์ทศกร ปีละ 660 ชั่ง ภาษีเงินโรงน้ำตาล ปีละ 70 ชั่ง และภาษีน้ำอ้อย ปีละ 160 ชั่ง³ และจากรายงานของเบอร์รี่ พบว่าเรือสินค้าของชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามาซื้อน้ำตาลในไทย เมื่อปี พ.ศ.2369 ทำให้รัฐได้ภาษี

*จนกระทั่งปี พ.ศ.2383 รัฐบาลจึงได้ผูกขาดการค้าน้ำตาลบางส่วน โดยกว้านซื้อน้ำตาลจากเอกชนซึ่งนำน้ำตาลเข้ามาขายในกรุงเทพฯ และประกาศว่าน้ำตาลจะยังขายให้แก่ผู้ใดไม่ได้จนกว่าเรือสำเภา เรือกำปั่นของรัฐจะบรรทุกได้เต็มระวางเสียก่อน และต่อมาในปี พ.ศ.2385 รัฐได้ประกาศให้พ่อค้าซื้อและขายน้ำตาลโดยผ่านทางรัฐเท่านั้น นับว่ารัฐผูกขาดการค้าน้ำตาลอย่างเต็มที่ ; อ้างอิงมาจาก ม.ล.วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์. เล่มเดิม. หน้า 55.

¹สมคิด ศรีสิงห์. เล่มเดิม. หน้า 81.

**1 ตม เท่ากับ 120 ทะนาน

²รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์. เล่มเดิม. หน้า 179-180.

³ว.ช.ประสังสิต. เล่มเดิม. หน้า 226-227.

จากสินค้าออกน้ำตาล คือ

- เรือคาริสัน ชื่อน้ำตาล 8,000 ทาบ รัฐได้ภาษี 12,000 บาท
- เรือแชนนอน ชื่อน้ำตาล 3,000 ทาบ รัฐได้ภาษี 4,500 บาท
- เรืออเมริกันไซเรน ชื่อน้ำตาล 2,136 ทาบ รัฐได้ภาษี 3,204 บาท¹

จากข้อมูลต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาข้างต้นนี้ สะท้อนให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรือง และ ความสำคัญของการผลิตน้ำตาลทรายเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อน สนธิสัญญาบาวริง ที่มีทั้งแรงของการสนองนโยบายการจัดการรายได้ของรัฐ นโยบายการค้ากับ ต่างประเทศ

2.2 การผลิตชิ้นส่วนของเรือสำเภา

นอกจากอุตสาหกรรมการผลิตน้ำตาลทราย ซึ่งเป็นการผลิตเพื่อการค้าที่สำคัญที่สุดของ เมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงแล้ว ยังมีการผลิตทางด้านอุตสาหกรรม ชิ้นส่วนอื่นอีก คือ อุตสาหกรรมการผลิตชิ้นส่วนของเรือสำเภาอุตสาหกรรมนี้มีส่วนสัมพันธ์กับ การเพิ่มขึ้นของปริมาณการค้าทางเรือกับต่างประเทศ ซึ่งมีมาตั้งแต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิ สัญญาบาวริง ทำให้ความต้องการเรือสำเภาเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เพื่อนำมาใช้ในการขนส่ง สินค้าไปขายยังต่างประเทศ อุตสาหกรรมการต่อเรือสำเภาจึงก่อตัวขึ้นเพื่อตอบสนองต่อความต้องการ นี้ เนื่องจากเมืองไทยมีไม้เนื้อแข็งที่มีคุณภาพและราคาถูก ดังนั้นการต่อเรือสำเภาในไทย จึง มีต้นทุนการผลิตที่ต่ำกว่าประเทศอื่น ดังจะเห็นได้จากรายงานของครอว์ฟอร์ดที่กล่าวถึงค่าใช้จ่าย ในการต่อเรือสำเภาตามที่ต่าง ๆ ไว้ว่า ถ้าต่อเรือในไทย จะเสียค่าใช้จ่ายประมาณ 15 เหรียญ สิงคโปร์ต่อตัน ต่อในประเทศญวนประมาณ 16.66 เหรียญต่อตัน ต่อในมณฑลกวางตุ้งประมาณ 20.83 เหรียญต่อตัน และในมณฑลฮกเกี้ยนประมาณ 30.58 เหรียญต่อตัน²

¹ เฮนรี เบอร์นี. เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2 ตอน 3. แปลโดย น้อม นิรรัตน์ ณ อยุธยา. 2531. หน้า 228-229.

² ดิศร หมวกพิมาย. เล่มเดิม. หน้า 137.

ข้อความนี้สอดคล้องกับที่ ชุขแมน กล่าวถึง "เรือสำเภาที่ต่อที่สยาม ถือกันว่าเป็นเรือที่มีราคาถูกที่สุดและคงทนที่สุด"¹ ด้วยเหตุนี้พ่อค้าต่างชาติจึงพากันมาซื้อเรือสำเภาในไทย ส่งผลให้เรือสำเภาไทยกลายเป็นสินค้าออกที่มีชื่อเสียงและเป็นที่ต้องการของชาวต่างชาติ ดังข้อความที่ว่า

...บางกอกในฐานะเป็นศูนย์กลางต่อเรือสำเภาแบบจีน มีการขายเรือให้แก่พ่อค้าจีน ทั้งที่พำนักอยู่ที่บางกอกหรือที่ประเทศจีนเอง²...

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง นอกจากไทยจะส่งเรือสำเภาเป็นสินค้าออกทั้งลำแล้วยังได้ส่งชิ้นส่วนของเรือสำเภานอกขายด้วย เช่น พังงา สมอเรือ หางเสือ เป็นต้น รวมทั้งไม้เนื้อแข็งต่าง ๆ ที่ใช้ในการต่อเรือสำเภา ก็ได้ส่งเป็นสินค้าออกด้วย ตลาดส่วนใหญ่ของไทยในขณะนั้นคือประเทศจีน ดังหลักฐานจากข้อมูลรายการสินค้าส่งออกไปยังเมืองจีน ในช่วงปี พ.ศ. 2343-2393 พบว่า มีการส่งไม้แดงเป็นสินค้าออกถึง 40,000 หาบ คิดเป็นเงิน 160,000 บาท เฉพาะในปี พ.ศ. 2387 เพียงปีเดียวไทยส่งไม้แดงไปขายยังเมืองจีนถึง 12,735 หาบคิดเป็นเงิน 23,453 บาท³

จากสินค้าส่งออกไม้แดงนี้ ส่วนหนึ่งน่าจะเป็นไม้แดงที่ส่งไปจากเมืองฉะเชิงเทรา เพราะที่เมืองฉะเชิงเทรามีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ และเต็มไปด้วยไม้เนื้อแข็งที่มีคุณภาพดี เช่น ไม้รัง ไม้ประดู่ ไม้เต็ง ไม้แดง ไม้มะค่า ไม้ตะเคียน ฯลฯ เป็นจำนวนมาก ดังหลักฐานร่างสารตราที่กล่าวถึง รัฐเกณฑ์ไม้เนื้อแข็งชนิดต่าง ๆ จากเมืองฉะเชิงเทรา เพื่อนำไปใช้ทำเรือ⁴

¹เจนิเฟอร์ เวียน ชุขแมน. เล่มเดิม. หน้า 45.

²แหล่งเดิม.

³เจนิเฟอร์ เวียน ชุขแมน. เล่มเดิม. หน้า 65-67.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 3. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1197. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 47. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1197. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

ซึ่งไม้เหล่านี้เป็นที่ต้องการของอุตสาหกรรมการผลิตเรือสำเภา และชิ้นส่วนของเรือสำเภา ประกอบกับที่เมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงมีชาวจีนอพยพเข้ามาอาศัยตั้งหลักแหล่งทำมาหากินอยู่มาก ดังรายละเอียดที่กล่าวถึงแล้วในบทที่ 4 ซึ่งชาวจีนอพยพเหล่านี้โดยเฉพาะชาวจีนแต้จิ๋วมีความรู้ความชำนาญในการต่อเรือสำเภา และชิ้นส่วนของเรือสำเภา อีกทั้งเมืองฉะเชิงเทรายังเป็นเมืองที่อยู่ใกล้เมืองหลวง การคมนาคมขนส่งสะดวก รวดเร็ว ด้วยปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ จึงทำให้เกิดการผลิตชิ้นส่วนของเรือสำเภาเพื่อการค้าขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา ดังหลักฐานจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ที่กล่าวถึงรัฐส่งเงินมาให้เจ้าเมืองฉะเชิงเทรา จัดซื้อชิ้นส่วนของเรือสำเภา ส่งเข้าไปยังกรุงเทพฯ (ดังรายละเอียดในตาราง 9 ที่ภาคผนวก)

ในช่วงที่รัฐต้องการชิ้นส่วนของเรือสำเภา มากนี้ คือในช่วง ปี พ.ศ.2377-2378 ซึ่งจะเห็นได้ว่า เป็นช่วงที่การค้าสำเภาของไทยเจริญรุ่งเรืองมาก เมืองฉะเชิงเทราจึงได้เข้ามามีบทบาทในการผลิตชิ้นส่วนของเรือสำเภา และการผลิตไม้เพื่อการค้าสนองความต้องการของตลาดภายในประเทศ และเพื่อส่งออกขายยังต่างประเทศด้วย ดังหลักฐานจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ซึ่งกล่าวถึง "ราษฎร ณ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา เคยเอาเกวียน กระบือ มารับจ้างลากเงินไม้แดงซื้อขาย ซึ่งเจ้าภาษีได้เรียกเก็บภาษีจากลูกค้า และได้รับซื้อไม้แดงเข้ามาขาย ณ กรุงเทพฯ เจ้าภาษีได้จัดซื้อไม้แดงบรรทุกกาน้ำและบันทุกสำเภาหลวงออกไปจำหน่าย ณ เมืองจีนอยู่ทุกปี"¹ จากหลักฐานชิ้นนี้แสดงให้เห็นว่าที่เมืองฉะเชิงเทรา มีการผลิตไม้แดงขายในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง

ต่อเรือสำเภาของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง พบว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีเรือต่อเรือของเอกชนเป็นจำนวนมากพอสมควรตั้งอยู่เรียงรายตามริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนเรือเรือหลวงตั้งอยู่ระหว่างปากคลองมอญกับวัดบางหว้าใหญ่ เรือหลวงนี้ส่วนมากมักจะต่อเฉพาะเรือสำเภาหลวงของพระมหากษัตริย์ ข้อมูลที่รวบรวมได้จากหลักฐานชั้นต้น พบว่าเมืองฉะเชิงเทราถูกเกณฑ์ให้ส่งเครื่องไม้ชิ้นส่วนของเรือสำเภาให้แก่รัฐด้วย ดังหลักฐานฎีกาขุนอภัยพิมล ที่เกณฑ์ให้เมืองฉะเชิงเทรา ส่งหางเสือ สมอ เคียงสมอและพังงา² เพื่อนำไปใช้

¹ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 250. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

² หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 11. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1195.

ในการต่อเรือของหลวง (ดังรายละเอียดในตาราง 8 ที่ภาคผนวก)

การที่รัฐเกณฑ์สิ่งของเครื่องเรือจากเมืองฉะเชิงเทรา ก็เพื่อจะนำไปใช้ในการต่อเรือสำเภา เพราะในช่วงสมัยนี้ การค้าขายกับต่างประเทศขยายตัวมากขึ้น เมื่อค้าขายสินค้าในเรือหมดแล้ว บางครั้งก็ขายเรือที่บันทึกสินค้านั้นไปด้วย¹ ดังข้อความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารดังนี้

...เรือเหล่านี้ต่อในกรุงเทพฯบ้าง ตามหัวเมืองบ้างบรรทุกสินค้าต่าง ๆ ออกไปขาย
ที่เมืองจีนทุก ๆ ปีบางลำก็ขายแต่สินค้า บางทีก็ขายทั้งสินค้าและเรือด้วยกัน²...

นอกจากจะมีการต่อเรือสำเภาเป็นลำเพื่อขายโดยตรงแล้ว บางทีชาวต่างชาติต้องการซื้อเฉพาะชิ้นส่วนของเรือสำเภาก็มี

การพัฒนาอุตสาหกรรมการต่อเรือที่กล่าวมานั้น ปัจจัยสำคัญเกิดจากการขยายตัวทางด้านการค้ากับต่างประเทศ นอกจากนี้ยังมีปัจจัยอีกประการหนึ่งคือ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ไทยต้องทำสงครามกับญวน ซึ่งรู้จักกันในนาม "สงครามอานามสยามยุทธ" (พ.ศ.2376- 2390)ในระยะเวลา 14 ปี³ ไทยได้ต่อเรือชนิดต่าง ๆ เช่น เรือรบ เรือลำเลียงเสบียงอาหาร เพื่อส่งไปให้แก่กองทัพที่ไปตั้งค่ายสู้รบอยู่ในประเทศเขมรและญวน ด้วยปัจจัยดังกล่าวนี้ เป็นพื้นฐานทำให้อุตสาหกรรมการต่อเรือขยายตัวมากขึ้น การที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่าน อีกทั้งยังเป็นเมืองที่อยู่ใกล้เมืองหลวง การคมนาคมขนส่งสะดวกเร็ว จึงเป็นเมืองหนึ่งที่ถูกเกณฑ์ให้ส่งไม้เพื่อการต่อเรือ และยังถูกเกณฑ์ให้ต่อเรือลำเลียงเสบียงอาหารส่งไปให้กองทัพด้วย ดังรายละเอียดที่กล่าวถึงแล้วในบทที่ 3

หลักฐานเหล่านี้ สะท้อนให้เห็นว่าอุตสาหกรรมการต่อเรือสำเภาเกิดขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทราด้วย และอุตสาหกรรมการต่อเรือสำเภาได้เจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2329 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ออกกฎหมายว่า

¹บุญรอด แก้วกันหา. เล่มเดิม. หน้า 35.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เล่มเดิม. หน้า 105.

³ก.ศ.ร.กุหลาบ. เล่มเดิม. หน้า 486.

ด้วยค่าธรรมเนียมต่อและซ่อมแซมแปลงสาเกา ห้ามไม่ให้ต่อเรือสาเกาตามอาเภอใจและการต่อเรือทุกครั้งจะต้องขออนุญาตจากทางราชการก่อน¹ ทั้งนี้เพื่อควบคุมในเรื่องการใช้ไม้ เพราะว่าเป็นสมัยนี้เป็นช่วงระยะเวลาของการฟื้นฟูบูรณะบ้านเมือง มักจะมีการก่อสร้างและซ่อมแซมสถานที่ต่าง ๆ อยู่เสมอ ดังที่กล่าวถึงแล้วในบทที่ 3 นั้น

ด้วยเหตุนี้รัฐจึงเกรงว่าหากให้มีการต่อเรือสาเกาหรือขึ้นส่วนของเรือสาเกาอย่างเสรีแล้ว จะทำให้ไม้ดี ๆ จำนวนมากต้องถูกนำมาใช้เพื่อต่อเรือสาเกาหมด จนไม่เหลือพอที่จะนำมาใช้สำหรับกิจการอื่น ๆ ของบ้านเมืองได้ ดังนั้นรัฐจึงจำเป็นต้องออกกฎหมายว่าด้วยค่าธรรมเนียมต่อและซ่อมแซมเพื่อตัดแปลงเป็นเรือสาเกา อีกทั้งยังป้องกันการลักลอบตัดแปลงเรือประเภทอื่นมาเป็นเรือสาเกา โดยหลีกเลี่ยงการเสียค่าธรรมเนียมอีกด้วย²

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 อุตสาหกรรมการต่อเรือสาเกาเจริญเติบโตมากขึ้น จนสามารถครองตลาดการผลิตเรือสาเกา ดังหลักฐานที่ปรากฏในรายงานของครอว์ฟอร์ดที่กล่าวว่าในบรรดาเรือสาเกาที่ใช้ในการติดต่อค้าขายระหว่างหมู่เกาะอินเดียและจีนนั้น เกือบทุกลำเป็นเรือที่ต่อในกรุงเทพฯ ในแม่น้ำสายใหญ่ของประเทศสยาม³

ความเจริญรุ่งเรืองของอุตสาหกรรมการต่อเรือสาเกานี้ ส่งผลต่อการผลิตขึ้นส่วนของเรือสาเกาของเมืองฉะเชิงเทราด้วย ในแง่ของการที่จะต้องเพิ่มปริมาณการผลิตให้เพียงพอกับความต้องการนั่นเอง ดังหลักฐานในบอกเมืองฉะเชิงเทราเรื่องได้ส่งไม้เครื่องเรือ ที่กล่าวถึงรัฐได้ส่งเงินมาซื้อองเรือ จำนวน 162 ตัวจากเมืองฉะเชิงเทรา⁴ เงินที่รัฐนำมาซื้อขึ้นส่วนของเรือหรือไม้เครื่องเรือที่เมืองฉะเชิงเทรา ส่วนหนึ่งเป็นเงินที่ได้จากการผูกปิ่นเงิน ดังหลักฐานบัญชีส่งเงินปิ่นเงินและผูกปิ่นเงิน ซึ่งทางกรุงเทพฯ ส่งข้าหลวงออกมาผูกปิ่นเงินที่เมืองฉะเชิงเทรา แล้วให้เอาเงินผูกปิ่นเงิน จำนวน 3 ชั่ง 13 ตาลึง 2 บาท 2 สลึง นำไปซื้อองเรือ 127 ตัว ส่งเข้าไปกรุงเทพฯ⁵

¹บุญรอด แก้วกันหา. เล่มเดิม. หน้า 34.

²แหล่งเดิม.

³จอห์น ครอว์ฟอร์ด. เล่มเดิม. หน้า 108.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6/ค. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 52. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

ด้วยเหตุที่อุตสาหกรรมการต่อเรือสำเภาเจริญรุ่งเรืองขึ้น ตามความเจริญของการค้า กับต่างประเทศ ดังนั้น ราษฎรเมืองจะเขิงเทราจึงได้ทำการผลิตชิ้นส่วนและเครื่องมือเรือขาย (ดังรายละเอียดที่ผู้เขียนรวบรวมไว้ในตาราง 9 ที่ภาคผนวก)

จากข้อมูลต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมา จะเห็นว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง
เมืองจะเขิงเทรามีการผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นแล้ว ทั้งการเกษตรเพื่อการค้า คือการปลูกอ้อย
ปลูกข้าว ปลูกหมากและต้นจาก และการผลิตอุตสาหกรรมขึ้นต้น ซึ่งได้แก่ การผลิตน้ำตาลทราย
และเครื่องมือชิ้นส่วนของเรือสำเภา ซึ่งส่วนใหญ่ของการผลิตก็เพื่อสนองต่อการค้าต่างประเทศ
นั่นเอง การผลิตเพื่อการค้านี้มีความสำคัญต่อเมืองจะเขิงเทรา เมืองใกล้เคียง และต่อรัฐส่วน
กลางด้วย นอกจากนี้ยังมีความสำคัญและมีผลต่อเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง สังคมและ
วัฒนธรรม ดังจะกล่าวถึงในบทต่อไป

ความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง

การผลิตเพื่อการค้าที่เมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ทั้งการเกษตรเพื่อการค้าและอุตสาหกรรมขั้นต้นที่กล่าวมาแล้วนั้น นอกจากจะมีความสำคัญต่อรัฐ ในแง่ที่เป็นเมืองที่มีการผลิตสินค้าเพื่อส่งออกตอบสนองความต้องการของตลาดต่างประเทศ อันเป็นที่มาของผลกำไรอย่างมากที่เป็นรายได้สำคัญของรัฐ ซึ่งจะนำมาเป็นค่าใช้จ่ายเพื่อกิจการต่าง ๆ ของบ้านเมืองแล้ว การผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งมีผลต่อเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราและของประเทศแล้ว ยังมีผลต่อการเมืองการปกครอง สังคมของเมืองฉะเชิงเทรา เมืองใกล้เคียงและต่อเมืองหลวงทั้งในทางตรงและทางอ้อม ดังนี้

1. การผลิตเพื่อการค้ามีผลต่อเศรษฐกิจ

1.1 เกิดระบบเศรษฐกิจที่มีการผลิตเพื่อการค้าควบคู่ไปกับการผลิตเพื่อยังชีพ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ที่เมืองฉะเชิงเทราเกิดการผลิตเพื่อการค้าควบคู่ไปกับการผลิตเพื่อการยังชีพที่มีมาแต่ดั้งเดิม ดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 ถึงสภาพเศรษฐกิจโดยทั่วไปของเมืองฉะเชิงเทรา ว่าเป็นระบบเศรษฐกิจที่มีการผลิตเพื่อยังชีพ การใช้จ่ายเงินตราเป็นสื่อกลางในการซื้อขายแลกเปลี่ยนยังไม่ค่อยมี เพราะราษฎรแต่ละครัวเรือนทำการผลิตข้าวและสิ่งจำเป็นต่อการอุปโภคบริโภคอื่น ๆ เพียงพอกับความต้องการ ถ้ามีเหลือบ้างก็จะนำไปแลกเปลี่ยนกับสิ่งของอื่นที่ผลิตเองไม่ได้ โดยไม่ต้องใช้เงินตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน หลังจากที่ได้รับส่งเสริมให้ราษฎรเมืองฉะเชิงเทราทำการผลิตเพื่อการค้า เพื่อตอบสนองตลาดต่างประเทศเนื่องจากช่วงสมัยนี้ ความต้องการของตลาดต่างประเทศ ได้เปลี่ยนจากสินค้าของป่ามาเป็นสินค้าประเภทเกษตรกรรมและสินค้าที่ต้องผ่านกระบวนการผลิตมากขึ้น¹ ทำให้ระบบเศรษฐกิจ

¹อดิศร หมวกพิมาย. เล่มเดิม. หน้า 122.

ของเมืองจะเชิงเทราในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง มีการผลิตเพื่อการค้าควบคู่ไปกับการผลิตเพื่อยังชีพ หลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าเมืองจะเชิงเทรามีการผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นแล้วโดยดูจากการเก็บอากรบ่อนเบี้ยส่งให้กับรัฐ เพราะผู้ที่นิยมเข้าไปเล่นบ่อนส่วนมากแล้วจะเป็นชาวจีนอพยพ นั่นก็แสดงให้เห็นว่ามีการผลิตเพื่อการค้าเข้ามาแล้วโดยชาวจีน อากรบ่อนเบี้ยที่ส่งไปจากเมืองจะเชิงเทรา ในปี พ.ศ.2352 (สมัยรัชกาลที่ 2) นายบุญรอด(เป็นขุนพิทนายอากรบ่อนเบี้ย)นำส่ง เป็นจำนวนเงิน 5 ชั่ง 10 ตาสั่ง¹ ต่อมาในปี พ.ศ.2388 (สมัยรัชกาลที่ 3) จินเจียม(เป็นขุนพิทนายอากร)นำส่ง 59 ชั่ง² และต่อมาในปี พ.ศ.2397 (สมัยรัชกาลที่ 4) จินตั้ง(เป็นขุนพิทนายอากร) นำส่งเป็นจำนวนเงิน 61 ชั่ง³ การส่งอากรบ่อนเบี้ยนั้นนอกจากจะแสดงให้เห็นว่าเมืองจะเชิงเทรามีการผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่าระบบเงินตราขยายตัวขึ้นแล้วที่เมืองจะเชิงเทรา

ดังนั้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ที่เมืองจะเชิงเทราจึงมีการผลิตเพื่อยังชีพควบคู่ไปกับการผลิตเพื่อการค้า

1.2 การขยายตัวของระบบเงินตรา

การผลิตเพื่อการค้า ทำให้ระบบเงินตราหมุนเวียนไปสู่ราษฎรเมืองจะเชิงเทรามากขึ้น และขณะเดียวกันเงินตราก็เป็นตัวกระตุ้นให้ราษฎรพยายามเพิ่มผลผลิต เนื่องจากในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ การใช้จ่ายเงินตราเพื่อการแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างราษฎรต่อราษฎร ยังไม่ค่อยแพร่หลาย แต่เมื่อการค้ากับต่างประเทศขยายตัว ความต้องการสินค้าก็มากขึ้นตามไปด้วย โดยเฉพาะสินค้าทางการเกษตรและอุตสาหกรรมขึ้นต้น อีกทั้งสินค้าที่เคยได้จากส่วยไม่เพียงพอ ทำให้รัฐจำเป็นต้องหาซื้อเพิ่มเติมจากราษฎร⁴ เพื่อให้เพียงพอกับความต้องการของตลาด ดังนั้นเมืองจะเชิงเทราซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ใกล้เมืองหลวง มีเส้นทางคมนาคมติดต่อสะดวกรวดเร็ว รวม

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1171.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 237. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 76. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216.

⁴ขุนวิจิตรมาตรา. ประวัติการค้าไทย. 2516. หน้า 120-121.

ทั้งมีปัจจัยอื่น ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วว่าบทบาทที่ 4 ที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้า จึงมีความได้เปรียบเมืองอื่น ๆ ด้วยเหตุนี้ ราษฎรเมืองจะเชิงเทราจึงเร่งเพิ่มผลผลิตของตนให้มากขึ้น ดังจะเห็นได้จากการที่มีพื้นที่ปลูกอ้อยมากกว่าเมืองนครชัยศรี¹ และการผลิตเพื่อการค้าที่เมืองจะเชิงเทรา มีอัตราการผลิตเพิ่มขึ้น ซึ่งจะเห็นได้จากพื้นที่ทำนาของราษฎรเมืองจะเชิงเทรา ในช่วงเวลา 3 ปี ขยายพื้นที่การผลิตออกไปถึง 80 ไร่² การผลิตเพื่อการค้าของราษฎรเมืองจะเชิงเทรา มีผลต่อราษฎรที่ทำการผลิต คือทำให้เงินตราหมุนเวียนมาสู่มือของราษฎรมากขึ้น และยังทำให้ราษฎรเพิ่มผลผลิตของตนให้มากขึ้นเพื่อขายอีกด้วย

นอกจากนี้ การที่รัฐอนุญาตให้เจ้าเมืองกรมการเมืองจะเชิงเทรา ส่งส่วยเงินตราแทนส่วยสิ่งของได้ ซึ่งจากข้อมูลที่ได้เขียนค้นพบนั้น เมืองจะเชิงเทราส่งส่วยเงินแทนเร็ว ในปี พ.ศ. 2387 เป็นจำนวนเงิน 15 ตำลึง³ และในปี พ.ศ. 2394 ส่งส่วยเงินแทนเร็ว เป็นจำนวนเงิน 16 ชั่ง 11 ตำลึง 2 บาท 2 สลึง 1 เฟื้อง⁴ ซึ่งเมืองจะเชิงเทรา มีการส่งเงินแทนส่วยของป่าเพิ่มขึ้น แสดงให้เห็นว่า ไพร่เมืองจะเชิงเทราส่วนหนึ่งทำการผลิตเพื่อการค้า เพราะสามารถที่จะหาเงินมาชำระแทนการถูกเกณฑ์แรงงานได้ อีกทั้งยังจะเห็นได้จากการเรียกเก็บภาษีอากรจากการผลิตเพื่อการค้าของราษฎรเมืองจะเชิงเทรา (ดังรายละเอียดในตาราง 3 ที่ภาคผนวก) พบว่า ภาษีส่วนใหญ่อัฐจะเรียกเก็บบนรูปของตัวเงิน เช่น ภาษีเตาสู่รา ในปี พ.ศ. 2385 เจ้าภาษีส่งให้รัฐ เป็นจำนวนเงิน 107 ชั่ง และในปีเดียวกันนั้นเอง เจ้าภาษีคนเดิมต้องประมูลเพิ่มขึ้นเป็น 157 ชั่ง⁵ เนื่องจากมีผู้มาประมูลแข่งขันใหม่เสนอให้เงินเพิ่มมากขึ้น จากหลักฐานนี้แสดงให้เห็นว่าการผลิตเพื่อการค้าส่งผลให้เงินตราขยายตัวมากขึ้น

¹ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. "เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2398)," ใน เศรษฐกิจไทย. 2533. หน้า 84.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 117. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1202.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 186. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1206.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 126. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1213.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 77. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1204.

1.3 การขยายตัวของการจ้างแรงงาน

นโยบายการค้ากับต่างประเทศของรัฐ ส่งผลให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าที่เมืองจะเซี่ยงเตา และเมื่อการค้ากับต่างประเทศยิ่งขยายตัวมากขึ้น ทำให้ราษฎรเมืองจะเซี่ยงเตาทำการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น ทั้งการเกษตรเพื่อการค้าและการอุตสาหกรรมขึ้นต้น ซึ่งจะเห็นได้จากการขยายพื้นที่ปลูกข้าว ปลูกอ้อย การตั้งโรงงานน้ำตาลทรายถึง 28 โรง เมื่อเกิดการขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้า แรงงานคนเป็นปัจจัยที่สำคัญต่อการผลิต ดังนั้นในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ที่เมืองจะเซี่ยงเตามีการจ้างแรงงานมากขึ้น เช่น การจ้างชาวจีนเป็นกรรมกรในโรงสีบอ้อย โรงอ้อย¹ นอกจากนี้ ยังจะเห็นได้จากงานโยธา เช่น การสร้างบ่อน้ำแก่งเมือง การขุดคลอง ซึ่งเดิมรัฐได้แรงงานจากการเกณฑ์ไพร่มาทำแต่ในช่วงสมัยนี้ที่เมืองจะเซี่ยงเตามีการจ้างชาวจีนมาก่อสร้างบ่อน้ำแก่งเมืองจะเซี่ยงเตา² จ้างชาวจีนและชาวลาวขุดคลอง³ เป็นต้น ซึ่งจะเห็นว่ารัฐเริ่มมีการใช้เงินจ้างแทนการเกณฑ์แรงงานขึ้นแล้ว ทำให้เห็นถึงการขยายตัวของการจ้างแรงงานได้เป็นอย่างดี

1.4 การขยายตัวทางด้านการค้าภายในเมืองจะเซี่ยงเตา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง รัฐมีนโยบายหารายได้มาเป็นค่าใช้จ่ายในราชการของแผ่นดิน โดยการส่งเสริมให้มีการค้ากับต่างประเทศ เมื่อการค้าขยายตัวมากขึ้น ส่วยที่ไพร่ส่งเข้ามาแทนแรงงานจึงไม่เพียงพอ รัฐจึงจำเป็นต้องซื้อผลผลิตจากราษฎรเพิ่มขึ้นเพื่อบันทุกลงเรือสำเภาไปค้ากับต่างประเทศ ด้วยเหตุนี้จึงเกิดการผลิตเฉพาะอย่างทั้งการเกษตรเพื่อการค้า เช่น อ้อย ผ้าย ข้าว และการอุตสาหกรรมขึ้นต้น เช่น น้ำตาลทรายเรือสำเภาและชิ้นส่วนของเรือสำเภา โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อการส่งออก ซึ่งผู้ที่เข้ามามีบทบาทสำคัญคือชาวจีนอพยพ ที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในเมืองจะเซี่ยงเตา มีส่วนช่วยเหลือในกิจการค้า

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 9. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1201. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 22/ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1192.

ชายภายในเมืองจะเชิงเทรานี้ด้วย¹

ชาวจีนอพยพได้เข้ามาประกอบอาชีพทำไร่ไถ่ โรงน้ำตาลทราย และผลิตชิ้นส่วนของเรือสำเภา ฯลฯ ทำให้เกิดการขยายตัวและเติบโตของชุมชนจีนตามแหล่งผลิตต่าง ๆ เช่น ที่บ้านบางคล้า บ้านทรายมูล บ้านสัมปทวน บ้านท่าไข่ บ้านใหม่ บ้านสนามจันทร์ เป็นต้นทำให้การค้าภายในของเมืองจะเชิงเทราขยายตัวตามไปยังชุมชนเหล่านี้ด้วย ชาวจีนจะเข้ามาทำหน้าที่พ่อค้าคนกลาง พ่อค้าย่อย และพ่อค้าเร่²ขนส่งผลผลิตของราษฎรเมืองจะเชิงเทราจากไร่นาเข้าสู่ตัวเมือง และนำสินค้าอุปโภคบริโภคไปจำหน่ายในชุมชนเหล่านี้

พ่อค้าชาวจีนจะขายสินค้าจากต่างประเทศ เป็นสินค้าจากประเทศจีน ซึ่งเป็นที่ต้องการของชาวจีนและชนชั้นผู้ปกครองในสังคมเมืองจะเชิงเทรา เช่น ผ้าแพร ใบชา ชนมเปี้ย ชนมไก่ ปลั้วแห้ง กระเทียมดอง เป็นต้น³ นอกจากพ่อค้าเร่ชาวจีนจะนำเรือเร่ขายสินค้าขึ้นสองตามแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขายู่ตลอดเวลาแล้ว ยังมีแม่ค้าชาวไทย⁴ ซึ่งเป็นราษฎรของเมืองจะเชิงเทรา นำสินค้าบรรทุกใส่เรือมาซื้อขายและแลกเปลี่ยนสินค้าซึ่งกันและกัน ดังข้อความที่ปรากฏในโคลงนิราศจะเชิงเทรา ที่ว่า

...ตลบูรินแปดริ้วรำ

แรมสาย สวาทนา

เปลี่ยวจิตเปส่าจหาย

เพี้ยวท้าว

เรมียรหมู่แม่ค้าหลาย

ลับแม่ นะแม่

ใจจะขาดร้อยริ้ว

ระริกริ้วระบายลม...

กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 9. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1213. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 74. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216.

²เจมส์ ซี อินแกรม. เล่มเดิม. หน้า 24. และสิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร.

"การเข้าสู่ระบบทุนนิยม," ใน สังคมศึกษา 5. 2529. หน้า 680.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 165. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1220.

⁴คาร์ล ซี ชิมเมอร์แมน. เล่มเดิม. หน้า 89.

จะเห็นว่าตลาดภายในของเมืองจะเชิงเทรา ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง จะอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำลาคลอง ซึ่งมีเรือแพลัญจรมามากมาย สินค้าจากเมืองต่าง ๆ โดยรอบหรือจากชุมชนต่าง ๆ ภายในเมืองจะเชิงเทรา จะถูกลำเลียงออกมาขายกันตามตลาดการค้าเหล่านี้ หรือส่งต่อเข้าไปยังกรุงเทพฯ

สินค้าที่ส่งออกมาขายที่ตลาดภายในเมืองจะเชิงเทรานี้ ส่วนหนึ่งอาจเป็นสินค้าที่มาจากราษฎรเมืองจะเชิงเทราที่ทำการเกษตรเพื่อยังชีพ ซึ่งอยู่ใกล้กับชุมชนที่มีการผลิตเฉพาะอย่าง เพิ่มการผลิตของตนให้มากขึ้นเพื่อจะได้นำผลผลิตส่วนเกินไปขายในตลาดสนองความต้องการของราษฎรในชุมชนที่มีการผลิตเฉพาะอย่างเพื่อการค้า จึงไม่ได้ทำการผลิตสินค้าอุปโภคบริโภคอื่น ๆ ที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน ดังนั้น จึงจำเป็นต้องซื้อหาจากผู้ผลิตรายอื่น

อาจกล่าวได้ว่า การผลิตเพื่อการค้าส่งผลให้การค้าภายในของเมืองจะเชิงเทรา ขยายกว้างขึ้น ซึ่งจะได้จากการเก็บ "อากรตลาด"* ในปี พ.ศ.2352 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 2 ซึ่งนายลิ้มเป็นนายอากรตลาดเมืองจะเชิงเทรา เก็บอากรตลาดส่งรัฐได้เป็นจำนวนเงิน 6 ชั่ง 15 ตาลึง¹ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า การค้าภายในเมืองจะเชิงเทรา เริ่มมีมาแล้วตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์ และต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 และสมัยรัชกาลที่ 4 ยิ่งขยายตัวมากขึ้น นอกจากนี้จะเห็นได้จากการที่มีเรือ แพ บรรทุกสินค้าเข้ามาซื้อขายกันภายในเมืองจะเชิงเทรา และตามปากแม่น้ำบางปะกง² อีกทั้งยังมีการสร้างโรงร้าน เรือนแพ สำหรับเก็บสินค้าเอาไว้ค้าขาย โดยมีชาวจีนเข้ามาควบคุมกิจการเป็นทั้งพ่อค้าคนกลาง พ่อค้าย่อย และพ่อค้าเร่ การที่ชาวจีนเข้ามามีส่วน

*อากรตลาด คือภาษีที่นายอากรตลาดเก็บจากผู้ที่มาขายในตลาด ไม่ว่าจะในตลาดบก หรือในแม่น้ำลาคลอง รวมไปถึงเก็บจากเจ้าของโรงงานที่ตั้งอยู่ในเขตที่นายอากรตลาดประมูลได้ ; อ้างอิงมาจาก สุวิทย์ ธีรศาสตร์. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2310-2394). 2525.

หน้า 131.

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1171.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 40. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1219.

ร่วมในการผลิตเพื่อการค้าและการค้าขายภายในเมืองจะเซียงเทรานั้น เกิดผลเสียแก่สังคมและเศรษฐกิจของเมืองจะเซียงเทราด้วย กล่าวคือเป็นการเปิดโอกาสให้ชาวจีนเหล่านี้เข้ามาควบคุมการผลิตและระบบเศรษฐกิจของท้องถิ่นภายในเมืองจะเซียงเทรา

ดังนั้น การผลิตเพื่อการค้าของเมืองจะเซียงเทรา นอกจากมีผลทำให้การค้าภายในขยายตัวแล้ว ยังเป็นหัวใจสำคัญของการค้าขาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลิตสินค้าสนองความต้องการของตลาดต่างประเทศ นับเป็นกิจกรรมที่ทำรายได้ให้กับรัฐและราชสำนัก และยังเป็นตัวกำหนดความเจริญมั่งคั่งของเมืองจะเซียงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงด้วย

1.5 รัฐมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการผลิตเพื่อการค้า

การที่เมืองจะเซียงเทรามีการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น สมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง โดยเฉพาะในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องจากรัฐมีความต้องการเงินตราเพื่อนำมาใช้จ่ายในกิจการของบ้านเมือง ดังที่ได้กล่าวถึงแล้วในบทที่ 4 ดังนั้นรัฐจึงต้องหาทางเพิ่มรายได้โดยการเรียกเก็บภาษีเป็นเงิน แทนที่จะเก็บเป็นสิ่งของ¹ ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงมุ่งเก็บผลประโยชน์จากการผลิตสินค้าเพื่อขายสู่ตลาดมากกว่า² ดังจะเห็นได้จากหลักฐานจดหมายชาวโปรตุเกส ซึ่งมีไปถึงนายครอว์ฟอร์ดที่สิงคโปร์ ในปี พ.ศ.2367 ว่า

...ทันทีที่เจ้านายพระองค์นี้เสด็จขึ้นสู่ราชบัลลังก์ พระองค์ก็ได้ทรงพระกรุณาอนุญาตให้ทุกชาติที่มาเยี่ยมสยามได้ขายและซื้อ น้าออกและน้าเข้า กับพระราชาราชบุตรทุกคนที่ตนคิดว่าสมควร โดยไม่มีข้อขัดขวาง เพียงแต่ต้องจ่ายภาษีศุลกากรเท่านั้น³...

¹เจนนีเฟอร์ เวย์น คัชแมน. เล่มเดิม. หน้า 94.

²เจมส์ ซี อีนแกรม. เล่มเดิม. หน้า 39.

³มัลลิกา มัสอูดี. "ธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น," ใน สังคมศึกษา 5. 2529.

ข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า รัฐบาลในช่วงสมัยนี้มีนโยบายที่จะเลิกระบบการผูกขาดสินค้าของพระคลังสินค้า โดยหันมาเก็บผลประโยชน์โดยการเรียกเก็บภาษีจากผู้ผลิตภายในประเทศแทน ดังนั้น รัฐจึงถอนตัวจากการผูกขาดของพระคลังสินค้า แต่เปิดโอกาสให้พ่อค้าเอกชนมาทำการผูกขาดแทนรัฐ¹ จึงมีพ่อค้าจีนเข้ามาเป็นพ่อค้าผูกขาดสินค้าแทนรัฐกันมาก และการขยายตัวของภาษีอากรที่เพิ่มขึ้นถึง 38 ชนิด* ย่อมเป็นประจักษ์พยานที่ยืนยันได้เป็นอย่างดีว่า รัฐมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการผลิตเพื่อการค้า โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทราก็เป็นเมืองหนึ่งที่สามารถทำรายได้ให้แก่รัฐจากการผลิตเพื่อการค้านี้ เช่น รายได้จากภาษีน้ำตาลทราย ภาษีโรงเรือนน้ำตาล ภาษีจาก ภาษีอ้อย และภาษีอากรชนิดอื่น ๆ (ดังที่ผู้เขียนรวบรวมไว้ในตาราง 3 ที่ภาคผนวก) น่าจะเป็นหลักฐานที่ยืนยันได้ว่า เมืองฉะเชิงเทรามีการผลิตเพื่อการค้าหลายอย่าง ทำให้ราษฎรเมืองนี้มีความสามารถที่จะเสียภาษีได้มากขึ้น

1.6 เมืองฉะเชิงเทราสามารถเลี้ยงตัวเองได้ในทางเศรษฐกิจ

การผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ทำให้เมืองนี้สามารถที่จะเลี้ยงตัวเองได้ในทางเศรษฐกิจ และก้าวขึ้นสู่ความเป็นเมืองการค้า ซึ่งจะเห็นได้จากสินค้าออกทั้งข้าว น้ำตาลทราย ชิ้นส่วนของเรือสำเภา บางส่วนก็ผลิตไปจากเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งสอดคล้องกับที่บวรวิงกล่าวถึงว่า "ในขณะที่เดินทางมาถึงเมืองไทยนั้น ในอาณาเขตรอบกรุงเทพฯ ก็ได้มีกิจการการผลิตและ

¹ เจนนิเพอร์ เวียน คูชแมน. เล่มเดิม. หน้า 94.

* ภาษีที่จัดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ 3 มี 38 ชนิด คือ หวຍ ก.ข. ภาษีเบ็ดเสร็จ ภาษีของต้องห้ามทุกอย่าง ภาษีบริโภคไทย (เก็บจากชาวไร่ และผู้ซื้อลงสำเภา) ภาษีฟาง ภาษีไม้แดง (เก็บจากผู้ขายและผู้ซื้อลงสำเภา) ภาษีเกลือ ภาษีน้้ำมะพร้าว ภาษีน้้ำมันต่าง ๆ ภาษีกระทะ ภาษีต้นยาง ภาษีได้-ชัน ภาษีหิน ภาษีจาก ภาษีกระแจะ ภาษีไม้ฟ่ปา ภาษีไม้รวก ภาษีกอไม้สีสุก ภาษีไม้ค้ำพลู ภาษีไม้ต่อเรือ ภาษีไม้ซุง ภาษีฝ้าย ภาษียาสูบ ภาษีบ่อ ภาษีคราม ภาษีเนื้อแห้ง-ปลาแห้ง ภาษีเยื่อเคย ภาษีน้้ำตาลทราย ภาษีน้้ำตาลหม้อ ภาษีน้้ำตาลอ้อย ภาษีสำรวจ ภาษีจาวตาล ภาษีจันอับ ไฟ เทียนไขเนื้อและขนมต่าง ๆ ภาษีปูน ภาษีเกวียน โคต่าง เรือจ้าง ทางรถยนต์ ; อ้างอิงมาจาก สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. "การเข้าสู่ระบบทุนนิยม," ใน สังคมศึกษา 5. 2529. หน้า 692.

การซื้อขายกับต่างประเทศเกิดขึ้นแล้ว"¹ หรือแม้กระทั่งการที่เมืองฉะเชิงเทราได้ส่งเสริมให้เมืองใกล้เคียงได้กลายมาเป็นเมืองที่มีการผลิตเพื่อการค้า และเป็นเมืองการค้าในเวลาต่อมา จากที่ได้กล่าวมาแล้วคือการที่เมืองฉะเชิงเทราผลิตยอด้วยขายเพื่อนำไปเพาะพันธุ์และทำการปลูกที่เมืองพนัสนิคม เพื่อป้อนโรงไหมอ้อยทอผ้าตาลทรายที่ตั้งขึ้นใหม่ที่เมืองพนัสนิคม จะเห็นได้ว่าเมืองฉะเชิงเทราเจริญขึ้นในทางเศรษฐกิจและสามารถเลี้ยงตัวเอง ตลอดจนสามารถที่จะเกื้อหนุนเมืองใกล้เคียงได้ เพราะเป็นเมืองที่มีการผลิตเพื่อการค้านั่นเอง

2. การผลิตเพื่อการค้ามีผลต่อการเมืองการปกครอง

การผลิตเพื่อการค้าที่เกิดขึ้นในเมืองฉะเชิงเทรา มีผลต่อเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราและหัวเมืองใกล้เคียง ตลอดจนรัฐส่วนกลาง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ได้สะท้อนให้เห็นอย่างเด่นชัดว่า ความเจริญรุ่งเรืองของสภาพเศรษฐกิจที่มีการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรานั้น มีผลต่อเศรษฐกิจของเมือง นอกจากนี้ยังได้ก่อให้เกิดผลสำคัญหลายประการต่อการเมืองการปกครองด้วย ดังนี้

2.1 มีผลต่อการเพิ่มอิทธิพลของขุนนางท้องถิ่น

การผลิตเพื่อการค้า เป็นความเปลี่ยนแปลงของระบบการผลิตในทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรานั้นสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ซึ่งทำให้เงินตรากลายมาเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่ง ในการเพิ่มพูนอำนาจทางการเมือง การที่ชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในเมืองฉะเชิงเทรา และก้าวเข้ามาบทบาทในทางเศรษฐกิจโดยเป็นเจ้าของนายอากร¹ และยังได้เป็นนายทุนในระบบการผลิตเพื่อการค้าที่เมืองฉะเชิงเทรา เช่น หลวงพิทักษ์ทศกรนอกจากจะเป็นนายทุนที่กู้เงินแล้ว ยังเป็นเจ้าของนายอากรที่เรียกเก็บภาษีน้ำอ้อย ภาษีน้ำตาลทราย ภาษีโรงเรือนน้ำตาล และอากรเตาสุราที่เมืองฉะเชิงเทราอีกด้วย ซึ่งเจ้าภาษีนาย

¹ ินทยา มาพึ่งพงศ์. "การค้าระหว่างประเทศและระบบเศรษฐกิจภายในประเทศ (พ.ศ. 2363-2398)," จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. 2 (3): 60-70 ; เมษายน 2518.

อากรเหล่านี้ จะได้รับการแต่งตั้งเป็นขุนนางด้วย ดังจะเห็นได้จากการตั้งเงินแสงเป็นที่ขุนอินนายอากร¹ เงินตั้งเป็นที่ขุนพิศสมบัติ (นายอากรบ่อนเบี้ย)² เงินเนียมเป็นที่ขุนปัจจุพิชยากร (เจ้าภาษีตัว งาเม็ด กุ้งน้ำตากแห้ง กุ้งเค็ม ปลาทุ) เงินเตงกะเป็นที่ขุนประมูลราชทรัพย์ (เจ้าภาษีใต้ ชัน น้ำมันยาง)³ เป็นต้น ชาวจีนเหล่านี้จะได้รับพระราชทานยศ ตำแหน่ง และถือศักดินา 400 ไร่ ซึ่งจะเห็นว่าชาวจีนอพยพเหล่านี้ เข้าสู่ระบบราชการกลายเป็น "ขุนนางท้องถิ่น" จำนวนมากและอย่างเด่นชัด จึงทำให้พวกเจ้าภาษีนายอากรมีโอกาสที่จะแสวงหารายได้และสะสมความมั่งคั่งได้มาก อำนาจทางการเมืองจึงเพิ่มพูนมากขึ้นตามอำนาจของเงินตรา

เนื่องจากสังคมไทยมีระบบอุปถัมภ์ ดังนั้นขุนนางที่ร่ำรวยจึงมักมีผู้เข้ามาอยู่ใต้อุปถัมภ์มากขึ้น โดยผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ก็หวังผลประโยชน์ที่ผู้อุปถัมภ์จะหยิบยื่นให้ ความมั่งคั่งจึงกลายเป็นปัจจัยสำคัญในการเพิ่มจำนวนผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์⁴ และเมื่อผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์เพิ่มมากขึ้น ก็ย่อมหมายถึงการเพิ่มอำนาจและฐานะของผู้อุปถัมภ์ให้สูงขึ้นด้วย ด้วยปัจจัยเหล่านี้ทำให้ ชาวจีนอพยพได้ก้าวขึ้นมาเป็นขุนนางท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทรา และเข้ามามีบทบาทและอำนาจทางการเมืองในที่สุด

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ตำแหน่งที่มีอำนาจและอิทธิพลมากที่สุดในท้องถิ่น คือตำแหน่ง "เจ้าเมือง" และจากหลักฐานจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 พบว่าชาวจีนอพยพได้ก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งผู้เขียนมีความเห็นว่า ปัจจัยหนึ่งของการก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งทางการเมืองการปกครองที่มีอำนาจและอิทธิพลสูงสุดในท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทรา คือ อำนาจของเงินตราที่เป็นผลมาจากการผลิตเพื่อการค้า ดังจะเห็นจากกรณีของหลวงจันจุฑา ที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา ในปี พ.ศ.2386 หลวงจันจุฑาคือผู้ที่ทำหน้าที่กำกับโรงหีบอ้อยของหลวงอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรามาก่อนที่จะได้รับการแต่งตั้ง⁵ ต่อมาในปีพ.ศ.2391

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 77. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1204.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 75. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 7. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216.

⁴อคิน รพีพัฒน์. เล่มเดิม. หน้า 294 และ 352.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 51. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

ขุนเทพภักดีได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา ขุนเทพภักดีรับราชการในกรมท่าเป็นชาว
จีนที่พวกจีนอพยพนับถือมาก ได้ออกมาควบคุมดูแลชาวจีนท่าบ่อม กำนางเมืองฉะเชิงเทรา เป็น
เวลา 2 ปี ก่อนที่จะได้การรับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา¹ ซึ่งจะเห็นได้ว่าบุคคลทั้ง
สองนี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการผลิตเพื่อการค้าและการค้าขาย เท่ากับว่าการเป็นขุนนางท้องถิ่น
เมืองฉะเชิงเทราของบุคคลทั้งสองนี้ ส่วนหนึ่งน่าจะได้มาด้วยอำนาจของเงินตรานั่นเอง

การเพิ่มอิทธิพลของขุนนางท้องถิ่นอันเนื่องมาจากอำนาจเงินตราเช่นนี้ มีผลกระทบต่อ
โครงสร้างของระบบการปกครองของเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งเดิมมีระบบการสืบทอดตำแหน่งของ
ขุนนางท้องถิ่นเมืองนี้ โดยอาศัยระบบเครือญาติเป็นสำคัญ² ดังหลักฐานจารึกแผ่นเงินที่พบในเจดีย์
วัดพัญจินาราม ที่พระยาวิเศษฤาษย์ (ช้าง) เจ้าเมืองฉะเชิงเทรา ได้กล่าวถึงประวัติการ
รับราชการของตนเอง น้องชาย ตลอดจนบรรพบุรุษและญาติพี่น้องที่ว่า "เป็นเชื้อวงศ์พงศ์เจ้า
เมืองกรมการ มาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยายังไม่เสียกับพม่า ญาติวงศ์ทหารการเนือง ๆ"³ หลักฐาน
ชิ้นนี้แสดงให้เห็นถึงการสืบทอดตำแหน่งโดยอาศัยระบบเครือญาติได้เป็นอย่างดี

2.2 การลดความสำคัญของระบบมูลนายกับไพร่

การผลิตเพื่อการค้าที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง เพื่อสนองการค้า
ต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 จึงเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้รัฐ
จำเป็นต้องผ่อนคลายความเข้มงวด ในการควบคุมพวกไพร่ให้ลดน้อยลงจากเดิมและต้องการส่งเสริม
ให้ไพร่ทำการผลิตเพื่อการค้ามากกว่าจะเอามาใช้ในแรงงานเกณฑ์ของทางราชการ⁴ ดัง
จะเห็นได้จากการลดเวลาการเกณฑ์แรงงานพวกไพร่ จาก 4 เดือนในสมัยรัชกาลที่ 1 มาเป็น
3 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3⁵

¹ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1210.

² วิโรจน์ หีบแก้ว. เล่มเดิม. หน้า 77.

³ สุนทร คัยนันท์. เล่มเดิม. หน้า 30.

⁴ มัลลิกา มัสสูติ. "ชนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น," ใน สังคมศึกษา 5. 2529.

หน้า 405.

⁵ จจร สุขพานิช. เล่มเดิม. หน้า 37 และ 79.

การลดเวลาการเกณฑ์แรงงานไพร่ จึงเท่ากับเป็นการลดจำนวนไพร่แรงงานลงแล้ว เพิ่มจำนวนไพร่ส่วยสิ่งของและไพร่ส่วยเงินให้มากขึ้น ซึ่งเท่ากับรัฐจะได้ผลประโยชน์โดยเก็บเป็นเงินมากขึ้นนั่นเอง ดังจะเห็นได้จากข้อกำหนดว่า หากไพร่ไม่ต้องการถูกเกณฑ์แรงงาน จะจ่ายเงินแทนก็ได้ และความต้องการเงินตราของรัฐยังสะท้อนให้เห็นจากการที่กำหนดค่าให้ไพร่ต้องจ่ายเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงานเพิ่มจากเดิมเคยเสีย 12 บาทต่อปี เพิ่มขึ้น 18 บาทต่อปี¹ และเมืองจะเซียงเทราก็เป็นเมืองหนึ่งที่ส่งส่วยเงินแทนการเกณฑ์แรงงานไพร่เข้าไปยังกรุงเทพฯ ส่วยเงินที่เมืองจะเซียงเทราส่งมายังกรุงเทพฯ นี้ ก็ได้มาจากรายได้ซึ่งราษฎรเมืองจะเซียงเทราทำการผลิตเพื่อการค่านั่นเอง และส่วนหนึ่งก็ต้องนำมาใช้จ่ายเป็นค่าจ้างแรงงานอิสระของพวกชาวจีนอพยพ เพื่อจ้างมาทำงานโยธาแทนพวกไพร่ เช่น จ้างชาวจีน และชาวลาวชุดคลองบางขนากในปี พ.ศ.2373 เป็นต้น²

จะเห็นได้ว่า การขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้า ทำให้ระบบมูลนายกับไพร่ค่อย ๆ ลดความสำคัญลง และเปลี่ยนความสัมพันธ์ด้านการผลิตจากเดิมที่เป็นแบบนายกับบ่าว มาเป็นแบบนายจ้างกับลูกจ้าง³ ด้วยเหตุนี้ แรงงานไพร่จึงมีค่าเป็นเงิน ทำให้การซื้อรีดแรงงานไพร่ค่อย ๆ ถูกยกเลิกไป เป็นผลให้ขุนนางเก่าที่เคยดำรงชีพอยู่ด้วยการอาศัยแรงงานไพร่ยากจนลงและเริ่มเสื่อมอำนาจลง

การผ่อนคลายของระบบมูลนายไพร่ ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงเป็นพื้นฐานนำไปสู่การเลิกไพร่ในสมัยรัชกาลที่ 5 เพราะแรงงานไพร่เป็นปัจจัยการผลิตเพื่อการค้าที่สำคัญในสังคมมากขึ้น

2.3 การรวมกลุ่มของแรงงานการผลิต

การผลิตเพื่อการค้าที่เมืองจะเซียงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงโดยเฉพาะการผลิตน้ำตาลทราย ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยแรงงานคน เป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ แรง

¹ เจมส์ ซี อีนแกรม. เล่มเดิม. หน้า 40.

² หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 22/ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1192.

³ สิริลักษณ์ คัคดีเกรียงไกร. ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ.2398-2453). 2523. หน้า 2.

งานการผลิตน้ำตาลและการปลูกอ้อยป้อนโรงงาน ส่วนใหญ่จะเป็นแรงงานของพวกชาวจีนอพยพ ทั้งจีนฮกเกี้ยน แต่จิว กวางตุ้ง ไทหล่า และจีนคะ

เมื่อชาวจีนอพยพเหล่านี้พากันอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในเมืองจะเซียงเทร่า เพื่อเป็นแรงงานในไร่อ้อยและโรงงานน้ำตาล จากที่ผู้เขียนรวบรวมจำนวนโรงงานน้ำตาลและแหล่งชุมชนที่ตั้งโรงงานน้ำตาลที่เมืองจะเซียงเทร่า จะอยู่บริเวณบ้านบางคล้า บ้านสนามจันทร์ บ้านท่าไข่ บ้านทรายมูล บ้านใหม่ บ้านสัมปทวน เป็นต้น และมีโรงสีประมาณ 28 โรง แต่ละโรงจะมีแรงงานชาวจีนอพยพที่ทำหน้าที่ต่าง ๆ ในโรงสี ทั้งลูกจ้างสีอ้อย เสมียน หลงจูนายโรงสี

ชาวจีนมีนิสัยชอบอยู่รวมกันเป็นกลุ่มในพวกเดียวกัน¹ ดังนั้นเมื่อพวกชาวจีนอพยพเหล่านี้มารวมกลุ่มกันมากขึ้น บางครั้งก่อให้เกิดปัญหาด้านการเมืองการปกครอง เช่น การเกิดกบฏอั้งยี่ที่เมืองจะเซียงเทร่า ในปี พ.ศ.2391 ที่พวกชาวจีนอพยพสามารถรวมกลุ่มและร่วมมือกันยึดเมืองจะเซียงเทร่า โดยในช่วงของการวางแผนสามารถรวมกลุ่มกันได้ประมาณ 100 คน ช่วงเตรียมการยึดเมืองจะเซียงเทร่ารวมกลุ่มกันได้ประมาณ 200 คน และเมื่อทำการยึดเมืองจะเซียงเทร่าสามารถรวมกลุ่มกันได้ประมาณ 600 คน²

การกระทำของพวกชาวจีนเหล่านี้ ทำให้รัฐส่วนกลางต้องส่งกำลังออกมาปราบปราม³ โดยรัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯให้เจ้าพระยาพระคลัง(สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์)ยกพลจากเมืองสมุทรสาคร และพระอินทราชาคุมลาวเมืองพนัสนิคมออกไปร่วมปราบปราม และเมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชากลับจากราชการเมืองเขมรได้มาสมทบทำการปราบปรามกบฏอั้งยี่จนสงบลง⁴ เหตุการณ์นี้แสดงให้เห็นว่า เมื่อชาวจีนรวมกลุ่มกันอยู่เป็นจำนวนมาก อาจก่อความวุ่นวายขึ้นได้ เพราะถือว่าตนมีอำนาจอิทธิพลอยู่ในท้องถิ่น จนเป็นที่สนใจของฝ่ายปกครองของไทย ซึ่งจะเห็นได้จากการที่รัฐส่วนกลางมีหนังสือมาถึงเจ้าเมืองจะเซียงเทร่าให้คอยระวังดูแลพวกชาวจีนอย่าให้ก่อความวุ่นวายขึ้นอีก⁵

¹วรรณ จันทรวงศ์. เล่มเดิม. หน้า168.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

³วอลเตอร์ เอฟ เวลลา. เล่มเดิม. หน้า 31.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ค. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

⁵แหล่งเดิม.

3. การผลิตเพื่อการค้ามีผลต่อสังคม

3.1 การเกิดค่านิยมในเรื่องทรัพย์สินเงินทอง

การผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ทำให้พวกชนชั้นศักดินา (พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง) ที่มีโอกาสเข้ามาเกี่ยวข้องกับกิจกรรมการผลิตเพื่อการค้า มีฐานะมั่งคั่งขึ้นและมีทรัพย์สินเงินทองเพิ่มมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากรัชกาลที่ 3 เมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งในกรมท่า พระองค์ได้ส่งสาโรกออกไปค้าขายที่เมืองจีน ทำให้พระองค์มีความมั่งคั่งร่ำรวยความมั่งคั่งนี้ คงจะเป็นพื้นฐานที่ทำให้พระองค์ได้รับการสนับสนุนให้ขึ้นครองราชย์ในที่สุด¹ และที่เมืองฉะเชิงเทรา การผลิตเพื่อการค้า ทำให้เงินตราเข้ามามีบทบาทสำคัญคือ เป็นตัวกลางในการซื้อขาย จึงส่งผลให้ค่านิยมในสังคมเมืองฉะเชิงเทรา เริ่มเปลี่ยนแปลง คือเริ่มหันมายึดค่านิยมเรื่องการมีทรัพย์สินเงินทอง และเริ่มมีการเลื่อนชนชั้นทางสังคม โดยอาศัยเงินทอง เช่น กรณีของหลวงจีนจุฑา ผู้ทำหน้าที่กำกับโรงน้ำตาลของหลวง และขุนเทพภักดีเป็นชาวจีนอพยพซึ่งรับราชการในกรมท่า ก่อนที่จะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา ดังรายละเอียดที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

3.2 การเติบโตของชุมชนเมืองฉะเชิงเทราที่มีการผลิตเฉพาะอย่างเพื่อการส่งออก

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง โดยเฉพาะในช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐเริ่มมีนโยบายให้มีการค้าขายอย่างเสรี ดังหลักฐานจากข้อความที่ปรากฏในเอกสารของเบอร์นีที่ว่า "เมื่อพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบัน (รัชกาลที่ 3 : ผู้เขียน) ขึ้นครองราชสมบัติ ได้ทรงประกาศว่า ให้การค้าในราชอาณาจักรของพระองค์เป็นการค้าเสรีแก่ทุกคน"² ประกอบกับความเจริญรุ่งเรืองของการค้าต่างประเทศ ในช่วงสมัยนี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดชุมชนที่มีการผลิตเพื่อการค้าเฉพาะอย่างขึ้นในเมืองฉะเชิงเทรา เช่น ชุมชนการผลิตน้ำตาลทราย ที่บ้านบางคล้า บ้านท่าไข่ บ้านสัมปทวน บ้านใหม่ บ้านสนามจันทร์ บ้านทรายมูล เป็นต้น และยังส่งผลต่อเนื่องให้ชุมชน

¹ วอลเตอร์ เอฟ เวลลา. เล่มเดิม. หน้า 3-4.

² เฮนรี เบอร์นี. เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 1. แปลโดย สาวิตรี

เหล่านี้ มีการเติบโตขยายตัวมากขึ้น ทั้งในด้านขนาดและจำนวนประชากร

มีข้อน่าสังเกตว่า การเติบโตของชุมชนเหล่านี้ มีส่วนเกี่ยวข้องอย่างมากกับพวกชาวจีนอพยพ ซึ่งได้หลั่งไหลกันเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในเมืองฉะเชิงเทรา และมีบทบาทสำคัญในการดำเนินการผลิตต่าง ๆ ทั้งในด้านการเกษตรเพื่อการค้า เช่น การปลูกอ้อย การปลูกข้าว และการอุตสาหกรรมขั้นต้นบางอย่าง เช่น การทำน้ำตาล การผลิตเครื่องมือชิ้นส่วนของเรือสำเภา เพื่อสนองตอบต่อความต้องการของตลาดต่างประเทศ

3.3 การรับศิลปะและวิทยาการจากจีน

การที่ไทยและจีนมีการติดต่อค้าขายกันอย่างมาก ทำให้ไทยได้รับศิลปะและวิทยาการหลายอย่างจากจีน ผ่านความสัมพันธ์ทางการค้านี้ ซึ่งวิทยาการที่ไทยรับเข้ามา เช่น การทำน้ำตาลทรายจากอ้อย การเดินเรือ การต่อเรือสำเภาแบบจีน การถลุงเหล็ก และการจัดทํานัฏชิทางการค้า เป็นต้น

สำหรับที่เมืองฉะเชิงเทราก็รับวิทยาการเหล่านี้ ผ่านทางชาวจีนอพยพโดยตรง ที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในเมืองนี้ ทั้งการทำน้ำตาลทรายจากอ้อย การผลิตเครื่องมือชิ้นส่วนของเรือสำเภา ดังที่ได้กล่าวถึงแล้ว และการจัดทํานัฏชิก็จะได้จากหลักฐานสำเนาบันทึกการจีนรับว่าด้วยอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทราก็เรียบ ได้กล่าวถึงชาวจีนอพยพเดินทางเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินที่เมืองฉะเชิงเทรา โดยประกอบอาชีพเป็นหล่งสู่นายโรงหีบอ้อยทำน้ำตาลทรายบ้าง เป็นเสมียนในโรงหีบ และเป็นลูกจ้างหีบอ้อย อีกทั้งชาวจีนบางคนก็ทำนัฏชิอยู่ในโรงหีบ¹ ส่วนการถลุงเหล็ก ชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งโรงถลุงเหล็กในเมืองฉะเชิงเทรา 2 โรงคือโรงของหล่งสู่อุดและหล่งสู่อ้อย ซึ่งมีชาวจีนอพยพเป็นลูกจ้างอยู่ในโรงถลุงเหล็กนี้ด้วย²

ส่วนในด้านศิลปะนั้น ที่เมืองฉะเชิงเทรารับศิลปะจีน เข้ามาผสมผสานกับศิลปะไทย เช่น การสร้างศาลเจ้าจีนตามชุมชนต่าง ๆ ภายในเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งมีจิตรกรรมและสถาปัตยกรรมแบบจีน การสร้างศาลหลักเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัชกาลที่ 3 ในช่วงที่มีการ

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 247. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1226.

สร้างเมืองใหม่ ก็สร้างแบบศิลปะจีนเช่นกัน และศิลปะการแสดงงิ้ว ซึ่งในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนสนธิสัญญาบาวริง มีโรงงิ้วเปิดแสดงที่บ้านใหม่ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา¹

จะเห็นได้ว่า การเข้ามาของชาวจีนอพยพ ได้นำเอาวิทยาการสมัยใหม่และศิลปะของจีนเข้าสู่เมืองฉะเชิงเทรา พร้อมทั้งนำเอาแบบแผนทางเศรษฐกิจแบบใหม่เข้ามาด้วย คือ "การผลิตเพื่อการค้า" อันเป็นรากฐานสำคัญของการก่อตัวของนายทุนจีนที่เมืองฉะเชิงเทราในเวลาต่อมา

3.4 การก่อตัวของชนชั้นนายทุน (กระฎุมพี)

การเติบโตขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้า ทำให้เกิดมีการลงทุนประกอบการในการผลิตเพื่อการค้า ทั้งการเกษตรเพื่อการค้า และอุตสาหกรรมขั้นต้น เช่น การผลิตน้ำตาลทราย ผู้ที่ลงทุนในการประกอบการดังกล่าวที่เมืองฉะเชิงเทรา มีทั้งพระมหากษัตริย์ (โรงงานน้ำตาลของหลวง) เจ้านาย (พระเจ้าน้อยยาเธอกรมหมื่นวงศาสนิท) ขุนนาง (หลวงพิทักษ์ทศกร) โดยพวกชนชั้นศักดินาเหล่านี้จะเปลี่ยนค่านิยมมาเป็นชนชั้นนายทุนที่มุ่งแสวงหากำไร จะลงทุนในลักษณะที่อิงอยู่กับอำนาจทางการเมืองของตน ส่วนพวกชาวจีนอพยพจะลงทุนโดยพึ่งพิงและแบ่งปันผลประโยชน์ให้แก่พวกชนชั้นศักดินา ซึ่งจะได้เห็นได้จากชาวจีนกู้เงินจากเจ้านายหรือขุนนาง มาทำโรงงานน้ำตาลทราย แล้วนำผลผลิตส่วนหนึ่งที่ได้ให้กับนายทุนเป็นผู้ขายเอากำไร

เมื่อการผลิตเพื่อการค้าสร้างผลกำไรให้กับผู้ลงทุน ทำให้ชาวจีนอพยพ ซึ่งเป็นชนชั้นอิสระมีโอกาสสะสมเงินทุนแล้วพัฒนาตนเองมาเป็นชนชั้นนายทุน² ในเมืองฉะเชิงเทรา ความเปลี่ยนแปลงของระบบการผลิต และการก่อตัวของทุนนิยมท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง จึงเท่ากับเป็นพื้นฐานให้กับระบบการผลิตและสภาพเศรษฐกิจในสมัยหลังการทำสนธิสัญญาบาวริง ในปี พ.ศ. 2398 ต่อไป

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 9. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1217.

²กาญจณี ละอองศรี. "โครงสร้างสังคมไทยและการเปลี่ยนแปลง," ใน สังคมศึกษา 5. 2529. หน้า 859.

3.5 ผลประโยชน์ส่วนหนึ่งจากการผลิตเพื่อการค้ามาบูรณพุทธศาสนา

เนื่องจากชาวไทยส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ ดังนั้นค่านิยมในสังคมไทยจะแสดงออกถึงความศรัทธาในศาสนาด้วยการทำบุญ สร้างวัด ปฏิสังขรณ์วัดที่ปรักหักพังและการหล่อพระพุทธรูปในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นสมัยหนึ่งที่มีการบูรณพุทธศาสนามาก พระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์จะทรงใช้จ่ายพระราชทรัพย์เพื่อการนี้เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 ดังนั้นแหล่งรายได้รัฐที่สำคัญ คือมาจากการผลิตเพื่อการค้ากับต่างประเทศ และที่เมืองฉะเชิงเทรา ก็เป็นเมืองหนึ่งของรายได้รัฐเช่นกัน อีกทั้งภายในเมืองฉะเชิงเทราเอง เจ้าเมือง กรมการเมืองและราษฎรผู้มีจิตศรัทธาก็พากันสร้างเจดีย์ ที่วัดพยุคมาอินทาราม บ้านใหม่ และสร้างพระอุโบสถวัดระฆัง ดังหลักฐานที่ปรากฏในจารึกแผ่นเงินที่ค้นพบในเจดีย์วัดพยุคมาอินทาราม ซึ่งต้องใช้เงินเป็นจำนวนมาก ดังนั้นค่าใช้จ่ายส่วนหนึ่งที่เจ้าเมือง กรมการเมือง และราษฎรนำมาสมทบทุนเป็นค่าใช้จ่าย จึงน่าจะได้มาจากการผลิตเพื่อการค้าของราษฎรเมืองฉะเชิงเทราเอง

3.6 เกิดคดีลักขโมย

การผลิตเพื่อการค้าที่เมืองฉะเชิงเทรา ทั้งการปลูกอ้อย การปลูกข้าว การตั้งโรงน้ำตาล การผลิตเหล้าล้วนต้องอาศัยแรงงานกระปือในการผลิตทั้งสิ้น ดังนั้นเมื่อการผลิตเพื่อการค้าขยายตัวมากขึ้น ส่งผลให้เกิดการขาดแคลนแรงงานกระปือ ทำให้เกิดการขมยกระปือของราษฎรในเมืองฉะเชิงเทรา และเมืองใกล้เคียง เมื่อเจ้าหน้าที่สืบสวนติดตามโดยมากจะพบกระปือของกลางตามโรงหีบอ้อยหรือตามบ้านราษฎร ดังจะเห็นได้ว่า ในปี พ.ศ.2386 เพียงปีเดียวเกิดคดีขมยกระปือ รวมเป็นกระปือของกลางที่ถูกขมยทั้งสิ้น 170 ตัว¹

3.7 เกิดคดีการใช้จ่ายเงินปลอมและคดีฉ้อ

การผลิตเพื่อการค้าที่เมืองฉะเชิงเทรา ยังส่งผลให้เกิดคดีการใช้จ่ายเงินปลอม (เงินแดง) เนื่องจากเงินตราเข้ามามีบทบาทสำคัญ คือเป็นสื่อกลางสำหรับการซื้อขายสินค้า ด้วยเหตุนี้จึงมีผู้

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 129. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 131. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

ลักลอบทำเงินแดงและใช้เงินแดง ซึ่งจากหลักฐานจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 พบว่ามีการลักลอบทำเงินแดงและใช้เงินแดง ที่เมืองฉะเชิงเทรา¹

นอกจากนี้การที่เมืองฉะเชิงเทรามีชาวจีนอพยพเข้ามาอยู่อาศัยตั้งหลักแหล่งเป็นจำนวนมาก ชาวจีนเหล่านี้บางคนติดดินมาจากเมืองจีน และบางคนก็อาจจะสู้บดเมื่อเข้ามาอยู่เมืองไทยด้วยเหตุนี้ จึงมีผู้ลักลอบนำเงินเข้ามาขาย เนื่องจากในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 มีกฎหมายห้ามสู้บดซื้อขายเงิน แต่ทางการก็จับผู้ลักลอบสู้บดและซื้อขายเงินได้บ่อยครั้ง การที่มีผู้ติดดินมากยิ่งส่งผลให้เกิดคดีการบด นำซึ่งทรัพย์สินเพื่อนำเงินไปซื้อดิน²

จากที่กล่าวมาแล้วนี้ พอที่จะสรุปได้ว่าการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง มีผลต่อเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง และสังคมโดยเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจ จะเห็นได้ว่าการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ทำให้เกิดการลงทุนประกอบการทั้งทางด้านเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมขึ้นต้น เพื่อผลิตสินค้าสนองความต้องการของตลาดทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ เกิดการขยายตัวของระบบเจ้าภาษีนายอากร เริ่มมีการแบ่งงานกันทำในกิจกรรมทางการผลิต ทำให้ระบบทุนนิยมก่อตัวขึ้น และเริ่มพัฒนาเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบการค้า ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้เป็นพื้นฐานสำคัญที่เอื้อต่อการพัฒนาเศรษฐกิจเข้าสู่ระบบทุนนิยมอย่างเต็มตัวภายหลังการทำสนธิสัญญาบาวริง

หากพิจารณาจากภาพรวมของบ้านเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ซึ่งเป็นสมัยแห่งการฟื้นฟูบ้านเมือง รัฐจึงจำเป็นต้องหารายได้เพื่อการนี้ ดังนั้น ผลประโยชน์ที่ได้จากการผลิตเพื่อการค้ากับต่างประเทศของเมืองฉะเชิงเทรา จึงน่าจะเป็นส่วนหนึ่งของรายได้ที่รัฐนำมาใช้ฟื้นฟูบูรณะประเทศ

¹ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 29. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 162. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 76. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216.

² หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 136. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 137. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 154. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า การผลิตเพื่อการค้าของเมืองจะเชิงเทรา มีส่วนสำคัญ การฟื้นฟูบ้านเมืองไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนที่จะมีการทาสหิสัญญา บาวริง ทำให้บ้านเมืองมีความมั่นคง จนพร้อมที่จะเข้าไปสู่การเปลี่ยนแปลง คือการปรับปรุง ประเทศให้เป็นแบบตะวันตกในสมัยต่อมา

บทที่ 7

สรุป

เมืองฉะเชิงเทรามีประวัติความเป็นมาและปรากฏความสำคัญ มาตั้งแต่สมัยอยุธยา ธนบุรี จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ซึ่งสถานที่ตั้งของตัวเมืองเดิมสมัยเริ่มแรกอยู่แถบอำเภอบางคล้า จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯให้ตั้งเมืองฉะเชิงเทราขึ้นใหม่ เพื่อเป็นหน้าด่านป้องกันการรุกรานจากญวน คือสถานที่ตั้งที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้

เมืองฉะเชิงเทรามีความสำคัญต่อเมืองหลวงมาทุกยุคทุกสมัย คืออเนกแห่งของการเป็นเมืองหน้าด่าน เป็นแหล่งเสบียงอาหาร แหล่งรายได้จากของป่า และกำลังคนของเมืองหลวง ซึ่งจะได้เห็นได้จากประวัติการตั้งเมืองในสมัยอยุธยา การที่เมืองฉะเชิงเทรามีความสำคัญต่อเมืองหลวงในฐานะเป็นแหล่งเสบียงอาหาร แหล่งรายได้จากของป่าและกำลังคนยามศึกสงครามนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่าเมืองฉะเชิงเทรามีความพร้อมในด้านเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก เพราะกำลังคนถือเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่สุด

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง สภาพเศรษฐกิจส่วนใหญ่ของประเทศ มีการผลิตแบบพอยังชีพ และที่เมืองฉะเชิงเทราก็เช่นเดียวกัน แต่ทว่าบางส่วน บางชุมชนของเมืองได้เกิดการผลิตเพื่อการค้าแทรกซ้อนขึ้นมาด้วย ดังนั้นในช่วงสมัยนี้ การผลิตของเมืองฉะเชิงเทราจึงกำกวมระหว่างการผลิตแบบพอยังชีพและการผลิตเพื่อการค้า ทั้งนี้เนื่องมาจากมีปัจจัยที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าภายในเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งมีทั้งปัจจัยภายในของเมืองฉะเชิงเทราเอง และปัจจัยภายนอก

ปัจจัยภายในที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้า ได้แก่

ทำเลที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ เมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่ติดกับเมืองหลวง และอาณาเขตของเมืองโดยรอบในสมัยรัตนโกสินทร์ติดต่อกับ เมืองพนัสนิคม สมุทรปราการ จันทบุรี นครนายก ปราจีนบุรี ประจันตคาม กบินทร์บุรี สระแก้ว วัฒนานคร และอรัญประเทศ จากสภาพที่ตั้งนี้ ทำให้เมืองฉะเชิงเทราเป็นเมืองทางผ่านระหว่างหัวเมืองทางด้านชายทะเลตะวันตก เมืองทางด่านตะวันออก หัวเมืองเขมร และหัวเมืองอีสานที่จะเดินทางไปมาติดต่อกับเมืองหลวง อีกทั้งที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่บนสองปากฝั่งแม่น้ำบางปะกง ทำให้พื้นที่เป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำ ซึ่งมี

ความอุดมสมบูรณ์จากการตกตะกอนของโคลนตมที่น้ำพัดพามา เป็นปุ๋ยธรรมชาติอย่างดี นอกจากนี้ ยังมีพื้นที่ที่เป็นป่าไม้อีกจำนวนมาก ซึ่งมีทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญคือ ไม้มีค่าทางเศรษฐกิจ สัตว์ป่าและของป่าที่อุดมสมบูรณ์ ด้วยเหตุนี้ เมืองจะเชิงเตตราจึงมีพื้นที่ที่เหมาะสมกับการประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรม ทั้งการทอผ้า ทาสวน ทำไร่ การหาของป่า การจับสัตว์น้ำ เพราะความพร้อมในด้านต่าง ๆ เหล่านี้จึงเป็นปัจจัยให้เกิดการตั้งถิ่นฐาน ซึ่งส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าขึ้นที่เมืองจะเชิงเตตรา

การเป็นเมืองทางผ่านของการคมนาคม จากทำเลที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของเมืองจะเชิงเตตรา ที่ตั้งอยู่บนสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง อันเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ และยังเป็นเมืองหน้าด่านทางด้านตะวันออกของกรุงเทพฯ ที่ตั้งของเมืองอยู่บริเวณที่สามารถติดต่อกับดินแดนอื่น ๆ โดยรอบ ได้แก่ หัวเมืองทางตะวันออก หัวเมืองเขมร หัวเมืองอีสานและหัวเมืองชายทะเลด้านตะวันออก ทำให้เมืองจะเชิงเตตรามีสภาพเป็นเมืองเปิด คือเป็นทางผ่านของการคมนาคม ที่สามารถติดต่อกับหัวเมืองต่าง ๆ โดยรอบและเมืองของประเทศใกล้เคียงได้ทั้งทางบก ทางน้ำ และทางทะเล

เมืองจะเชิงเตตราตั้งอยู่บนเส้นทางการค้า มาตั้งแต่สมัยสุโขทัย จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง เมืองจะเชิงเตตราเป็นเส้นทางผ่านของการลำเลียงเสบียงอาหารยามศึกสงคราม เส้นทางผ่านของการลำเลียงส่วยของป่าจากหัวเมืองอีสาน หัวเมืองเขมร หัวเมืองทางตะวันออกและหัวเมืองชายทะเลตะวันออกส่งไปยังเมืองหลวง ประกอบกับที่ตั้งของเมืองที่ตั้งอยู่ปากแม่น้ำบางปะกงติดต่อกับทะเล เมืองจะเชิงเตตราจึงต้องทำหน้าที่เป็นตัวกลางค้าขายให้กับพ่อค้าที่มาซื้อสินค้าจากชุมชนเมืองที่อยู่ภายใน ซึ่งจะต้องส่งสินค้าลงมาให้กับเมืองจะเชิงเตตรา ทำให้เกิดเส้นทางการค้าจากปากแม่น้ำบางปะกง เมืองจะเชิงเตตราไปยังเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ภายใน บนเส้นทางการค้านี้

ดังนั้น เมืองจะเชิงเตตราจึงเป็นเมืองหนึ่งที่มีเครือข่ายของเส้นทางการค้าอย่างกว้างขวาง มีการขนส่งสินค้าไปมาระหว่างหัวเมืองต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วกับเมืองหลวงด้วย

ความอุดมสมบูรณ์ด้านผลผลิตทางการเกษตรและทรัพยากรธรรมชาติ ได้แก่ ข้าว พืชผัก ผลไม้ ป่าน้ำ ของป่า และแร่ธาตุ เป็นแรงจูงใจที่ทำให้ผู้คนพากันอพยพเข้ามาทำมาหากินในเมืองจะเชิงเตตรา ทำให้เมืองนี้มีแรงงานการผลิตเพิ่มขึ้น

ปัจจัยภายนอกที่ก่อให้เกิดการผลิตเพื่อการค้า ได้แก่

นโยบายของรัฐ ที่มีผลก่อให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าที่เมืองจะเชิงเตรา คือนโยบาย การหารายได้มาใช้จ่ายในกิจการของบ้านเมือง โดยเฉพาะด้านการป้องกันประเทศและการทำนุ บำรุงศาสนา ดังนั้น รัฐจึงมีนโยบายในการค้ากับต่างประเทศ ซึ่งเป็นที่มาของรายได้แผ่นดินที่ สำคัญ ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง รัฐจึงส่งเสริมให้มีการติดต่อค้าขายกับต่าง ประเทศมากขึ้น เมื่อการค้ากับต่างประเทศขยายตัวมากขึ้น สินค้าประเภทของป่าที่ได้จากระบบ ส่วยจึงไม่เพียงพอกับความต้องการของตลาดต่างประเทศ ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลและผู้ประกอบการค้า จึงต้องหาซื้อเพิ่มเติมจากราษฎร ทำให้ราษฎรพยายามเพิ่มผลผลิตของตนให้มากขึ้น เพื่อนำมาขาย ให้แก่พ่อค้าและขายให้แก่รัฐ

การอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินของกลุ่มคนในเมืองจะเชิงเตรา ในช่วงสมัย รัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง กำลังคนเป็นปัจจัยสำคัญในทางเศรษฐกิจและที่เมือง จะเชิงเตราก็เป็นเมืองหนึ่งที่ผู้คนชาติต่าง ๆ เช่น ชาวลาว ชาวเขมร ชาวมอญ ชาวจีน แขก มาลายูและแขกจาม พวกเขานอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินอยู่ในเมืองนี้เป็นจำนวนมาก ซึ่ง บางส่วนก็อพยพเข้ามาเองและบางส่วนก็ถูกกวาดต้อนเข้ามา ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้ล้วนมีความสามารถ และความถนัดในการประกอบอาชีพทั้งที่เหมือนกันและแตกต่างกัน จึงเป็นปัจจัยสำคัญในการ ผลิตเฉพาะอย่างเพื่อการค้า

การผลิตเพื่อการค้าของเมืองจะเชิงเตรา มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของเมือง จะเชิงเตรา เมืองใกล้เคียงและต่อเมืองหลวง เพราะในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ รัฐมีรายได้ มาทำนุบำรุงแผ่นดิน จากการค้าสำเภาโดยเฉพาะที่สำคัญคือ การค้ากับจีน และสินค้าที่จีนต้องการ มากในช่วงเวลานั้น คือสินค้าของป่าที่ได้จากระบบส่วยโดยเฉพาะส่วยแร่ ซึ่งเป็นที่ต้องการ เป็นอย่างมาก เมืองจะเชิงเตราเป็นเมืองสำคัญอันดับหนึ่ง ในการส่งส่วยแร่เข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อการค้าสำเภาของรัฐ จึงอาจจะกล่าวได้ว่า เมืองจะเชิงเตรามีความสำคัญต่อฐานะแห่งของ การผลิตสินค้าของปาสองความต้องการของการค้าสำเภากับจีน มาตั้งแต่ช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ต่อมาเมื่อประเทศทางตะวันตกเข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยมากขึ้น สินค้าของป่าก็ค่อย ๆ หมดความ สำคัญลง เพราะการค้ากับต่างประเทศในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงสินค้าทาง ด้านเกษตรกรรม และอุตสาหกรรมขึ้นต้นบางอย่าง เป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศมากกว่า

จากความพร้อมและปัจจัยที่ส่งเสริมหลาย ๆ ด้านดังที่กล่าวมาแล้วทำให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าขึ้นที่เมืองจะเขิงเทรา ทั้งการเกษตรเพื่อการค้า ได้แก่ การปลูกอ้อย การปลูกข้าว การผลิตน้ำตาลทราย และการผลิตชิ้นส่วนของเรือสำเภา

การผลิตเพื่อการค้าของเมืองจะเขิงเทราในช่วงสมัยนี้ มีผลกระทบต่อเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง และสังคมทั้งของเมืองจะเขิงเทรา เมืองใกล้เคียงและกรุงเทพฯ ทั้งทางตรงและทางอ้อม ดังนี้

ผลกระทบต่อด้านเศรษฐกิจ

เกิดระบบเศรษฐกิจที่มีการผลิตเพื่อการค้าควบคู่ไปกับการผลิตเพื่อยังชีพ การที่รัฐมีนโยบายการค้ากับต่างประเทศ พร้อมทั้งส่งเสริมและสนับสนุนให้เมืองจะเขิงเทราทำการผลิตเพื่อการค้า สนองความต้องการของตลาดต่างประเทศ ทำให้ระบบเศรษฐกิจของเมืองจะเขิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง มีการผลิตเพื่อการค้าควบคู่ไปกับการผลิตเพื่อยังชีพ และการผลิตเพื่อการค้าที่เกิดขึ้นนี้ ทำให้ระบบเงินตราหมุนเวียนไปสู่ราษฎรมากขึ้น อีกทั้งยังส่งผลให้เกิดการขยายตัวของการจ้างแรงงาน

การค้าภายในเมืองจะเขิงเทราขยายตัวมากขึ้น การผลิตเพื่อการค้าของเมืองจะเขิงเทราสนองความต้องการของตลาดต่างประเทศ เมื่อการผลิตขยายตัวมากขึ้น ทำให้ราษฎรบางกลุ่ม บางชุมชนทำการผลิตเฉพาะอย่างเพื่อการค้า โดยไม่ได้ทำการผลิตสินค้าอุปโภคบริโภคอื่น ๆ ที่จำเป็นต้องใช้ในชีวิตประจำวันด้วย ส่งผลให้ราษฎรเมืองจะเขิงเทรากลุ่มที่ทำการผลิตแบบพอยังชีพเพิ่มผลผลิตของตนให้มากขึ้น เพื่อนำมาขายให้แก่ชุมชนที่ทำการผลิตเฉพาะอย่างเพื่อการค้า ซึ่งการค้าภายในนี้ ชาวจีนได้เข้ามามีบทบาทโดยเป็นทั้งพ่อค้าคนกลาง พ่อค้าย่อยและพ่อค้าเร่ จึงนับได้ว่าชาวจีนมีส่วนช่วยเปิดตลาดการค้าภายในของเมืองจะเขิงเทราให้กว้างขึ้น เพื่อรองรับการค้ากับต่างประเทศในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง

รัฐมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการผลิตเพื่อการค้า การผลิตเพื่อการค้าของเมืองจะเขิงเทรา ทั้งการเกษตรเพื่อการค้าและอุตสาหกรรมขั้นต้น ต่างก็เป็นที่มาของรายได้รัฐในรูปแบบของภาษีอากร เช่น ภาษีน้ำตาลทราย ภาษีเงินโรงน้ำตาล ภาษีน้ำอ้อยและค่านา เป็นต้น

เมืองจะเขิงเทราสามารถเลี้ยงตัวเองได้ในทางเศรษฐกิจ การผลิตเพื่อการค้าของเมืองจะเขิงเทรา ทำให้เมืองนี้สามารถที่จะเลี้ยงตัวเองได้ในทางเศรษฐกิจ

การผลิตเพื่อการค้ามีผลต่อการเมืองการปกครอง ดังนี้ มีผลต่อการเพิ่มอิทธิพลของขุนนางท้องถิ่น การผลิตเพื่อการค้า ทำให้เงินตรากลายมาเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่ง ในการเพิ่มพูนอำนาจทางการเมือง และในช่วงแห่งการเปลี่ยนแปลงนี้ชาวจีนอพยพได้เข้ามามีบทบาทเป็นนายทุนในระบบการผลิตเพื่อการค้า และบางคนยังเข้ามามีบทบาทเป็นเจ้าภาชีนายอากร ซึ่งจะได้รับการแต่งตั้งเป็นขุนนาง อีกทั้งยังได้รับพระราชทานศักดินาด้วย จึงทำให้มีโอกาสที่จะแสวงหารายได้และสะสมความมั่งคั่งได้มาก อำนาจทางการเมืองจึงเพิ่มพูนมากขึ้นตามอำนาจของเงินตรา ส่งผลให้ชาวจีนอพยพพวกนี้ได้ก้าวขึ้นมาเป็นขุนนางท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทราและเข้ามามีอำนาจและบทบาททางการเมือง

การลดความสำคัญของระบบมูลนายกับไพร่ การผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นเพราะปัจจัยสำคัญ คือสนองการค้ากับต่างประเทศ จึงเป็นเหตุที่ทำให้รัฐต้องผ่อนคลายความเข้มงวด ในการควบคุมไพร่ให้ลดน้อยลง ซึ่งจะเห็นได้จากการลดเวลาการเกณฑ์แรงงานไพร่ จาก 4 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 1 มาเป็น 3 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 เพื่อให้ไพร่มีเวลาที่จะทำการผลิตให้มากขึ้น อีกทั้งทำให้ความสัมพันธ์ในการผลิตจากเดิมที่เป็นแบบนายกับบ่าวเปลี่ยนมาเป็นแบบนายจ้างกับลูกจ้าง

การรวมกลุ่มของแรงงานการผลิต การผลิตเพื่อการค้าที่เมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง โดยเฉพาะการผลิตน้ำตาลทราย จำเป็นต้องอาศัยแรงงานคนเป็นปัจจัยสำคัญ ซึ่งแรงงานส่วนใหญ่เป็นพวกชาวจีนอพยพ เมื่อชาวจีนเหล่านี้มาอยู่รวมกลุ่มกันมากขึ้นตามโรงน้ำตาลต่าง ๆ ก่อให้เกิดปัญหาในด้านการปกครอง เช่น การเกิดกบฏอั้งยี่ที่เมืองฉะเชิงเทรา เป็นต้น

การผลิตเพื่อการค้ามีผลต่อสังคม ดังนี้

การเกิดค่านิยมในเรื่องทรัพย์สินเงินทอง การผลิตเพื่อการค้า ทำให้เงินตราเข้ามามีความสำคัญ คือเป็นตัวกลางในการซื้อขายสินค้า ผู้ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับกิจกรรมการผลิตเพื่อการค้าส่วนมากมีฐานะมั่งคั่งขึ้น เพราะมีโอกาสสะสมเงินทอง การที่เมืองฉะเชิงเทรามีการผลิตเพื่อการค้า ส่งผลให้ราษฎรในเมืองฉะเชิงเทราเริ่มมีค่านิยมเรื่องทรัพย์สินเงินทอง อีกทั้งเริ่มมีการเลื่อนชั้นขึ้นโดยอาศัยเงินทองด้วย

การเติบโตของชุมชนเมืองฉะเชิงเทราที่มีการผลิตเฉพาะอย่างเพื่อการส่งออก ความเจริญรุ่งเรืองของการค้ากับต่างประเทศ ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง เป็นปัจจัย

สำคัญที่ทำให้เกิดชุมชนที่มีการผลิตเพื่อการค้าเฉพาะอย่างขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา เช่น ชุมชน การผลิตน้ำตาลทรายที่บ้านบางคล้า บ้านท่าไข่ บ้านใหม่ บ้านสนามจันทร์ เป็นต้น ชุมชนเหล่านี้ เติบโตขยายตัวมากขึ้น ทั้งในด้านขนาดและจำนวนประชากร

การรับศิลปะและวิทยาการจากจีน การผลิตเพื่อการค้าที่เมืองฉะเชิงเทรา เช่น การผลิตเครื่องไม้ชิ้นส่วนของเรือสำเภา การผลิตน้ำตาลทราย เป็นวิทยาการที่รับมาจากชาวจีนอพยพ นอกจากนี้ชาวจีนอพยพยังได้นำศิลปะจีนเข้ามาเผยแพร่ที่เมืองฉะเชิงเทราด้วย เช่น การแสดงงิ้ว การสร้างศาลเจ้าตามแบบจีน เป็นต้น

การก่อตัวของชนชั้นนายทุน การเติบโตขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้า ทำให้เกิดการ ลงทุนประกอบการผลิตทั้งทางด้านเกษตรเพื่อการค้าและอุตสาหกรรมขึ้นต้น ผู้ที่มีลงทุนประกอบการ ในเมืองฉะเชิงเทรา มีทั้งพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนางและชาวจีนอพยพการผลิตเพื่อการค้า นากาโรมาให้แก่ผู้ลงทุนประกอบการ ดังนั้นกลุ่มคนเหล่านี้จึงมีโอกาสสะสมเงินทุน ทำให้มีความมั่ง คั่งร่ำรวยขึ้น จนกลายเป็นชนชั้นนายทุนในที่สุด

ผลประโยชน์ส่วนหนึ่งจากการผลิตเพื่อการค้านำมาบำรุงพุทธศาสนา เนื่องจากชาวไทย ส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ ดังนั้นค่านิยมที่แสดงออกถึงความศรัทธาในศาสนาด้วยการทำบุญ สร้าง วัด บิณฑบาตวัด ซึ่งรายได้ส่วนหนึ่งก็จะมาจากการค้าที่ได้จากการผลิตเพื่อการค้า

เกิดคติลักษณะ การผลิตเพื่อการค้า ส่งผลให้เกิดการลักษณะภายในเมืองฉะเชิงเทรา และเมืองใกล้เคียงมากขึ้น โดยเฉพาะคติเกี่ยวกับการลักษณะกระปือแรงงานการผลิตที่สำคัญ ทั้งการปลูกข้าว การทำไร่ไถ และ การผลิตน้ำตาลทราย จำเป็นต้องอาศัยแรงงานกระปือ เมื่อ มีไม่เพียงพอต่อการผลิต จึงทำให้เกิดการลักกระปือกันมากขึ้น อีกทั้งยังส่งผลให้เกิดการผลิตเงิน ปลอมที่เรียกกันว่าเงินแดงขึ้นมาใช้ด้วย สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ เกิดขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทราอย่างค่อย เป็นค่อยไป ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนที่ประเทศไทยจะทาสอนิธิสัญญาบางริ่ง

จากที่ได้กล่าวมาทั้งหมด คือความพยายามของผู้เขียนที่จะทำการศึกษาถึงความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าที่เมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบางริ่งแต่เท่าที่ผู้เขียน ได้พยายามรวบรวมข้อมูล จากเอกสารขึ้นต้นเท่าที่ค้นพบ มาวิเคราะห์ร่วมกับเอกสารขึ้นรองอื่น ๆ และข้อมูลบางส่วนจากการสัมภาษณ์ พบว่า การผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรามีความ สำคัญต่อสภาพเศรษฐกิจของรัฐบาลและราชสำนัก ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว เพราะเป็นช่วง สมัยที่รัฐจำเป็นต้องแสวงหารายได้มาใช้จ่ายเพื่อการแผ่นดิน ทั้งค่าใช้จ่ายในการสร้างบ้านเมือง

การป้องกันประเทศ การทำนุบำรุงศาสนา ฯลฯ โดยที่รัฐเน้นนโยบายหารายได้จากการค้ากับต่างประเทศ ดังนั้น เมืองจะเชิงเทราจึงทำการผลิตสินค้าส่งออก ซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศในขณะนั้นคือ การปลูกข้าว การปลูกอ้อย การทำน้ำตาลทรายและการผลิตเครื่องไม้ชิ้นส่วนของเรือสำเภา

ผู้เขียนจึงตั้งข้อสังเกตว่า งานวิชาการเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงส่วนใหญ่ มักจะตั้งข้อสังเกตว่า การผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นหลังจากที่ไทยทำสนธิสัญญาบาวริงกับอังกฤษ แต่จากที่ผู้เขียนได้ทำการศึกษาค้นคว้า พบว่า ที่เมืองจะเชิงเทรามีการผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริง ซึ่งสอดคล้องกับความเห็นของ จิตรทิพย์ นาดสุภา และศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล ที่กล่าวว่า บางส่วนของอาณาจักรมีการผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริง คือแถบบริเวณภาคกลาง ตั้งแต่จังหวัดนครสวรรค์ลงมาจนถึงอำเภอไทย และพื้นที่สองฝั่งแม่น้ำบางปะกงและแม่น้ำแม่กลอง รวมทั้งพื้นที่ของหัวเมืองชายทะเลตะวันออก

ดังนั้น ผู้เขียนจึงอยากเสนอแนะสำหรับผู้ที่ต้องการได้ภาพหรือมุมมองเกี่ยวกับการผลิตเพื่อการค้า ว่าเกิดขึ้นหลังการทำสนธิสัญญาบาวริง หรือว่าเกิดขึ้นมาก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริงอย่างที่คุณเขียนได้ทำการศึกษาของเมืองจะเชิงเทรา น่าจะทำการศึกษานแต่ละเมืองที่อยู่แถบบริเวณที่ จิตรทิพย์ นาดสุภา และศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล กล่าวถึง เพื่อจะได้ภาพและมุมมองเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจที่ชัดเจนขึ้น ซึ่งในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงเป็นจุดเชื่อมโยงที่สำคัญ และเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของเศรษฐกิจที่มีการผลิตแบบพอยังชีพเปลี่ยนไปเป็นการผลิตเพื่อการค้า

ดังนั้น ผู้เขียนจึงสรุปว่า การผลิตเพื่อการค้ามิใช่เป็นผลมาจากการที่ไทยต้องทำสนธิสัญญาบาวริง แต่ได้มีการผลิตเพื่อการค้าและการค้าเสรี(ยกเว้นข้าว)เกิดขึ้นแล้ว ดังเช่นที่เมืองจะเชิงเทรา ดังนั้นสนธิสัญญาบาวริงจึงเพียงแต่ผลักดันให้เกิดการค้าอย่างเสรีและการผลิตเพื่อการค้าขยายตัวมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ อาจกล่าวได้ว่า เมืองจะเชิงเทรามีความสำคัญหรือบทบาทในแง่ที่เป็นพื้นฐาน ต่อการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตกในเวลาต่อมา

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น (Primary Sources)

1.1 เอกสารที่ยังนำมาตีพิมพ์

หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 7/ก. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 1. จ.ศ.1144.

- . เลขที่ 2. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2. จ.ศ.1171.
- . เลขที่ 5. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2. จ.ศ.1171.
- . เลขที่ 6. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2. จ.ศ.1171.
- . เลขที่ 2. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2. จ.ศ.1172.
- . เลขที่ 8. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2. จ.ศ.1172.
- . เลขที่ 19. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2. จ.ศ.1173.
- . เลขที่ 7. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3. จ.ศ.1189.
- . เลขที่ 4. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3. จ.ศ.1191.
- . เลขที่ 22/ก. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3. จ.ศ.1192.
- . เลขที่ 21. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3. จ.ศ.1193.
- . เลขที่ 34. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3. จ.ศ.1193.
- . เลขที่ 11. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3. จ.ศ.1195.
- . เลขที่ 6/ก. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.
- . เลขที่ 6/ข. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.
- . เลขที่ 6/ค. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.
- . เลขที่ 6/ง. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.
- . เลขที่ 14. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.
- . เลขที่ 52. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.
- . เลขที่ 60. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.
- . เลขที่ 2. จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3. จ.ศ.1197.

หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 47. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1197.

_____. เลขที่ 48. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1197.

_____. เลขที่ 1. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1199.

_____. เลขที่ 2. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1199.

_____. เลขที่ 10. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1199.

_____. เลขที่ 30. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1199.

_____, เลขที่ 34. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1199.

_____. เลขที่ 52. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1199.

_____. เลขที่ 5. จดหมายเพตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1200.

_____. เลขที่ 18. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1200.

_____. เลขที่ 73. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1200.

เลขที่ 82. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1200.

_____, เลขที่ 9, จดหมายเหตรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1201.

_____, เลขที่ 42, จดหมายเหตรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1201.

เลขที่ ๑๖. จดหมายแพดรัชกาลที่ ๓. จ.ศ. 1201.

เลขที่ 137. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201

เลขที่ 312 จดหมายแพดรัทกาลที่ 3 จ.ศ. 1201

เลขที่ 117 จดหมายแพดรัทกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

เลขที่ 121 จดหมายแพดรัทกาลที่ 3 จ. ต. 1202

เลขที่ 122 อุดมวิทยาสหศึกษาปีที่ 3 อ. ๓ 1202

เลขที่ 162 จดหมายเหตุงดภาษี 3 จ.ศ. 1202

เลขที่ 166 ออชญาเขตราชวาลที่ 3 อ. ๘ 1202

เลขที่ 30 ออกภายใต้ พ.ร.บ. 3 อ. ๑ 1203

เลขที่ ๐๖ ออกภายใต้ พ.ร.บ. ๓ ๖ ๓ ๑๒๐๓

เลขที่ 100 ถนนพหลโยธิน แขวงจตุจักร เขตจตุจักร กรุงเทพมหานคร 1203

1. 126 2. 127 3. 128 4. 129 5. 130 6. 131 7. 132 8. 133 9. 134 10. 135 11. 136 12. 137 13. 138 14. 139 15. 140 16. 141 17. 142 18. 143 19. 144 20. 145 21. 146 22. 147 23. 148 24. 149 25. 150 26. 151 27. 152 28. 153 29. 154 30. 155 31. 156 32. 157 33. 158 34. 159 35. 160 36. 161 37. 162 38. 163 39. 164 40. 165 41. 166 42. 167 43. 168 44. 169 45. 170 46. 171 47. 172 48. 173 49. 174 50. 175 51. 176 52. 177 53. 178 54. 179 55. 180 56. 181 57. 182 58. 183 59. 184 60. 185 61. 186 62. 187 63. 188 64. 189 65. 190 66. 191 67. 192 68. 193 69. 194 70. 195 71. 196 72. 197 73. 198 74. 199 75. 200 76. 201 77. 202 78. 203 79. 204 80. 205 81. 206 82. 207 83. 208 84. 209 85. 210 86. 211 87. 212 88. 213 89. 214 90. 215 91. 216 92. 217 93. 218 94. 219 95. 220 96. 221 97. 222 98. 223 99. 224 100. 225 101. 226 102. 227 103. 228 104. 229 105. 230 106. 231 107. 232 108. 233 109. 234 110. 235 111. 236 112. 237 113. 238 114. 239 115. 240 116. 241 117. 242 118. 243 119. 244 120. 245 121. 246 122. 247 123. 248 124. 249 125. 250 126. 251 127. 252 128. 253 129. 254 130. 255 131. 256 132. 257 133. 258 134. 259 135. 260 136. 261 137. 262 138. 263 139. 264 140. 265 141. 266 142. 267 143. 268 144. 269 145. 270 146. 271 147. 272 148. 273 149. 274 150. 275 151. 276 152. 277 153. 278 154. 279 155. 280 156. 281 157. 282 158. 283 159. 284 160. 285 161. 286 162. 287 163. 288 164. 289 165. 290 166. 291 167. 292 168. 293 169. 294 170. 295 171. 296 172. 297 173. 298 174. 299 175. 300 176. 301 177. 302 178. 303 179. 304 180. 305 181. 306 182. 307 183. 308 184. 309 185. 310 186. 311 187. 312 188. 313 189. 314 190. 315 191. 316 192. 317 193. 318 194. 319 195. 320 196. 321 197. 322 198. 323 199. 324 200. 325 201. 326 202. 327 203. 328 204. 329 205. 330 206. 331 207. 332 208. 333 209. 334 210. 335 211. 336 212. 337 213. 338 214. 339 215. 340 216. 341 217. 342 218. 343 219. 344 220. 345 221. 346 222. 347 223. 348 224. 349 225. 350 226. 351 227. 352 228. 353 229. 354 230. 355 231. 356 232. 357 233. 358 234. 359 235. 360 236. 361 237. 362 238. 363 239. 364 240. 365 241. 366 242. 367 243. 368 244. 369 245. 370 246. 371 247. 372 248. 373 249. 374 250. 375 251. 376 252. 377 253. 378 254. 379 255. 380 256. 381 257. 382 258. 383 259. 384 260. 385 261. 386 262. 387 263. 388 264. 389 265. 390 266. 391 267. 392 268. 393 269. 394 270. 395 271. 396 272. 397 273. 398 274. 399 275. 400 276. 401 277. 402 278. 403 279. 404 280. 405 281. 406 282. 407 283. 408 284. 409 285. 410 286. 411 287. 412 288. 413 289. 414 290. 415 291. 416 292. 417 293. 418 294. 419 295. 420 296. 421 297. 422 298. 423 299. 424 300. 425 301. 426 302. 427 303. 428 304. 429 305. 430 306. 431 307. 432 308. 433 309. 434 310. 435 311. 436 312. 437 313. 438 314. 439 315. 440 316. 441 317. 442 318. 443 319. 444 320. 445 321. 446 322. 447 323. 448 324. 449 325. 450 326. 451 327. 452 328. 453 329. 454 330. 455 331. 456 332. 457 333. 458 334. 459 335. 460 336. 461 337. 462 338. 463 339. 464 340. 465 341. 466 342. 467 343. 468 344. 469 345. 470 346. 471 347. 472 348. 473 349. 474 350. 475 351. 476 352. 477 353. 478 354. 479 355. 480 356. 481 357. 482 358. 483 359. 484 360. 485 361. 486 362. 487 363. 488 364. 489 365. 490 366. 491 367. 492 368. 493 369. 494 370. 495 371. 496 372. 497 373. 498 374. 499 375. 500 376. 501 377. 502 378. 503 379. 504 380. 505 381. 506 382. 507 383. 508 384. 509 385. 510 386. 511 387. 512 388. 513 389. 514 390. 515 391. 516 392. 517 393. 518 394. 519 395. 520 396. 521 397. 522 398. 523 399. 524 400. 525 401. 526 402. 527 403. 528 404. 529 405. 530 406. 531 407. 532 408. 533 409. 534 410. 535 411. 536 412. 537 413. 538 414. 539 415. 540 416. 541 417. 542 418. 543 419. 544 420. 545 421. 546 422. 547 423. 548 424. 549 425. 550 426. 551 427. 552 428. 553 429. 554 430. 555 431. 556 432. 557 433. 558 434. 559 435. 560 436. 561 437. 562 438. 563 439. 564 440. 565 441. 566 442. 567 443. 568 444. 569 445. 570 446. 571 447. 572 448. 573 449. 574 450. 575 451. 576 452. 577 453. 578 454. 579 455. 580 456. 581 457. 582 458. 583 459. 584 460. 585 461. 586 462. 587 463. 588 464. 589 465. 590 466. 591 467. 592

[illegible]

หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 182. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

_____. เลขที่ 186. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

_____. เลขที่ 140. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

_____. เลขที่ 199. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

_____. เลขที่ 200. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

_____. เลขที่ 201. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

_____. เลขที่ 223. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

เลขที่ 250. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

_____. เลขที่ 273. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

เลขที่ 281. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

เลขที่ 295. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1207.

— เลขที่ 57. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1208.

— เลขที่ 91. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1208.

เลขที่ 104. จดหมายเหตรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1208.

เลขที่ 111 จดหมายแพดรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208

เลขที่ 124 จดหมายแพดรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208

เลขที่ 134 จดหมายแพดรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208

เลขที่ 37 จดหมายแพดรัชกาลที่ 3 ๑ ๙ 1209

เลขที่ 57 จดหมายเหตรัชกาลที่ 3 จ. ๘ 1209

เลขที่ 65 จดหมายแพดร์กวลที่ 3 จ. ๗ 1209

เลขที่ 79 ถนนสายเมืองหลวงที่ 3 อ. ๘ 1209

เลขที่ ๐3 ลดทนายแพดรัชกาลที่ 3 จ. ๘ 1209

เลขที่ 131 ถนนพหลโยธิน แขวงจตุจักร เขตจตุจักร กรุงเทพมหานคร 12009

เลขที่ 150 ถนนเวียงเหนือ ตำบลที่ 3 อ.ส. 1200

เลขที่ 162 ถนนสาย 10 ตำบลบ้านใหม่ อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ 31000

เลขที่ 21 จดหมายปกครองอาชญา 2 จ. ๙ 1210

12345678910111213141516171819202122232425262728293031323334353637383940414243444546474849505152535455565758596061626364656667686970717273747576777879808182838485868788899091929394959697989910010110210310410510610710810911011111211311411511611711811912012112212312412512612712812913013113213313413513613713813914014114214314414514614714814915015115215315415515615715815916016116216316416516616716816917017117217317417517617717817918018118218318418518618718818919019119219319419519619719819920020120220320420520620720820921021121221321421521621721821922022122222322422522622722822923023123223323423523623723823924024124224324424524624724824925025125225325425525625725825926026126226326426526626726826927027127227327427527627727827928028128228328428528628728828929029129229329429529629729829930030130230330430530630730830931031131231331431531631731831932032132232332432532632732832933033133233333433533633733833934034134234334434534634734834935035135235335435535635735835936036136236336436536636736836937037137237337437537637737837938038138238338438538638738838939039139239339439539639739839940040140240340440540640740840941041141241341441541641741841942042142242342442542642742842943043143243343443543643743843944044144244344444544644744844945045145245345445545645745845946046146246346446546646746846947047147247347447547647747847948048148248348448548648748848949049149249349449549649749849950050150250350450550650750850951051151251351451551651751851952052152252352452552652752852953053153253353453553653753853954054154254354454554654754854955055155255355455555655755855956056156256356456556656756856957057157257357457557657757857958058158258358458558658758858959059159259359459559659759859960060160260360460560660760860961061161261361461561661761861962062162262362462562662762862963063163263363463563663763863964064164264364464564664764864965065165265365465565665765865966066166266366466566666766866967067167267367467567667767867968068168268368468568668768868969069169269369469569669769869970070170270370470570670770870971071171271371471571671771871972072172272372472572672772872973073173273373473573673773873974074174274374474574674774874975075175275375475575675775875976076176276376476576676776876977077177277377477577677777877978078178278378478578678778878979079179279379479579679779879980080180280380480580680780880981081181281381481581681781881982082182282382482582682782882983083183283383483583683783883984084184284384484584684784884985085185285385485585685785885986086186286386486586686786886987087187287387487587687787887988088188288388488588688788888989089189289389489589689789889990090190290390490590690790890991091191291391491591691791891992092192292392492592692792892993093193293393493593693793893994094194294394494594694794894995095195295395495595695795895996096196296396496596696796896997097197297397497597697797897998098198298398498598698798898999099199299399499599699799899910001001100210031004100510061007100810091010101110121013101410151016101710181019102010211022102310241025102610271028102910301031103210331034103510361037103810391040104110421043104410451046104710481049105010511052105310541055105610571058105910601061106210631064106510661067106810691070107110721073107410751076107710781079108010811082108310841085108610871088108910901091109210931094109510961097109810991100110111021103110411051106110711081109111011111112111311141115111611171118111911201121112211231124112511261127112811291130113111321133113411351136113711381139114011411142114311441145114611471148114911501151115211531154115511561157115811591160116111621163116411651166116711681169117011711172117311741175117611771178117911801181118211831184118511861187118811891190119111921193119411951196119711981199120012011202120312041205120612071208120912101211121212131214121512161217121812191220122112221223122412251226122712281229123012311232123312341235123612371238123912401241124212431244124512461247124812491250125112521253125412551256125712581259126012611262126312641265126612671268126912701271127212731274127512761277127812791280128112821283128412851286128712881289129012911292129312941295129612971298129913001

หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 45. จดหมายเหตุนักการที่ 4. จ.ศ.1214.

_____. เลขที่ 46. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1214.

____. เลขที่ 57. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1214.

เลขที่ 4. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

____. เลขที่ 6. จดหมายเหตุการณ์ที่ 4. จ.ศ.1215.

_____, เลขที่ 41. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

_____. เลขที่ 47. จดหมายเหตุการณ์ที่ 4. จ.ศ.1215.

_____, เลขที่ 66. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

_____, เลขที่ 195. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

_____, เลขที่ 7. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

_____. เลขที่ 13. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

เลขที่ 47. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

_____, เลขที่ 73. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

_____. เลขที่ 74. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

เลขที่ 75. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

เลขที่ 76. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

— เลขที่ 177. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

_____ เลขที่ 9. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

เลขที่ 12. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

เลขที่ 46. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

เลขที่ 50. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1207.

เลขที่ 69. จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

เลขที่ 80 จดหมายแพดรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

เลขที่ 101 จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1217.

เลขที่ 241 จดหมายเหตรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1218.

เลขที่ 40 จดหมายเหตรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219.

เลขที่ ๖๖๘ ถนนพหลโยธิน เขตจตุจักร กทม. ๑๐๑๑๐

1.2 เอกสารขั้นต้นที่พิมพ์แล้ว

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1-5. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2530.

2. เอกสารชั้นรอง (Secndary Sources)

กนิษฐา าทเดชะวัฒน์. "ขุนนางไทยเชื้อสายจีนในประวัติศาสตร์ไทยแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2376-2453)," วารสารประวัติศาสตร์. ฉบับรวมงานวิจัย : 38-42 ; 2534.

การต่างประเทศ, กระทรวง. ประมวลหนังสือขุดสนธิสัญญาของประเทศไทย พ.ศ.2160-2412. พระนคร : พระจันทร์, 2511.

"การศึกษา," สกุลไทย. 40 (2071) : 93 ; 28 มิถุนายน 2537.

กิจจา วัฒนสินธุ์. "ประวัติเมืองฉะเชิงเทรา," ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นายกิจจา วัฒนสินธุ์. กรุงเทพฯ : อักษรไทย, 2523.

กิตติ ดันไทย. คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ.2367-2453). วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520. อัดสำเนา.

เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา. สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ.2325-2398. วิทยานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523. อัดสำเนา.

ขจร สุขพานิช. ฐานันดรไพร่. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2524.

ชนิษฐา ฐพิณิจ. "ทะเลข้าวที่ฉะเชิงเทรา," อนุสาร อ.ส.ท. ฉบับแนะนำฉะเชิงเทรา : 16-21 และ 64-68 ; ตุลาคม 2513.

คณิดา เลชะกุล. "พจนานุกรม สำนวนไทย(เขต)," อนุสาร อ.ส.ท. ฉบับแนะนำฉะเชิงเทรา : 26-31 และ 59-64 ; ตุลาคม 2513.

คุชแมน, เจนนิเฟอร์ เวย์น. การค้าทางเรือสำเภาจีน-สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์. แปลโดย ชื่นจิตต์ อาภาพรธ. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528.

ครอว์ฟอร์ด, จอห์น. เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2515.

จิตร ภูมิศักดิ์. ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาวและขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ดวงกมล จำกัด, 2524.

จังหวัดฉะเชิงเทรา, สำนักงาน. โครงการจัดทำแผนลงทุนจังหวัดฉะเชิงเทรา. ฉะเชิงเทรา : สำนักงานจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2536.

———. สรุปข้อราชการของจังหวัดฉะเชิงเทรา. ฉะเชิงเทรา : สำนักงานจังหวัดฉะเชิงเทรา, ม.ป.ป.

จิตรทิพย์ นาดสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์ จำกัด, 2533.

ฉะเชิงเทรา, จังหวัด. ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดฉะเชิงเทรา. กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2528.

ชลิต วิพชนะพร. การอพยพย้ายถิ่นในดินแดนอีสาน ระหว่างปี พ.ศ.2321-2453.

ปริญญาโท ศศ.ม. มหาสารคาม ; มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2529. อัดสำเนา.

ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : บุรพาสาส์, ม.ป.ป.

———. ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจแต่โบราณ - 2399. กรุงเทพฯ : บริษัท ดันยอ จำกัด, 2533.

———. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2522.

"ชาวจีนสมัยพระเจ้าตากสินและต้นราชวงศ์จักรี," ศิลปวัฒนธรรม. 8 (5) : 48-52 ; มีนาคม 2530.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. "มองประวัติศาสตร์ไทยต้นรัตนโกสินทร์," ศิลปวัฒนธรรม. 2 (18) : 14-25 ; เมษายน 2524.

———. "ส่วยและสำเภาในรัชกาลที่ 2," ศิลปวัฒนธรรม. 1 (4) : 22-33 ; 2523.

ชาณุวิทย์ เกษตรศิริ. "การค้า ประชากรและรายได้แผ่นดินสมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจาก เอกสารของครอว์ฟอร์ด," ศิลปวัฒนธรรม. 1 (4) : 34-36 และ 45 ; 2523.

ช. วิเนศ. "นิคมอุตสาหกรรม ภาคตะวันออก ทิศทางที่น่าจับตามอง," อีสเทิร์น นิวส์.

3 (4) : 48-51 ; 2538.

จิมเมอร์แมน, คาร์ล ซี. การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม. แปลโดย จิม วีระไวทยะ.

กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์,

2525.

ดาเนิร เลชะกุล, ว่าที่ พล.ต. "จะเชิงเทราเมืองเก่าหรือไม่," อนุสาร อ.ส.ท.

11 (3) : 6-11 ; ตุลาคม 2513.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระราชพงสาวดารกรุงรัตน

โกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2. พิมพ์ครั้งที่

8. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์ พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2533.

เดช บุญนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทยสยาม พ.ศ. 2435-2458. แปลจาก

The Provincial Administration of Siam, 1892-1915.

โดย ภรณ์ กาญจนนัฏยิตติ. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532.

เดิม วิภาคย์พจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย

ธรรมศาสตร์, 2530.

ถนอม อานามวัฒน์ และคณะ. ประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มแรกจนถึงสิ้นอยุธยา. พิมพ์ครั้งที่

ที่ 3. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นท์, 2528.

ทานาเบ้, ซีเกฮารุ. "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย,"

วารสารธรรมศาสตร์. 5 (2) : 70-94 ; ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 6.

กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2531.

นันทิยา สว่างวุฒิธรรม. การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร

(พ.ศ. 2325-2448). วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,

2525. อัดสำเนา.

นิตยา มาหิงหงส์. "การค้าระหว่างประเทศและระบบเศรษฐกิจภายในประเทศ (พ.ศ.2363-2398)," จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. 2 (3) : 60-70 ; เมษายน 2518.

นิติ เอียวศรีวงศ์. "วัฒนธรรมกรรมพิทักษ์บรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์," วารสารธรรมศาสตร์. 11 (1) : 71-87 ; มีนาคม 2525.

———. ปากก่และใบเรือ. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2527.

บริดเล, หมอ และคณะมิชชันนารี. หนังสือจดหมายเหตุบางกอกกรีกอเดอ. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสมหมาย ชุนตระกูล. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., 2536.

บังอร ปิยะพันธุ์. ประวัติศาสตร์ของชุมชนชาวลาวในหัวเมืองชั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529. อัดสำเนา.

บุญมา พงษ์โหมด. ข้อมูลท้องถิ่นฉะเชิงเทรา. ฉะเชิงเทรา : ภาควิชาสังคมวิทยา สถาบันราชภัฏฉะเชิงเทรา, 2537.

บุญรอด แก้วกันหา. การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2411).

วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518. อัดสำเนา.

เบอร์นี่, เฮนรี่. เอกสารของเฮนรี่ เบอร์นี่ เล่ม 2 ตอน 2. แปลจาก The Burney Papers vol 2 part 2. โดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ. กรุงเทพฯ : ศานา, 2520.

———. เอกสารของเฮนรี่ เบอร์นี่ เล่ม 2 ตอน 3. แปลจาก The Burney Papers vol 2 part 3. โดย น้อม นิลรัตน์ ณ อยุธยา. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2531.

เบาริง, เซอร์ จอห์น. บันทึกรายวันของเซอร์จอห์น เบาริง. แปลจาก The Kingdom and People of Siam vol 2. โดย นันทนา ดันดีเวสส. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2532.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 42 (จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ในรัชกาลที่ 3). กรุงเทพฯ : องค์การคำของคุรุสภา, 2512.

ประภัสสร ศรีมุก. บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ ระหว่าง พ.ศ.2325-2437. ปริณิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2536. ถ่ายเอกสาร.

ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา 3 ดวง เล่ม 1. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529.

ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา 3 ดวง เล่ม 3. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529.

ประเสริฐ ฦ นคร. มังรายศาสตร์. กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2521.

ประเสริฐ ศีลรัตน์. แนะนำละแวกเชิงเทรา ฉบับอำเภอเมือง. ละแวกเชิงเทรา : วิทยาลัยครูละแวกเชิงเทรา, ม.ป.ป.

ป่าไม้จังหวัดละแวกเชิงเทรา, สำนักงาน. บรรยายสรุปงานในพื้นที่สำนักงานป่าไม้จังหวัดละแวกเชิงเทรา. ละแวกเชิงเทรา : ฝ่ายส่งเสริมและพัฒนา, 2536.

บาลเลกัวซ์, มงเซญอร์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท. วัฒนบุตร. กรุงเทพฯ : ก้าวหน้า, 2520.

ปิยะจักร ปิตะวรรณ. ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ.2411-2453. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526.

"พระยาวิเศษฤๅชัย(ช้าง)อดีตเจ้าเมืองพนมสารคามเจ้าเมืองละแวกเชิงเทรา," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอาจารย์ชวน ปณฺธโร. กรุงเทพฯ : บริษัท ศรีเอทีพีพิมพ์จำกัด, 2537.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. พระนคร : คลังวิทยา, 2505.

พลับพลึง คงชนะ. "บทบาทของอยุธยาในฐานะที่เป็นเมืองท่า," วารสารประวัติศาสตร์. ฉบับรวมงานวิจัย : 18-27 ; 2534.

———. และจงกลณี คงชนะ. บันทึกการเดินทางเยือนถิ่นจาม. กรุงเทพฯ : รามการพิมพ์จำกัด, 2538.

- พรรษา ลินสวัสดิ์. ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯกับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2367-237. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521. อัดสำเนา.
- พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพฤษ. ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411-2453). วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521. อัดสำเนา.
- พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์ และสุรศักดิ์ ศิริบุญยสินธุ์. "การเลี้ยงผีที่เมืองแปดริ้ว," ว.อักษร. 20 (1) : 61-66 ; มกราคม 2531.
- ภูวนะตรนรินทรฤทธิ์, กรมหลวง. "โคลงนิราศฉะเชิงเทรา," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนอง ตันทิกุล. กรุงเทพฯ : ประเมษฐ์ การพิมพ์, 2524.
- มรุพงษ์ศิริพัฒน์, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น. "การเรียนรู้เรื่องอาเภอเมืองพมสารคามและอาเภอสนามไชยเขตร," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอาจารย์ชวน บอณาธร. กรุงเทพฯ : บริษัทศรีเอทีพี พิมพ์เชิง จำกัด, 2537.
- มัลลิกา มัสอูดี. "ชนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น," ใน สังคมศึกษา 5. หน้า 363-427. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2529.
- มัธยมศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา, กลุ่มโรงเรียน. โครงการสิ่งแวดล้อมจังหวัดฉะเชิงเทรา. ฉะเชิงเทรา : กลุ่มโรงเรียนมัธยมศึกษา กรมสามัญศึกษา จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2533.
- รัชพล, (นามแฝง). "อนุรักษธรรมเนียมชาติและศิลปวัฒนธรรม ฉะเชิงเทรากับอดีตที่ถูกลืม," อนุสาร อ.ส.ท. 24 (1) : 80-81 และ 83 ; สิงหาคม 2526.
- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์. ภาษีกากราในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528.
- วรรณิ จันทรวงศ์. นโยบายรัฐบาลในการพัฒนาเศรษฐกิจของจังหวัดที่ติดแม่น้ำแม่กลองระหว่าง พ.ศ.2398-2475. ปรินญาณพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสารมิตร, 2535.
- วนิดา สติตานนท์. "แปดริ้ว," อนุสาร อ.ส.ท. ฉบับฉะเชิงเทรา : 12-15 และ 50-55 ; ตุลาคม 2513.

- วราภรณ์ ทินานนท์. การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522. อัดสำเนา.
- จิตรมาตรา, ชุน. ประวัติการค้าไทย. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : บัณฑิตการพิมพ์, 2516.
- วิชัย เทียนน้อย. ภูมิศาสตร์การท่องเที่ยวไทย. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2528.
———. และคณะ. ท้องถิ่นของเรา 2. กรุงเทพฯ : โอ.เอส.พรีนติ้ง เฮาส์, 2536.
- วิโรจน์ หิมแก้ว. ประวัติศาสตร์อีสานบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ระหว่าง พ.ศ.2325-2443. ปริณิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2529. ถ่ายเอกสาร.
- วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. เครื่องจักสานในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2532.
- เวลส์, ครอริช. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. แปลจาก Aneient Siamese Goverment and Administration. โดย กาญจน์ ละอองศรี และ ยุพา ชุมจันทร์. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2527.
- เวลลา, วอลเตอร์ เอฟ. แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ. แปลจาก Siam Under Rama III. โดย นิจ ทองโรจิต. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2530.
- ว.ช. ประสงค์. ประวัติกรมสรรพากรฉบับสมบูรณ์. พระนคร : กรุงเทพการพิมพ์, 2514.
- ศิลปากร, กรม. "ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 23 ตำนานการเกณฑ์ทหารกับตำนานกรมทหารราบที่ 4," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ หม่อมเจ้าหญิง วิไลกัญญา ภาณุพันธุ์. พระนคร : พระจันทร์, 2509.
———. อักษรานุกรมประวัติศาสตร์ไทย อักษร ฉ ช ซ. กรุงเทพฯ : ศูรสภา, 2536.
———. "ตำนานวัดอุสสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายจาเนียร นครประศาสน์. พระนคร : ผดุงวิทยาการพิมพ์, 2514.
———. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. พระนคร : คลังวิทยา, 2516.

ศิลปากร, กรม. ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก. พิมพ์ครั้งที่ 6.

กรุงเทพฯ : กองทัพบก, 2531.

ศรีศักร วัลลิโภดม. "การค้าโบราณ," เมืองโบราณ. 10 (2) : 5-6 ; เมษายน -

มิถุนายน 2527.

———. "ลาวในเมืองไทย," เมืองโบราณ. 6 (2) : 55-70 ; ธันวาคม 2522-

มกราคม 2523.

ศึกษาธิการ, กระทรวง. แบบเรียนภูมิศาสตร์ประเทศสยาม. พระนคร : อักษรนิติ, 2468.

ศึกษาธิการจังหวัดฉะเชิงเทรา, สำนักงาน. การศึกษา การศาสนาและการวัฒนธรรม.

ฉะเชิงเทรา : สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2537.

สุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล. "เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2398)," ใน

เศรษฐกิจไทย. หน้า 62-138. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัย

ธรรมมาธิราช, 2533.

———. "การค้าต่างประเทศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช.

6 (1) : 4-20 ; มกราคม - เมษายน 2536.

———. สมาคมลับอั้งยี่ในประเทศไทย พ.ศ.2367-2453. วิทยานิพนธ์ อ.ม.

กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524. อัดสำเนา.

——— และวิพุธ โสภวงศ์. "ภาพชีวิตเศรษฐกิจไทยจากนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น,"

วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช. 7 (2) : 36-57 ; พฤษภาคม - สิงหาคม 2537.

สกินเนอร์, จี. วิลเลียม. สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์.

แปลโดย พรรณี จัตรพลรักษ์ และคณะ. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคม

ศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529.

สงบ สงเมือง. การพัฒนาหัวเมืองสงขลาในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

(พ.ศ.2310-2444). สงขลา : ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2522.

เสฐียร โกเศศ. ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย. พระนคร :

คลังวิทยา, 2515.

สวาท เสนาณรงค์. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2529.

สรรค์ รังสฤษฎี. วิวัฒนาการแห่งสังคมสยาม. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองการพิมพ์, 2524.

สารแปดริ้ว. 2 (8) : 1 ; เมษายน 2538.

สามัญศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา, สำนักงาน. ห้องถิ่นของเรา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โอ.เอส.พรีนติ้ง เฮ้าส์, 2537.

———. ห้องถิ่นของเรา 2 (ฉบับปรับปรุงใหม่). กรุงเทพฯ : โอ.เอส.พรีนติ้ง เฮ้าส์, 2537.

สาวิตรี ทักษะสุด. "ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453," อักษรศาสตร์. 17 (1) : 78-100 ; มกราคม 2528.

สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ.2398-2453). กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์, 2523.

———. "วิวัฒนาการของระบบเศรษฐกิจการเมืองไทยก่อนสนธิสัญญาเบาว์ริง," ใน เศรษฐกิจกับการเมืองไทย. หน้า 73-119. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2532.

สุดาใจ พงศ์กล้า. มณฑลปราจีนบุรีสมัยเริ่มแรกถึงสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ (พ.ศ.2436-2458). ปรินฤพานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2528. อัดสำเนา.

สุนทร คัยนันท์. ฉะเชิงเทราในประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : ศรีเมืองการพิมพ์, 2534.

สุภางศ์ จันทวานิช. "การพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออกในด้านสังคมวัฒนธรรม และแนวทางการพัฒนาการศึกษา," การศึกษาแห่งชาติ. 20 (5) : 18-52 ; มิถุนายน - กรกฎาคม 2529.

สุภรณ์ โอเจริญ. "ชาวมอญในประเทศไทย," เมืองโบราณ. 10 (3) : 14-23 ; กรกฎาคม - กันยายน 2527.

สุรัตน์ วรางครัตน์. "การค้าต่างแดนของอีสานในอดีต," เมืองโบราณ. 10 (2) : 99-019 ; เมษายน - มิถุนายน 2527.

- สุทธาดา เลขาวุฑฒย์. จะเข้เทรากับนโยบายการชลประทานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(พ.ศ.2411-2453). จะเข้เทรา : สถาบันราชภัฏจะเข้เทรา, 2536.
- สุวิทย์ ชีรสาคัด. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2310-2394). ม.ป.ท. : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2525.
- สุวิทย์ ทรัพย์วัฒน์. วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2394-2475. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522. อัดสำเนา.
- วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์, ม.ล. การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยในคริสต์ศตวรรษที่ 19. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526.
- สุเฑิด คชเสนี. "วัฒนธรรมประเพณีมอญ," เมืองโบราณ. 10 (3) : 50-66 ; กรกฎาคม - กันยายน 2527.
- สมคิด ศรีสิงห์. การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. ปรินฤพานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2515.
- โศธรวรารามวรวิหาร, วัด. ประวัติหลวงพ่อโสธร. จะเข้เทรา : วัดโศธรวรารามวรวิหาร, ม.ป.ป.
- แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และวิมล พงศ์พิพัฒน์. "ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์," แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี. 4 (3) : 1-12 ; 1 กันยายน 2513.
- เสาวนีย์ จิตต์หมวด. วัฒนธรรมอิสลาม. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : ทางนำ, 2535.
- หวาง เสี่ยว เยียน. "สาเหตุที่ชาวจีนอพยพไปอยู่เมืองไทยและกิจกรรมทางเศรษฐกิจ," ศิลปวัฒนธรรม. 8 (3) : 112-120 : มกราคม 2530.
- อकिन รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416. แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง ลิริสุข และพรรณี สรุ้งบุญมี. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518.

- อดิศร หมวกพิมาย. กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทาสณธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ.2310-2398. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531. ถ่ายเอกสาร.
- อภิรักษ์ บัวหนักดี. "ชลบมร้อนสู่มณฑลปราจีนถิ่นผลไม้," อนุสาร อ.ส.ท. 27 (11) : 70-76 ; มิถุนายน 2530.
- อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 2 ก-ค. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : บริษัทประยูรวงศ์ จำกัด, 2526.
- อัจฉรา คำเมือง. "เศรษฐกิจและเงินตราสมัยรัตนโกสินทร์," ศิลปวัฒนธรรม. 3 (1) : 76-90 ; กันยายน 2525.
- อัญชลี สุสายัณห์. ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524. อัดสำเนา.
- อิธิธิ, โยนิโอะ. "อาณาเขตของอยุธยาในกฎหมายตราสามดวง," ธรรมศาสตร์. 9 (1) : 148-160 ; กรกฎาคม - กันยายน 2522.
- อินแกรม, เจมส์ ซี. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย:1850-1970. แปลจาก Economic Change in Thailand 1850-1970. โดย สุวิทย์ พักขาว นคราญ กาญจนประเสริฐ และสมิทธิ สระอุบล. นครสวรรค์ : วิทยาลัยครูนครสวรรค์, 2521.
- Bowring, Sir John. The Kingdom and People of Siam vol 1. London : Oxford University Press, 1969.
- Koizumi, Junko. "The Commutation of Suai from Northeast Siam in the Middle of the Nineteenth Century," Journal of Southeast Asian Studies. 23 (2) : 276-307 ; September, 1992.
- Malloch, D.E. Siam : Some General Remarks on its Production. Culcutta : Baptist Mission Press, 1852.
- Newbold, T.J. British Settlement in the Straits of Malacca. Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1971.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

ตาราง 1 แสดงรายการสิ่งของที่เกณฑ์จากเมืองฉะเชิงเทรา

พ.ศ./ รัชกาล	สิ่งของเกณฑ์	ขนาด/ชนิด	จำนวน	หมายเหตุ
2352 ¹ (ร.2)	ผ้าขาว		100	-ใช้ทำการพระเมรุ
	เส้าพระเมรุ	ยาว 10 วา 2 ศอก	1	รัชกาลที่ 1
		ยาว 9 วา 2 ศอก	1	
		ยาว 7 วา 2 ศอก	15	
	ไม้ไผ่		130	
	ไม้จันทน์		20	
	ไม้จันทน์		20	
	ไม้สักประทัด		300	
	ไม้ไผ่ป่า		500	
	ลูกฟักแพง	อ่อน/แก่	30	
	หวายสายระยาง		300	
	หวายโปรง		100	
	จาก		140,000	
	เชือกหนัง		10	
	หนังเจียวเก่า		10	
	หลักหมัน		300	
	น้ำมันยาง		400	
	ชันหนัก		4 หาบ	

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 5. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1171.

ตาราง 1 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	สิ่งของเกณฑ์	ขนาด/ชนิด	จำนวน	หมายเหตุ
	สิ่ง		10 ชั่ง	
2376 ¹ (ร.3)	หางเสือ สมอ เคี้ยวสมอ พังงา	ยาว 7 วา 2 สอก หนา 32 นิ้ว ยาว 7 วา 1 สอก หนา 31 นิ้ว ยาว 5 วา 1 สอก ยาว 5 วา ยาว 6 วา, 7 วา ยาว 3 วา 3 สอก ยาว 3 วา 2 สอก 1 คืบ	1 ตัว 1 ตัว 3 ตัว 3 ตัว 12 1 1	
2377 ² (ร.3)	กง กงฉากงอ		75 ตัว 15 ตัว	-ใช้ทำเรือ

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 11. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1195.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6/ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196. ;

หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6/ข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6/ง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

ตาราง 1 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	สิ่งของเกณฑ์	ขนาด/ชนิด	จำนวน	หมายเหตุ
2378 ¹ (ร.3)	กงฉลากลา		19 ตัว	
	ตันพะยอม		10 ตัน	
	แจว		7 เล่ม	
	กงทับท้าย		1 ตัว	
	ไม้		5 แผ่น	- ใช้ทำเพดาน - ประตู้ - กานพงแก้ว วัดพระเชตุพนฯ
	ตัวสมอ	ยาว 5 วา หน้าใหญ่ 2 นิ้ว หน้าน้อย 1 นิ้ว	1 ตัว	- ใช้ทำเรือ
	หางเสือ	ยาว 7 วา 1 คีบ 1 สอก	1 ตัว	
	ตัวสมอ	ยาว 10 วา 1 สอก	1 ตัว	
2380 ² (ร.3)	ไม้เครื่องพระเมรุ ไม้เจื่อน		153 แผ่น 11 แผ่น	- ใช้ทำพระเมรุ

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 3. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1197. และ
หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 47. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1197.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 2. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1199.

ตาราง 1 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	สิ่งของเกณฑ์	ขนาด/ชนิด	จำนวน	หมายเหตุ
2383 ¹ (ร.3)	พลหมาก ไม้รางป็น		380 ถัง 32 ราง	– เป็นสินค้าบรรทุก สาเกาไปขาย
2384 ² (ร.3)	ไม้ยาง เสาไม้แก่น		45 ต้น 242 ต้น	– ให้ตัดส่งไปเมือง สมุทรปราการ
2385 ³ (ร.3)	เสาไม้กันเกรา ไม้เต็งรัง ไม้กันเกรา	ยาว 5 วา ใหญ่ 6-7 ก้า* ยาว 3 วา 4 ก้า ยาว 4 วา 2 ศอก ใหญ่ 7 ก้า ยาว 4 วา 2 ศอก ใหญ่ 7 ก้า	6 ต้น 30 ต้น 2 ต้น	– ทำเสาชิงสายรัช เมืองสมุทรปราการ – ใช้ซ่อมแซม โรงผาง

¹ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 122. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1202. และ
หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 49. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

² หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 76. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1204.

³ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 75. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1204.

*1 ก้า เท่ากับ วัดโดยรอบความกลมของเสาได้ยาว 20 เซนติเมตร เรียกว่าเสา
นั้นมีขนาด 1 ก้า ; อ้างอิงมาจาก กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3. 2530.
หน้า 9.

ตาราง 1 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	สิ่งของเกณฑ์	ขนาด/ชนิด	จำนวน	หมายเหตุ
	ไม้ขางนา	ยาว 5 วา 1 ศอก	2 ต้น	
	ไม้	ใหญ่ 6-7 กวา ยาว 8 ศอก หน้าใหญ่ 20 นิ้ว หน้าน้อย 12 นิ้ว	4 ท่อน	- ใช้ทำประตู - รอด - กำปั้น
	ไม้ยาง		45 ต้น	- ใช้ตัดส่งลงใบ
	ไม้แก่น		94 ต้น	เมือง
	เสาไม้แก่น		262 ต้น	สมุทรปราการ
2386 ¹ (ร.3)	ไม้ตะกิด	ยาว 3 วา ใหญ่รอบ 7 กวา	7 ล้า 2 ท่อน	- ใช้ล่าเสียงข้าว เกลือ - ใช้ต่อเรือล่าเสียง
	ไม้พะยอม	ยาว 3 วา ใหญ่รอบ 7 กวา	2 ท่อน	บรรทุกข้าว, เกลือ ส่งกองทัพที่เมือง พนมเปญ

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 13. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205. และ
หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 140. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

ตาราง 1 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	สิ่งของเกณฑ์	ขนาด/ชนิด	จำนวน	หมายเหตุ
2388 ¹ (ร.3)	เสาบังสาด เสาสามสร้าง ไม้ ยางแด้ว าบแทนช้างแม่สะดิง ไม้กระทง ไม้สะดับ กระดานพื้น เข้ากันเครื่องแทน ช้าง ไม้ประดู่ กระดานพื้น กระดาน	 ยาว 8 ศอก 1 คืบ หน้าใหญ่ 20 นิ้ว หน้าน้อย 8 นิ้ว ยาว 8 ศอก หน้าใหญ่ 20 นิ้ว หน้าน้อย 4 นิ้ว ยาว 6 ศอก 1 คืบ หน้าใหญ่ 18 นิ้ว หน้าน้อย 16 นิ้ว	1 ดัน 20 ดัน 7 ดัน 40 ทะนาน 1 ตัว 3 ตัว 1 ตัว 1 แผ่น 6 ตัว 1 ตัว 2 แผ่น 2 แผ่น	-ใช้ทำพระเมรุ

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 199. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

ตาราง 1 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	สิ่งของเกณฑ์	ขนาด/ชนิด	จำนวน	หมายเหตุ
	ไม้เต็งรัง	เสายาว 3 วา ใหญ่รอบ 3 กว	7 ต้น	
		เสายาว 5 ศอก ใหญ่ รอบ 3 กว	2 ต้น	
	กระทงแท่นช้าง	ยาว 4 ศอก หน้าใหญ่ 8 นิ้ว หน้าน้อย 8 นิ้ว	3 ตัว	
2389 ¹ (ร.3)	ดิน खेल, ดินชิงชัน		10 ต้น	-เอาใบปลุกที่วัด คอกกระบือ
2391 ² (ร.3)	ไม้กั้นเกรา		2 ท่อน	-ใช้ซ่อมแซม พระที่นั่งดุสิตมหา ปราสาท

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 124. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1208.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 27. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

ตาราง 1 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	สิ่งของเกณฑ์	ขนาด/ชนิด	จำนวน	หมายเหตุ
2394 ¹ (ร.4)	ไม้ร่มก เปลือกยางน่อง รากลาพู	หนัก 3 หาบ	2 ท่อน 12 แผ่น 1,500 ราก	- สำหรับยึดเบาะ ถวายพระสงฆ์
2395 ² (ร.4)	รากลาพู ไม้กั้นเกราะ	 ทาสี	300 ราก 5 ดัน	- ใช้ในการพระ เมรุพระองค์เจ้า โสมนัสวัฒนาวดี - รากลาพูใช้ทำ รูปสัตว์, เทวดา ประดับพระเมรุ - ใช้ทำประติมา กรรม, รอบ พระบรมมหาราช วังที่มุง, ช่าง

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 15. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1213.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 45. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1214. ;

หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1214. และหอสมุดแห่ง
ชาติ. เลขที่ 57. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1214.

ตาราง 1 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	สิ่งของเกณฑ์	ขนาด/ชนิด	จำนวน	หมายเหตุ
	ไม้ระมกมัน, ไม้ก่าจัด ไม้ก่าจาย	จื่อ ธรณี ทับหลัง	2 ท่อน 3 ท่อน 17 แผ่น 120 ท่อน	- เปลี่ยนเสาจื่อ, ธรณีประตู่ - ใช้ทำตาลปัตร ถวายพระสงฆ์ใน งานฉลองวัดบวร นิเวศวิหาร และในงานพระ เมรุพระองค์เจ้า โรสสนัศวินาวดี
2396 ¹ (ร.4)	ไม้ตะเคียน, กันเกรา แดง, มะค่า, ประตู่, เต็งรัง, สมอ		73 ต้น	- ใช้สร้างปราสาท ปราสาทเพื่อประ ดิษฐานพระแก้ว มรกตและพระไตร ปิฎกในวัดพระศรี รัตนศาสดาราม

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

ตาราง 1 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	สิ่งของเกณฑ์	ขนาด/ชนิด	จำนวน	หมายเหตุ
	หนังโค		33 ผืน	-นำมาจึงกลอง ชนะไชยเพื่อใช้ใน งานพระเมรุสม เด็จพระบรมนุชิต จิรินรส*
2397 ¹ (ร.4)	ขะมด		30 ตัว	

*สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิรินรส เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประสูติเมื่อ พ.ศ.2333 พระนามเดิมพระองค์เจ้าวาสุกรี ในเจ้าจอมมารดาจ้อย ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิรินรส สมเด็จพระสังฆราชเจ้าสกลมหาสังฆปริณายก (สมเด็จพระสังฆราช องค์ที่ 7 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงดำรงตำแหน่งในช่วงปี พ.ศ.2394-2396) ; อ้างอิงมาจาก จุลลดา ภักดีภูมินทร์. เลาะวัง เล่ม 2. 2535. หน้า 165.

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 73. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216.

ตาราง 1 (ต่อ)

พ.ศ.	สิ่งของเกณฑ์	ขนาด/ชนิด	จำนวน	หมายเหตุ
2398 ¹ (ร.4)	ไม้ทาบ ไม้ชัยพฤกษ์	ยาว 4 วา 1 ศอก หน้าใหญ่ 1 ศอก 1 คืบ สูง 1 ศอก 1 คืบ ปลายขาหนา 16 นิ้ว ยาว 5-6ศอก ใหญ่รอบ 3-4 กวา	2 อัน 2 ท่อน	-สำหรับทำเรือ พระที่นั่ง -ใช้ต่อทึบใส่พระ แสง

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217. และ
หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 50. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1217.

ภาคผนวก ข

ตาราง 2 แสดงการส่งส่วยเร็วของเมืองฉะเชิงเทราระหว่างปี พ.ศ.2374-2400

พ.ศ./ รัชกาล	จำนวนเร็วส่วย (หนัก)		
	หาบ	ช้าง	ตาสีง
2374 ¹ (ร.3)	82	1	-
2382 ² (ร.3)	30	18	-
2383 ³ (ร.3)	64	17	-
2384 ⁴ (ร.3)	13	16	11

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 21. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1193. และ
หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 34. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1193.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 42. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1201. และ
หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 96. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1201.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 162. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1202. และ
หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 189. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1202.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 30. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1203.

ตาราง 2 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	จำนวนเรือสำเภา(หนัก)		
	หาบ	ช้าง	ต่ำลึง
2385 ¹ (ร.3)	86	22	-
2386 ² (ร.3)	58	18	-
2387 ³ (ร.3)	108	43	10

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 50. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1204. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 86. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1204.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 67. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 100. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 70. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 119. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 186. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

ตาราง 2 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	จำนวนเรือสำเภา(หนัก)		
	หาบ	ช้าง	ดำลิ่ง
2388 ¹ (ร.3)	395	8	1
2389 ² (ร.3)	103	17	-
2390 ³ (ร.3)	358	46	-

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 200. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 295. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 57. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1208. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 91. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1208. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 104. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1208. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 134. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1208.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 65. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1209. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 79. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1209. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 93. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1209. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 159. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 162. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1209.

ตาราง 2 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	จำนวนเรือสำเภา(หนัก)		
	หาบ	ช้าง	ดาสีง
2391 ¹ (ร.3)	404	45	-
2392 ² (ร.3)	258	37	-
2393 ³ (ร.3)	299	26	-

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 61. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 141. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 162. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 65. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1211. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 66. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1211. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 81. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1211.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 69. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1212. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 93. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1212. ; หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 104. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1212. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 118. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1212.

ตาราง 2 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	จำนวนเร็ว (หนัก)		
	หาบ	ช้าง	ด้าลิง
2394 ¹ (ร.4)	212	-	-
2396 ² (ร.4)	134	12	-
2399 ³ (ร.4)	232	28	-
2400 ⁴ (ร.4)	23	29	-

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 126. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1213.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 175. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215. และ
หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 195. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 241. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1218.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 228. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1219.

ภาคผนวก ค

ตาราง 3 แสดงการส่งภาษีอากรของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง

ภาษี/อากร	เจ้าภาษี/นายอากร	เป็นเงินบิละ	หมายเหตุ
สุรา ¹	จีนยกเป็นหลวงภักดีอากร	40 ชั่ง	พ.ศ.2352 (รัชกาลที่ 2)
เตาสุรา ²	หลวงพิทักษ์ทศกร (ตั้งจีนสินทงเป็นขุนอิน นายอากร...แทน)	107 ชั่ง	พ.ศ.2385 (รัชกาลที่ 3)
เตาสุรา	หลวงพิทักษ์ทศกร (ตั้งจีนเส็งเป็นขุนอิน นายอากร...แทน)	157 ชั่ง	ประมูลเพิ่มเงินขึ้นอีก เพราะมีผู้มาประมูล แข่งขัน
บ่อนเบี้ย ³	นายบุญรอดเป็นขุนพัก	5 ชั่ง 10 ด้าลิ่ง	พ.ศ.2352 (รัชกาลที่ 2)
บ่อนเบี้ย ⁴	จีนเจียมเป็นที่ขุนพักสมบัติ	59 ชั่ง	พ.ศ.2388 (รัชกาลที่ 3)
บ่อนเบี้ย ⁵	จีนตั้งเป็นที่ขุนพักสมบัติ	45 ชั่ง 10 ด้าลิ่ง	พ.ศ.2397 (รัชกาลที่ 4)

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1171.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 77. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1204.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1171.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 273. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1207.

⁵หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 75. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216.

ตาราง 3 (ต่อ)

ภาษี/อากร	เจ้าภาษี/นายอากร	เป็นเงินปีละ	หมายเหตุ
บ่อนเบี้ย	จีนตั้งเป็นที่ขุนพิทสมบัติ	51 ชั่ง 5 ด้าสิ่ง	พ.ศ.2397 (ประมวลจีนใหม่)
บ่อนเบี้ย ¹	จีนตั้งเป็นที่ขุนพิทสมบัติ	45 ชั่ง 10 ด้าสิ่ง	พ.ศ.2397 (รัชกาลที่ 4) (เมืองฉะเชิงเทรา, พนัสนิคม)
บ่อนเบี้ย	จีนตั้ง	61 ชั่ง	พ.ศ.2397 (ประมวลจีนใหม่)
สมพัตสร ²	นายทอง	4 ชั่ง 5 ด้าสิ่ง	พ.ศ.2352 (รัชกาลที่ 2)
ตลาด ³	นายลิ้ม	6 ชั่ง 15 ด้าสิ่ง	พ.ศ.2352
ค่าน้ำ ⁴	หมื่นวิเศษ	4 ชั่ง 10 ด้าสิ่ง	พ.ศ.2352

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 76. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ.1171.

³แหล่งเดิม.

⁴แหล่งเดิม.

ตาราง 3 (ต่อ)

ภาษี/อากร	เจ้าภาษี/นายอากร	เป็นเงินปีละ	หมายเหตุ
จาก	ขุนทิพ	—	ไม่ทราบจำนวนเงิน พ.ศ. 2370 (รัชกาลที่ 3)
กะปิ	ขุนโกเชาวานิข	40 ชั่ง	พ.ศ. 2396 (รัชกาลที่ 4) เก็บใน 9 เมืองรวม เมืองจะเข้เพราด้วย
กะปิ	จันคงผู้เป็นขุนพัฒนากร	45 ชั่ง	พ.ศ. 2396 (ประมุขขึ้นใหม่)
ได้ ชัน	จันทองเป็นที่	181 ชั่ง	พ.ศ. 2397 (รัชกาลที่ 4)
น้ำมันยาง ²	ขุนประมูลราชทรัพย์		เมืองจะเข้เพราและ เมืองพนมสารคาม
ได้ ชัน	จันแดงกะเป็นที่	204 ชั่ง	ผู้ประมุขขึ้นใหม่
น้ำมันยาง	ขุนประมูลราชทรัพย์		

¹ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 4. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1215. และ
หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 41. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1215

² หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 7. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1216.

ภาคผนวก ง

ตารางที่ 4 แสดงจำนวนลูกไฟหลวง(เขมร)

พ.ศ./ รัชกาล	จำนวน(คน)	หมายเหตุ
2377 ¹ (ร.3)	64	2 กองคือ -กองพระยาพิชัยโลก -กองพระยามหาธีราช
2384 ² (ร.3)	102	4 กองคือ -กองพระยาพิชัยโลก -กองกระยามหาธีราช -กองขุนเทพพรมา -กองขุนถาชาเดโช
2389 ³ (ร.3)	106	4 กองคือ -กองพระกาพิชัยภักดี -กองพระวิจิตรสงคราม -กองขุนเทพพรมา -กองขุนถาชาเดโช

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 60. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 100. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1203.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 57. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1209.

ตาราง 4 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	จำนวน(คน)	หมายเหตุ
2390 ¹	339	4 กองคือ -กองพระเทพราชภัคดี -กองพระวิจิตรสงคราม -กองขุนเทพพรมา -กองขุนถาษาเดโช
2392 ² (ร.3)	379	4 กองคือ -กองพระเทพราชภัคดี -กองพระวิจิตรสงคราม -กองขุนเทพพรมา -กองขุนถาษาเดโช

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 159. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1209.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 65. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1211.

ภาคผนวก จ

ตาราง 5 แสดงจำนวนเลกไฟร์หลวงลาวเมืองฉะเชิงเทรา

พ.ศ./ รัชกาล	จำนวน (คน)	หมายเหตุ
2384 ¹ (ร.3)	249	มีจำนวน 12 กอง - กองเจ้าสารเมืองขวางและบุตรหลาน ท้าวเพี้ยคนใช้ - กองขุนภักดีภูเบศ - กองขุนพิทักษ์ภูมินทร์ - กองขุนเรศจำกัณฑ์ - กองขุนรินทร์อาษา - กองขุนธราภิรมย์ - กองขุนประจัญผิพ - กองขุนสุนทรและขุนชนะนิคม - กองขุนไพรีพินาศ - กองขุนพิทักษ์ดาวิน - กองอุปหาดจีน - กองทหารปืนใหญ่หลวงสาแดงเดชา

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 100. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1203.

ตาราง 5 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	จำนวน (คน)	หมายเหตุ
2387 ¹ (ร.3)	123	มีจำนวน 8 กอง
2389 ² (ร.3)	209	ไม่ปรากฏจำนวนกอง
2392 ³ (ร.3)	249	ไม่ปรากฏจำนวนกอง
2396 ⁴ (ร.4)	232	ไม่ปรากฏจำนวนกอง

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 54. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 57. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1208.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 104. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1211.

⁴หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1215.

ภาคผนวก จ

ตาราง 6 แสดงโรงพิมพ์อ้อยผลิตน้ำตาลทรายของเมืองฉะเชิงเทรา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงและสถานที่ตั้ง

พ.ศ./รัชกาล	เจ้าของโรงพิมพ์อ้อย/ ผู้จัดการ	สถานที่ตั้ง
2386 ¹ (ร.3)	-โรงพิมพ์หลวง (หลวงจันทูหา : เป็นผู้ดูแล)	ไม่ปรากฏ สถานที่ตั้ง
2387 ² (ร.3)	-ขุนพิทักษ์ไชย (หลวงจู่แปะ : ผู้จัดการ) -หลวงจู่เปี	ไม่ปรากฏ สถานที่ตั้ง บ้านบางกุ้งพัง ตะวันตก
2391 (ร.3)	-พระยาสมบัติวานิช (หลวงจู่โต : ผู้จัดการ) -หลวงจู่สันทอง -หลวงจู่ฮี -หลวงจู่อะ -หลวงจู่ตัวเถา -หลวงจู่ฮั่วกุก	บ้านบางทอง บ้านจุกเฉอ - บ้านบางคล้า - -

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 51. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1205.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 65. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1206.

ตาราง 6 (ต่อ)

พ.ศ./รัชกาล	เจ้าของโรงหม้ออ้อย ผู้จัดการ	สถานที่ตั้ง
2391 ¹ (ร.3)	-หลวงพิทักษ์ทศกร (จีนยี่ : ผู้จัดการ) -หลงจูนิม -พระยาสมบัติวานิช -หลงจูเตี้ย -หลงจูตัว -หลงจูตัวม็ก -หลงจูรัวกูย -หลงจูเลงเสียง -หลงจูลิ้มยี่	- บ้านนาหมั่ง ตะวันตก บ้านท่าไข่ บ้านทรายมูล บ้านบางกุ้ง บ้านบางกุ้ง บ้านนาหมั่ง บ้านนาหมั่ง บ้านสัมบทวน

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ค. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 155/ง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 191. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210.

ตาราง 6 (ต่อ)

พ.ศ./รัชกาล	เจ้าของโรงพิมพ์/ผู้จัดการ	สถานที่ตั้ง
2397 ¹ (ร.4)	-หลวงวิบุณย	บ้านใหม่
	-พระภักดีวานิช (หลวงวิเบียง : ผู้จัดการ)	บ้านท่าลา *
	-หลวงวิเป้า	-
	-หลวงวิสันทอง*	บ้านบางกุ้ง
	-จันโลฮี	บ้านท่าไข่
	-จันอู่	บ้านใหม่ฝั่งตะวันตก
	-หลวงวิยัม	-
	-หลวงวิเนอาน	บ้านสัมปทวน
	-ขุนภักดีอากร (หลวงวิยุ่น : ผู้จัดการ)	บ้านสัมปทวน
	-พระยาสุเรนเสนี (นายหง : ผู้จัดการ)	บ้านสนามจันทร์

*หลวงวิสันทอง : มีโรงน้ำตาลทราย 2 โรง คือที่บ้านบางกุ้งและที่บ้านจุกเคอ

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 73. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1216. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 177. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1221. และหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 241. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1227.

ภาคผนวก ข

ตาราง 7 (ต่อ)

ค่าใช้จ่าย	จำนวน	เป็นเงิน		
		บาท	สลึง	เฟื้อง
ซื้อถังใหญ่, น้อย	124 ใบ	201	2	-
ซื้อเรือบรรทุกอ้อย				
- เรือฉนวนยาว 6 วา กว้าง 6 ศอก	1 ลำ	56	-	-
- เรือฉนวนยาว 5 วา 2 ศอก				
กว้าง.....	1 ลำ	80	-	-
จ้างต่อเรือฉนวนบรรทุกอ้อย				
- เรือยาว 6 วา 2 ศอก				
กว้าง....	1 ลำ	56	-	-
- เรือยาว 6 วา กว้าง 6 ศอก	1 ลำ	40	-	-
จ้างตอกหมันเรือ	3 ลำ	40	-	-
<u>เครื่องเหล็ก</u>				
เหล็กคานกระทุงเตาใหญ่	13 หาบ	344	2	-
	78 ชั่ง			
เหล็กคานกระทุงเตาเล็ก	75 ชั่ง	18	3	-
เหล็กสำหรับคานกระทุง	8 อัน	140	2	-
เหล็กสำหรับคานกลางกระทุง	80 ชั่ง	20	-	-
เหล็กปลอกหน้าเตาเล็กและ				
สำหรับแขวนกระทุง	3 อัน	21	3	1
เหล็กปลอกหน้าเตาใหญ่	2 อัน	21	3	1
เหล็กขัดพื้นใส่ไฟ	3 อัน	43	2	-

ตาราง 7 (ต่อ)

ค่าใช้จ่าย	จำนวน	เป็นเงิน		
		บาท	สลึง	เฟื้อง
เหล็กค้ำยันไฟ	4 อัน	51	-	-
จอบค้ำยันหน้าเตา	3 เล่ม	6	-	-
เหล็กแขวนถังบนเตา	15 ชั่ง	4	3	-
เหล็กมัดคันทันพื้นในเตา	1 หาบ			
	31 ชั่ง	40	3	1
เหล็กคานหน้าเตาขัดพ่อน้อย				
ใส่เตาไฟใหญ่	1 ชั่ง	22	-	1
เหล็กชุดกระทะ	18 เล่ม	4	2	-
เหล็กรองตะเกียง	4 อัน	6	-	-
เหล็กบล็อกหินใหญ่, น้อย	32 อัน	251	-	1
เหล็กคันทันไฟ	17 อัน	55	-	1
เหล็กสลักคันทันหีบ	4 อัน	28	3	-
เหล็กบล็อกคันทันหีบ	4 อัน	5	1	-
เหล็กปากช่างหีบพ่อน้อย	4 ส้ารับ	16	-	-
เหล็กคราด	14 อัน	10	2	-
เหล็กพ่อน้อย	3 อัน	10	-	-
รวมเป็นเงินทั้งสิ้น		4,592	-	-

ที่มา : หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 5. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1200.

บัญชีเงินซึ่งใช้ในโรงทาน้ำตาลทรายหลวง.

ภาคผนวก ข

ตารางที่ 8 แสดงเครื่องมือและชิ้นส่วนของเรือสำเภาที่รัฐเกณฑ์จากเมืองฉะเชิงเทรา
ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาวาวริง

พ.ศ./ รัชกาล	เครื่องมือ/ชิ้นส่วน ของเรือสำเภา	ขนาด	จำนวน (ตัว/อัน)
2376 ¹	หางเสือ	-ยาว 7 วา 2 ศอก หน้า 32 นิ้ว	1
		-ยาว 7 วา 1 ศอก หน้า 31 นิ้ว	1
	สมอ	-ยาว 5 วา 1 ศอก	3
		-ยาว 5 วา	1
	เคี้ยวสมอ	-ยาว 6 วา 7 ศอก	12
	พังงา	-ยาว 3 วา 3 ศอก	1
		-ยาว 3 วา 2 ศอก 1 คีบ	1
2377 ²	กงฉากง	-	15
	กงฉากลา	-	19

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 11. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1195.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6/ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196. และ
หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6/ข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

ภาคผนวก ฅ

ตารางที่ 9 แสดงเครื่องมือและชิ้นส่วนของเรือสำเภาที่รัฐซื้อจากเมืองฉะเชิงเทรา
ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง

พ.ศ./ รัชกาล	เครื่องมือ/ชิ้นส่วน ของเรือสำเภา	ขนาด	จำนวน (ตัว/อัน)	หมายเหตุ
2377	กงทับท้าย	- ขายาว 9 ศอก ขาสั้น 4 ศอก หน้าใหญ่ 13 นิ้ว หน้าน้อย 10 นิ้ว	2	รัฐตั้งซื้อ ด้วยเงิน ผูกปีจีน ¹
	กงฉากลา	- ขายาว 4 ศอก ขาสั้น 2 ศอกคืบ หน้าใหญ่ 10 นิ้ว หน้าน้อย 8 นิ้ว	80	
	กงฉากงอ	- ยาว 3 ศอก หน้าใหญ่ 10 นิ้ว หน้าน้อย 8 นิ้ว	80	
	กงฉากลา	- ขายาว 4 ศอก ขาสั้น 2 ศอกคืบ หน้าใหญ่ 10 นิ้ว หน้าน้อย 8 นิ้ว	17	รัฐซื้อด้วย เงินผูกปีจีน จำนวน 4 ชั่ง 13 ตาลึง ²

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

²แหล่งเดิม.

ตาราง 9 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	เครื่องมือ/ชิ้นส่วน ของเรือสำเภา	ขนาด	จำนวน (ตัว/อัน)	หมายเหตุ
2377	กงเรือรบ		25	รัฐสิ่งซื้อ ¹
	กงฉากใหญ่		2	
	กงฉากเล็ก		27	
	กง		10	
	แจว ²		7 เล่ม	
	กงทับท้าย ³	-หน้าใหญ่ 13 นิ้ว หน้าน้อย 10 นิ้ว	1	
	กงทับท้าย		1	-เป็นเงิน 1 ตาสีง 2 บาท
	กงฉากล		53	-ตัวละ 2 บาท

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6/ค. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 6/ง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

³หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 42. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

ตาราง 9 (ต่อ)

พ.ศ./ รัชกาล	เครื่องมือ/ชิ้นส่วน ของเรือสำเภา	ขนาด	จำนวน (ตัว/อัน)	หมายเหตุ
	กงฉากงอ		73	-ตัวละ 2 บาท 2 สลึง ซื้อด้วยเงิน ผูกปิ่น ¹
2378 ²	ตัวสมอ	-ยาว 5 วา หน้าใหญ่ 2 นิ้ว หน้าน้อย 10 นิ้ว	1	
	หางเสือ	-ยาว 7 วา 1 คืบ 1 ศอก	1	
	ตัวสมอ	-ยาว 5 วา 1 ศอก	1	

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 52. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1196.

²หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 47. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1197.

ประวัติย่อของผู้วิจัย

ชื่อ นางสาวรณิ ชื่อสกุล แผลูกอินทร์

เกิดวันที่ 1 เดือนมิถุนายน พุทธศักราช 2506

สถานที่เกิด อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา

สถานที่อยู่ปัจจุบัน บ้านเลขที่ 32 หมู่ 7 ตำบลบางกะไ
อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา 24000

ตำแหน่งหน้าที่การงานปัจจุบัน อาจารย์ 1 ระดับ 3

สถานที่ทำงานปัจจุบัน สำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา
อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา 24000

ประวัติการศึกษา

พ.ศ.2525 มัธยมศึกษาปีที่ 5 (แผนกวิทยาศาสตร์)
จากโรงเรียนคัคครุณี

พ.ศ.2527 บ.กศ.สูง (วิชาเอกสังคมศึกษา) จาก
วิทยาลัยครูเชียงใหม่

พ.ศ.2530 ค.บ. (วิชาเอกสังคมศึกษา) จาก
วิทยาลัยครูเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์